

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН
ҒАФУРОВ»**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: -811.222.8,22

ТБК: -81.2 Тоҷ

Қ -73

ҚОБИЛОВ АҲМАД АБДУЛЛОЕВИЧ

**МАВЗУЪ «ХУСУСИЯТҲОИ КАЛИМАҲОИ СОҲТА ДАР
«ТАРҶУМАИ «ТАФСИРИ ТАБАРӢ» (ИСМУ СИФАТ)»**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01-Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,
профессор Ҳасанзода А.А.

Душанбе - 2023

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ I. ХУСУСИЯТҲОИ ВАНДҲОИ ИСМСОЗ	20
1.1. Хусусиятҳои ташаккули исмҳои сохта бо пешванди <i>ҳам</i> -.....	22
1.2. Нақши пасвандҳо дар ташаккули исмҳои сохта.....	27
1.2.1. Пасвандҳои исми маконсоз	28
1.2.1.1. Пасванди –истон	28
1.2.1.2. Пасванди –гоҳ	34
1.2.1.3. Пасванди –зор	41
1.2.1.4. Пасванди -када	45
1.2.2. Пасвандҳои исми шахссоз	46
1.2.2.1. Пасванди –гар.....	46
1.2.2.2. Пасванди –бон.....	50
1.2.2.3. Пасванди –ор.....	53
1.2.2.4. Пасванди –гор	56
1.2.2.5. Пасванди –вар	57
1.2.3. Пасвандҳои исми маънисоз	58
1.2.3.1. Пасванди –ӣ	59
1.2.3.2. Пасванди –иш	69
1.2.3.3. Пасванди –ур	73
1.2.3.4. Пасванди –ванд /-ованд	74
1.2.4. Пасвандҳои созандаи номи чиз, ашё	75
1.2.4.1. Пасванди –а	75
1.2.4.2. Пасванди –ук	76
БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ ВАНДҲОИ СИФАТСОЗ	79
2.1. Нақши пешвандҳо дар ташаккули сифатҳои сохта	79
2.1.1. Пешванди бо-/ ба-	80
2.1.2. Пешванди бар-	85
2.1.3. Пешванди бе-	86
2.1.4. Пешванди но-	91

2.2. Нақши пасвандҳо дар бунёди сифатҳои сохта.....	95
2.2. 1. Пасвандҳои сифатҳои аслисоз.....	97
2.2.1.1. Пасванди –манд	97
2.2.1.2. Пасванди –нок	99
2.2.1.3. Пасванди –вор	100
2.2.1.4. Пасванди –ича / -иза	102
2.2.2.Пасвандҳои сифатҳои нисбисоз.....	102
2.2.2.1. Пасванди –й	103
2.2.2.2 Пасванди –гун	104
2.2.2.3. Пасванди –ин /-гин	105
2.2.2.4. Пасванди –вор	107
2.2.2.5. Пасванди –ина	108
2.2.2.6. Пасванди –сор	109
БОБИ III. ВИЖАГИҲОИ ХОССАИ ЗАБОНИ ТТФТ ДАР ҚОРБҲУРДИ	
ИСМУ СИФАТҲОИ СОХТА.....	112
3.1. Мувозиҳои исму сифатҳои сохта.....	112
3.1.1. Мувозиҳои исмҳои сохта.....	112
3.1.2. Мувозиҳои сифатҳои сохта	116
3.2. Доираи маъноии исму сифатҳои сохта.....	119
3.2.1. Исмҳои сермаъно.....	120
3.2.2.Сифатҳои сермаъно.....	126
3.3. Исму сифатҳои сохтаи нодир.....	129
3.3.1.Исмҳои сохтаи нодир.....	131
3.3.2.Сифатҳои сохтаи нодир.....	144
ХУЛОСА.....	155
ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ.....	159

ИХТИСОРАҲО

1. ГЗАҲТ- «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик»
2. ДО – Донишгоҳи омӯзгорӣ
3. ДҚЗФ- «Дастури ҷомеи забони форсӣ»
4. ЗАҲТ- «Забони адабии ҳозираи тоҷик»
5. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
6. ЛД- «Луғатнома»
7. м.инҳо-монанди инҳо
8. ФР – Федератсияи Русия
9. СЭ – «Советская энциклопедия»
10. ТТТ- «Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ»
11. ТТФТ- «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ»
12. ФБС- «Фарҳанги бузурги суҳан»
13. ФЗТ- «Фарҳанги забони тоҷикӣ»
14. ФТЗТ- «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»
15. ФФ- «Фарҳанги форсӣ»
16. ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

МУҚАДДИМА

Таҳқиқоти мазкур ба таҳлили хусусиятҳои корбурди исму сифатҳои сохтаи яке аз осори арзишманди тарҷумавии садаи Х – тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (минбаъд дар шакли ихтисоршудаи ТТФТ ишора мешавад- Қ. А.) бахшида шудааст, ки бо фармони яке аз амирони сомони – Абусолах Мансур ибни Нӯҳ иддае беш аз бист нафар аз уламову фуқоҳои Мовароуннаҳр аз минтақаҳои Бухоро, Балх, Самарқанд, Испичоб, Фарғона ва м. инҳо ба тарҷумаи тафсири мазкур пардохтанд.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Калимасозӣ дар ҳама даврони инкишофи забони тоҷикӣ яке аз роҳҳои сермаҳсули инкишофи таркиби луғавӣ ба шумор меравад.

Маълум аст, ки забони тоҷикӣ таърихи дуру дароз дошта, дорои ёдгориҳои бешумори хаттӣ мебошад. Бо вучуди ин ки мо соҳиби чунин ёдгориҳои гаронбаҳои хаттӣ ҳастем, то имрӯз на ҳамаи онҳо аз лиҳози луғат, грамматика, калимасозӣ ва хусни сухан омӯхта шудаанд. Агарчи доир ба баъзе хусусиятҳои калимасозии ин ё он категорияи грамматикӣ дар осори ниёгонамон маълумот, қайдҳои алоҳида ба назар мерасанд, калимасозии таърихии забони тоҷикӣ то ҳол пурра ва ҳамаҷиҳата таҳқиқ нашудааст, ҳол он ки таърихан омӯхтани ин масъала барои муайян кардани қонуниятҳои забони ҳозира аҳамияти калон дорад. Муҳим будани ин масъаларо ҳанӯз солҳои 70-уми асри ХХ забоншинос С. Ҳалимов таъкид намуда аз ҷумла гуфта буд, ки « ... дар соҳаи калимасозии забони тоҷикӣ аз рӯйи ёдгориҳои хаттӣ асаре ба вучуд наомадааст ва хусусиятҳои калимасозӣ дар як давраи алоҳида аз рӯйи як асари ҷудоғона таҳқиқ карда нашудааст [55, 283].

Забоншиноси рус Р. П. Рогожникова, ки калимаҳои нодири осори А. С. Пушкин ва ҳамзамонони ӯро мавзуи таҳқиқ қарор додааст, навиштааст, ки «дар забони асри XIX ҷараёни фаъоли калимасозии пасвандии исму сифат мушоҳида мегардад ва эҳсос мешавад, ки дар байни онҳо калимаҳои нодир зиёд ба назар мерасанд» [119, 80]

Бояд гуфт, ки дар таърихи забони адабии тоҷикӣ ин гуна калимасозии исму сифат ҳазор сол пеш ривоч ёфта буд ва диққатҷалбкунанда он аст, ки ҳиссае аз онҳоро вожаҳое дарбар гирифтаанд, ки бо нодир буданашон фарқ менамоянд. Маҳз ҳамин ҳолат моро водор сохт, ки дар асоси яке аз беҳтарин намунаҳои осори тарҷумавии давраи Сомониён – ТТФТ хусусиятҳои исм ва сифатҳои сохтаро ба риштаи таҳлил кашем.

Мубрамии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки дар натиҷаи таҳлил намудани масъалаи мазкур метавон мақому мавқеи пешванду пасвандҳои калимасозро дар гузаштаи дур муайян карда, сабабҳои минбаъд ғаёлона дар калимасозӣ иштирок кардани гурӯҳе аз онҳо ё ғайриғаёлол гардидани қисми дигар, ё ки куллан фаромӯш гардидани ҳиссаи сеюми онҳоро дар ташаккули калимаҳои сохта нишон диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Дар давраи имрӯзаи инкишофи забоншиносии тоҷик доир ба калимасозии осори даврони мухталифи мавҷудияти забони тоҷикӣ як силсила асару мақола ба таъб расидаанд. Маълум аст, ки асару мақолаҳои ба калимасозӣ бахшидашуда аз ҷиҳати мазмуну мухтаво ягона нестанд. Як қатор асару мақолаҳо ба масъалаи калимаҳои сохтаи шоиру нависандагони муосир бахшида шудаанд, ки асари проф. Д.Т.Тоҷиев аз ҷумлаи онҳо ба шумор меравад [123, 108-138].

Профессор Ш. Рустамов аз хусуси нақши пешванду пасвандҳо дар калимасозӣ мулоҳизаронӣ карда, дарачаи иштироқи ҳар кадоми чунин унсурҳои калимасозро бо овардани далелҳои қотей нишон додааст [42, 3-76; 43, 5-215; 44, 3-255].

Академик М. Шукуров дар бораи нобарҷо истифода кардани пасванди *-ӣ*, аз солҳои 30-юми асри гузашта ғаёлол шудани калимасозӣ бо пасванди *-анда*, то ин вақт аз асоси феълҳои сода сохта шудани вожаҳои кӯтоҳи муҷаз ва м. инҳо андешаронӣ карда, иштибоҳҳои калимаҳои алоҳидаи бо ин вандҳо ташаккулёфтаре мавриди арзёбӣ қарор додааст [74, 163-175, 223-231].

Профессор М. Қосимова аз хусуси нақши пасванди *-ча* дар бунёди вожаҳои нави сохта маълумот дода нишон додааст, ки пасванди мазкур хусусияти духӯра дошта, он метавонад ҳам калима созад, ҳам дар шаклсозӣ истифода гардад [25, 156-159].

Муаллифони ГЗАХТ нақши ягона доштан ё надоштани пешванду пасвандҳоро дар бунёди ин гуна калимаҳо бо мисолҳои зарурӣ нишон додаанд [13, 110-119, 140-144, 275-280].

Як силсила асару мақола ба калимасозии осори давраи классикӣ бахшида шудаанд. Профессор М. Қосимова дар китоби ба мақому мавқеи вожаҳои *об* ва *бад* бахшидааш дар хусуси калимаҳои сохтаи бо ин чузъҳо ташаккулёфта маълумот додааст [26, 20-26; 27, 34-36].

Профессор Д. Хочаев, ки таҳқиқоти докторияш ба таърихи афкори забоншиносии тоҷик бахшида шудааст, назари аҳли илму адаби гузаштаро ба риштаи таҳлил кашида, хидмати онҳоро дар равшан гардидани як қатор масъалаҳои ба забоншиносӣ марбут инъикос намудааст. Масалан, дар натиҷаи омӯختани қайдҳои алоҳидаи забоншиносии дар «Ал-Муъҷам»-и Шамс Қайси Розӣ зикргардида навиштааст, ки муаллифи асари мазкур 40 адад пасванди калимасозу шаклсозро таҳлил намуда, вазифаи мушаххаси ҳар кадоми онҳоро ошкор кардааст [128, 25-26].

Забоншинос С. Ҳалимов дар чанд мақолааш дар бораи сифатҳои сохта ва мураккаби умумичузъ ва ё ҳамкомпонент, калимасозии исм дар «Гулистон»-и Саъдӣ, ба чустучӯи калимаҳои нав пардохтани шоирон, эҷоди вожаҳои нав аз ҷониби онҳо, мисли Саъдӣ, Ҳофиз, Имомӣ, Убайд, Сайфи Фарғонӣ, вожаҳои сохтаи исмиву сифатӣ, пасвандҳои *-она*, *-ӣ /-гӣ*, *-нок*, *-гун*, *-манд* ва м. инҳо иброи ақида кардааст [55, 283-307; 59, 235-247].

Муҳаққиқ А. Давронов дар тадқиқоти ба забони «Қобуснома» бахшидааш дар бораи бо ёрии пешванду пасвандҳо сохта шудани калимаҳои сохта маълумоти судманд додааст [86, 12-13].

Олимон Ш. Кабиров ва Х. Кабиров роҷеъ ба калимаҳои сохтаву мураккаби нодир, ҳамчун нимванд ба кор рафтани баъзеи онҳо қайдҳои ҷолиб кардаанд [20, 142-152].

Муҳаққиқ Ш. Кабиров дар асари ба тозагӣ батабърасонидааш нақши муҳим доштани ҳамнишинии воҳидҳои забонро дар занҷири гуфтор баррасӣ намуда, дар се фасли боби дуҷуми асараш сабаби бо яқдигар васлгардии пешванд ё пасвандҳои алоҳидаро маҳз ба ин ё он калимаҳои мустақилмаъно нишон додааст [21, 54-93].

Забоншинос О. Қосимов дар асару мақолаҳои аз хусуси калимаҳои сохтаи “Шоҳнома”, мақоми вожаҳои *-kada* ва *-gāh* дар калимасозӣ, нақши пасвандҳои алоҳида дар ташаккули исмҳои шахс, хусусиятҳои калимасозии пасвандҳои *-or* ва *-gor* мулоҳизаҳои судманд иброз доштааст [24, 17-21; 95; 97, 128-134; 98].

Муҳаққиқ М. Ҳ. Султон хангоми баррасии роҳҳои истилоҳсозӣ дар бораи нақши пешванду пасвандҳои калимасоз дар асоси маводи фактологӣ осори ба илмҳои мухталиф бахшидаи замони Сомониён андешаронӣ кардааст [51, 92-94, 94-96, 96-106].

Профессор С. Хоркашев (Раҳматуллозода) дар боби сеюми рисолаи доктории худ сохтори сарфии (морфологӣ) исмхоро дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ баррасӣ намуда, хусусиятҳои истифодаи вожаҳои сохтаи пасвандиро, ки номи парандаҳо, ашӯ, макон, лавозимоти рӯзгор ва м. инхоро месозанд, нишон дода нақши нишонрас доштани баъзеи чунин унсурҳои калимасозро муайян намудааст [129, 31-41].

Профессор Т. Шокиров дар чараёни таҳлили хусусиятҳои услубии забони осори нависанда Ф. Муҳаммадиев ҷо-ҷо вобаста ба тақозои матлаб оид ба нақши баъзе пешванд (*ба-*, *бе-*, *бо-*)-у пасвандҳо, мисли *-ӣ*, *-гоҳ*, *нок*, *гуна*, *-вор*, *-осо*, *-сон*, *-она* дар бунёди исму сифату зарфҳои сохта мулоҳизаҳои судманд баён кардааст [135, 13, 15].

Забоншинос А. Ҳасанов дар мақолаҳои ба забони Ҷалолуддини Румӣ бахшидааш доир ба кӯҳна шудани бархе вожаҳои сохтаи осори

шоир, калимаҳои сохтаи нодир, истифодаи нодурусти пасвандҳои *-гоҳ*, *-манд* ва м. инҳо қайду ишораҳои муфид баён кардааст [62, 293, 297; 63, 156; 64, 61; 65, 50-59].

Ҳамин муҳаққиқ дар бораи паҳлуҳои алоҳидаи вожаҳои сохтаи ашъори Шоири халқии Тоҷикистон Фарзона, басо нодир будани иддае аз онҳо [69, 48-55], пешванду пасвандҳои *бе-*, *но-*, *-осо*, *-истон*, *-вор*, *-вар*, *-ин* дар калимасозии ашъори Мирзо Турсунзода маълумот додааст [67, 161-176].

Забоншинос Э. Шоев дар рисолаи номзадии худ имкони беҳудуд доштани пасванди “*-ӣ*”-ро дар сохтани сифатҳои нисбӣ нишон дода, яке аз унсурҳои сермахсули калимасоз ба шумор рафтани онро бо далелҳои раднопазир собит намудааст [134, 6-17].

Муҳаққиқ А. Байзоев оид ба хусусиятҳои калимасозии аффиксалии «Донишнома»-и Ибни Сино пажухишero анҷом додааст [7, 82-92; 78, 5-24].

Забоншинос Ю. Кенчаев дар асараш ба ҷуз лексика боз ба хусусиятҳои калимасозии «Таърихи Байҳақӣ» даст зада, нақши пешванду пасвандҳои калимасозии исму сифатро ба риштаи таҳлил кашидааст ва муайян кардааст, ки дар асари номбурда дар қатори вожаҳои дар ҳар даврон маъмул онҳое низ ба назар мерасанд, ки бо камназирии худ тавачҷуҳи хонандаро ба худ ҷалб менамоянд. Аз ҷумла, муаллиф қайд мекунад, ки дар «Таърихи Байҳақӣ» баъзе пасвандҳои дар калимасозӣ ғаъол ҳастанд, ки шояд қисме аз онҳо хоси услуби нависанда бошад (мисли *оромгуна*, *зиштгуна*, *забтгуна*, *аблаҳгуна*, *халақгуна*, *бегонагуна*...) [23, 136].

Забоншинос М. Олимҷонов дар бораи нодиртарин калимаҳои сохтаре ба қор бурдани С. Улуғзода ишораи ҷолиб кардааст [36, 3-148].

Муҳаққиқ М. Олимҷонов дар ҷараёни таҳлили калимаҳои сохтаи осори Бедил дар бораи имконоти калимасозии пасвандҳои *-гоҳ*, *-истон*, *-зор*, *-сор*, *-бор*, *-ина*, *-када*; сермахсул будани *-када* дар ашъори Бедил, мисли *таҳайюркада*, *таваҳҳумкада*, *ҷунункада*, *ҳаловаткада*; дар бораи

нодуруст ҳамроҳ шудани пасванди *-гоҳ* ба калимаҳои *майдонгоҳ*, *зиндонгоҳ*; дар бораи пасванд будани *-ила* ишораҳо намудааст [37, 354, 356, 358; 38, 72, 73].

Забоншиноси эронӣ А. Хумоюнфаррух дар асараш дар қатори дигар масъалаҳои забоншиносӣ ба хусусиятҳои исму сифатҳои нави сохта рӯчуъ намуда, дар бораи вижагиҳои калимасозии ҳар як унсури калимасоз, мисли *-зор*, *-истон*, *-гар*, *-лоҳ*, *-манд*-, *-када*, *-гун*, *-нок*, *-ванд* – ҳулоса 31 адади онҳо мулоҳизаронӣ кардааст ва барои исботи фикраш далелҳои ҷолиберо овардааст [142, 132-200].

Ҳамин тавр, муҳаққиқони дигар дар асоси маводи осори манзуму мансури даврони муҳталифи инкишофи забони адабии тоҷикӣ нақши калимаҳои сохтаро дар тақомули таркиби луғавӣ нишон додаанд. Забоншинос З. Абдуллоева сермаъноии исму сифат ва зарфҳои сохтаи осори Низомиро мавриди таҳқиқ қарор додааст [76, 7-22], муҳаққиқ М. Калонова хусусиятҳои сохториву маъноии исму сифатро дар ғазалиёти Ҳофизии Шерозӣ баррасӣ кардааст [92, 8-17], Д. Бобочонова ҳангоми таҳлили калимаҳои соматикӣ сермаъноии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар яке аз зерфаслҳои боби дуюми таҳқиқоташ иштироки пешванди *ҳам*- ва пасвандҳои *-сор*, *-ӣ* ва м. инҳоро дар калимасозӣ зикр намудааст [81, 18-19].

Дар бархе осори таҳқиқӣ масъалаи калимасозӣ бо ёрии пешванду пасвандҳо дар забонҳои тоҷикиву форсӣ баррасӣ шудааст [77, 55; 4, 43-44; 113, 45-55].

Ба ин тариқ, аз таҳлили муҳтавои асару мақолаҳо бармеояд, ки дар ин ҷода олимони тоҷику хориҷӣ хизмати босазоеро анҷом додаанд, вале, бо вучуди ин, ҳанӯз ҷанбаҳои дигари калимасозии таърихӣ ба таври комил ба риштаи тадқиқ қашида нашудааст.

Доир ба забони асари мавриди таҳлил то имрӯз ба истиснои чанд мақолаи алоҳида паҷуҳиши муфассале, ки тавонад хусусиятҳои забонии ТТФТ-ро инъикос карда бошад, ба вучуд наомадааст. Дигар ин ки маводи фактологӣ асари мазкур дар фарҳангномаҳои форсӣ-тоҷикӣ

кариб, ки дарҷ нашудааст. Дар ин бора олим ва луғатнависи машҳури Эрон А. Деххудо аз пурра ҷой надодани маводи ин асар дар луғатномааш таассуф хӯрда навиштааст: «Ман дар «Шоҳнома» истиқсои комил кардаам, аммо баъд аз «Шоҳнома» се китоб ҳаст, ки бояд дар тамоми калимот, балки тамомати ҳуруфи он татаббуи том ба амал ояд ва умру вақти ман иҷозат накарда ва бар ояндагон аст, ки ин вачибаро адо кунанд ва он се китоб тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ва «Таърих»-и Абулфазли Байҳақӣ аст» [147, 41]. Аз ин ҷиҳат ҳақ ба ҷониби муҳаққиқ А. Ҷувайнист, ки менависад: «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» метавонад монанди як фарҳанги форсии бисёр ғаниву решадор дар кишварҳои форсизабон ба ҳисоб ояд ва ҳукми як марчаъро дошта бошад» [143, 605].

Академик Н. Салимӣ дар худ гунҷоиш дода шудани ганҷинаи бузурги ахбору ривоёти қадимро дар чунин осори муҳимму арзишманд қайд намуда, ба забони тарҷумаи тафсирҳои дар замони Сомониён таълифгардида баҳои баланд додааст ва навиштааст, ки «тафсирҳои аҳди Сомониён афзун бар арзиши мазҳабию мафкуравӣ *бо арзиши забонӣ* (таъкиди мо – Қ. А.) ва адабиву бадеии хеш низ имтиёз мекунанд» [49, 82].

Ҳамин муҳаққиқ дар ҷойи дигари асари навҷоди худ дар қатори дигар осор дар сарчашмаҳои насрии даврони гузашта маҳфуз мондани теъдоди бешумор ва олами рангини унсурҳои луғавӣ ишора намуда навиштааст, ки «забони осори манзум мисли забони осори мансур ва гуфтугӯӣ саршор аз вожаҳои гуногунмаъност, яъне дар он тамоми категорияҳои луғавию семантикӣ инъикос меёбанд, зеро эҷодгари ин осор дар маркази олами вожаҳо қарор дорад ва онҳо бо хусусиятҳои худ ба шоирон имконият фароҳам меоранд, ки назару эҳсоси худро доир ба мавзӯҳои гуногун иброз намоянд» [49, 16].

Профессор М. Ҳ. Султон дар заминаи маводи арзишманди осоре чун ТТФТ мавзеи рушду нумуи забони ниёгонамон будани сарзамини Мовароуннаҳрро қайд карда таъкид намудааст, ки «матлаби асолати

забони тоҷикӣ дар Осиёи Миёна ва аз замонҳои қадим маҳди рӯйишу болиши забони форсӣ (тоҷикӣ) будани ин минтақа, бахусус сарзамини Фарорӯд (Мовароуннаҳр) аслан ҷойи баҳс надорад» [52, 53].

ТТФТ дар қатори се осори мансури даврони Сомониён чун «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ, тарҷумаи «Таърихи Табарӣ», «Худуд-ул-олам мин-ал-машриқ ила-л-мағриб»-и маҷхулмуаллиф аз ҷумлаи қадимтарин насли форсии дарӣ ҳисобида шуда, дар инъикоси вижагиҳои забони осори тарҷумавии ин қарн аҳаммияти беандоза дорад. Маҳз ҳамин хусусияти ТТФТ-ро дар назар дошта, муҳаққиқ М. Баҳор забони асарро «форсии дари содаву латиф» [136, ҷ. 1, 265], А. Ҷувайнӣ «беҳтарин сармояву гаронмоятарин ганҷина ... барои ҳифзу густариши забони форсӣ» [143, 603], «фарҳанги форсии бисёр ғаниву решадор дар кишварҳои форсизабон» [143, 605] баҳогузорӣ кардаанд, ки, воқеан, дуруст аст.

Забоншиноси эронӣ М. Қосимӣ вожаҳои марбут ба феъли чанде аз осори замони Сомониён, аз ҷумла ТТФТ-ро баррасӣ намуда, ба натиҷае расидааст, ки дар чунин маъхазҳо дар қатори феълҳои то имрӯз маъмул боз бо онҳое метавон дучор шуд, ки камназир буда, аксарашон ба забони ин гуна сарчашмаҳо аз лаҳҷаҳои ҳамон давра ворид шудаанд [94, 6-25].

Профессор Ф. Насриддинов аз ҷониби мусаннифон тарҳрезӣ шудани шеваи хосеро дар тадвини ин китоб қайд намуда, дар он вучуд доштани вожаҳои нобу тозаро, ки бешак аз завқи забондонии мутарҷимон маншаъ мегирад, таъкид кардааст ва афзудааст, ки “мутарҷимон кӯшидаанд, ки дар баробари калимоти арабӣ муодилҳои тоҷикии мувофиқро биёваранд. Бахше аз ин вожаҳо имрӯз мақоми худро аз даст дода, ба ҷои он боз сурати арабии он маъмул шудааст. Қисме тамоман фаромӯш гардида, ки ҳатто дар фарҳангҳо низ наметавон пайдо намуд. Ё ба маъное омада, ки он маънӣ дар фарҳангҳо забт наёфтааст. Иддае аз вожаҳо бо забони паҳлавӣ пайванд дошта, аз қимати тафсир дар маърифати ин забон дарак медиҳад. Ҳамчунин дар мавриди огоҳӣ аз

истилоҳоти маъмули форсиву тоҷикӣ метавон аз ин бахш вожаҳо кумак гирифт” [33, 60].

Муҳаққиқи номбурда ҳамчунин дар ТТФТ вучуд доштани таъбирҳои зебои форсиву тоҷикиро дар баробари луғатҳои арабӣ ва дорои аҳаммияти хосса будани онҳо, ба назар расидани унсурҳои луғавии ғӯишӣ мулоҳизаронӣ кардааст [33, 61].

Профессор М. Қосимова дар асари ба таърихи забони тоҷикӣ бахшидааш дар бораи мусоидат намудани ТТФТ дар қатори дигар осори насрии замони Сомониён “дар ривочу равнақ ва рушду камоли забони адабӣ” андеша ронда [28, 48], ҳангоми таҳлили хусусиятҳои овоӣ [28, 52, 55, 56, 57], имлои калимаҳо [28, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66], таснифи мухтасари маъноии вожаҳои умумистеъмол [28, 67, 68, 71, 74, 79, 80], тавзеҳу тафсири унсурҳои луғавӣ аз ҷониби мутарҷимони ТТФТ [28, 91], таркибу ҷумлаҳои арабӣ [28, 99] ва м. инҳо нақши асари мазкурро дар инкишофи забони адабии тоҷикӣ-дарӣ нишон додааст.

Забоншинос С. Ҳалимов ҳангоми таҳлили забони осори манзуму мансури асри X дар бораи баъзе хусусиятҳои сарфии ТТФТ мулоҳизаронӣ кардааст [60, 60, 62, 63, 65, 66, 70, 71, 73, 76, 77].

Профессор А. Ҳасанов (Ҳасанзода) дар мақолаҳои худ роҷеъ ба вижагиҳои забонии ТТФТ, робитаи забони асари мазкур бо шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ маълумот додааст [61, 21-25; 66, 339-344; 68, 49-70].

Забоншинос А. Б. Ҷобиров дар се боби рисолаи номзадии ба забони “Бахше аз тафсири куҳан” бахшидааш доир ба паҳншавии тарҷумаҳои Қуръон ба забони порсии дарӣ, заминаҳои ташаққул ва таҳаввули низоми овоӣ, луғавӣ ва сарфии забони порсии дарӣ дар тарҷума ва тафсири Қуръон, вижагиҳои овоӣ, луғавӣ ва сарфии китоби “Бахше аз тафсири куҳан”-ро мавриди пажӯҳиш қарор додааст [71, 24-172].

Робитаи таҳқиқ бо мавзӯҳои ниҳоди илмӣ Масъалаи хусусият ва мавридҳои истифодаи исму сифатҳои сохтаи асари номбурда бо барномаҳо (лоихаҳо)-и мавзӯҳои таҳқиқоти илмӣ робитаи устувор

дошта, он дар доираи яке аз самтҳои Барномаи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” сурат гирифтааст

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи мо аз таҳлили ин масъала аз он иборат аст, ки умумияту тафовути забони ТТФТ-ро дар мисоли исму сифатҳои сохта на танҳо аз осори дигари дар ин даврон таълифшуда нишон диҳем, балки хостем, ки фарқи забони ин асарро аз осори дигари даврони минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ инъикос намоем. Ҳамчунин мақсад гузошта шуд, ки дараҷаи тафовут пайдо намудани забони тоҷикӣ асри X аз даврони ҳозира дар мисоли калимаҳои сохтаи мансуб ба исму сифати ТТФТ нишон дода шавад.

Вазифаҳои таҳқиқ.

-нишон додани нақши пешвандҳои исму сифатсоздар бунёди калимаҳои сохта;

-инъикос намудани имкони васлшавии пешванду пасвандҳо бо унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ;

-қиёс кардани қудрати калимасозии пасвандҳои исму сифатсоз;

-зикр намудани этимологияи унсурҳои луғавӣ ва вандҳои калимасоз;

- нишон додани хусусиятҳои корбурди вандҳои якмувозӣ ва сермувозӣ;

-баррасӣ кардани чандомади унсурҳои луғавии сохтаи мансуб ба исму сифат;

-инъикос намудани гурӯҳҳои маъноии вожаҳои мансуб ба исму сифат;

-арзёбӣ кардани умумияту тафовути исму сифатҳои сохтаи сермаъно аз ҳамдигар;

-ошкорнамоии нақши вандҳои алоҳида дар юнёди вожаҳои сохтаи нодир.

Предмети тадқиқ баррасӣ кардани усулҳои ташаккули исму сифатҳои сохтаи дар ТТФТ вучуддоштаро дар бар гирифта, ба ин васила дараҷаи умумияту фарқи забони асари номбурдаро аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фаро мегирад. Ҳангоми таҳлили ин масъала мақому мавқеи ҳар як унсури созандаи исму сифат дар бунёд гардидани калимаҳои нави сохта инъикос карда шудааст.

Асосҳои назариву методологии таҳқиқро пажӯҳишҳои олимони хориҷиву ватанӣ монанди Э. Бенвенист, М. Н. Боголюбов, В. П. Григорьев, Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова, В. А. Лившиц, В. Н. Немченко, Л. С. Пейсиков, Р. П. Рогожникова, Н. И. Фелдман, Т. Д. Чхеидзе, Н. М. Шанский, Д. Т. Тоҷиев, Ш. Рустамов, М. Шукуров, М. Қосимова, Д. Хоҷаев, С. Ҳалимов, А. Давронов, Ш. Кабилов, Х. Кабилов, Т. Шокиров, О. Қосимов, А. Байзоев, С. Ғаниева, М. Олимҷонов, М. Баҳор, А. Ҳумоюнфаррух, П. Н. Хонларӣ ташкил медиҳад.

Усулҳои таҳқиқ. Дар чараёни таҳлили исму сифатҳои сохтаи ТТФТ мо, асосан, аз методи тасвирии таҳлил ва таҳқиқи ҷузъии пажӯҳиш истифода намудем, вале дар ҳолатҳои зарурӣ бо мақсади мушаххас кардани баъзе масъалаҳои баҳсталаб усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва оморино низ ба кор гирифтём.

Объекти таҳқиқ дар заминаи маводи фактологии ТТФТ вижагиҳои исму сифатҳои сохтаи забони осори садаи Х баррасӣ шудааст.

Сарчашмаи таҳқиқ. Маводи фактологӣ аз нашри кириллии ТТФТ, ки соли 2008-ум дар Хучанд сурат гирифта буд, гирдоварӣ шуда, дар мавридҳои зарурӣ он бо нашри дуҷуми дар соли 2014-ум дар Душанбе интишор гардид, қиёс карда шудааст [1, 2].

Навгони илмӣ таҳқиқ. Таҳқиқи хусусиятҳои қорбурди исму сифатҳои сохтаи ТТФТ дар забоншиносии тоҷик бори аввал сурат мегирад. Дар чараёни баррасӣ муайян карда шудааст, ки агарчи қолабҳои сохташавии исму сифатҳо дар таърихи забони адабии тоҷикӣ

таърихи беш аз ҳазорсола доранд, вале тамоми сарватҳои луғавии тавассути чунин усули калимасозӣ вучуддошта аз рӯйи дар ҳар даври замон фаъолу нофаъол буданашон, доираи маънояшон, аз нигоҳи ба хонандаи ҳар даврон мафҳум буданашон ягона нестанд: гурӯҳе аз онҳо ҳамеша чун унсури фаъоли луғавӣ дар забони аҳли илму адаб ба кор рафтаанд, ҳиссае аз ҷиҳати доираи маъноии худ аз дигар унсурҳои луғавӣ фарқ доранд, қисми сеюмашон бо нодирии худ мақому мавқеи хоссаро дороянд. Бархе аз ин гуна калимаҳоро метавон фақат хоси услуби ТТФТ ба шумор овард.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- дар ТТФТ бо вучуди аз ҷиҳати теъдод кам будани пешвандҳои нақши онҳо дар сохташавии исму сифатҳои сохта чашмрас буда, маҳз дар натиҷаи васли ин гуна унсурҳои калимасоз силсилаи нави аносири луғавии мансуб ба исм ва сифат ба вучуд омадаанд. Доираи ҳамроҳгардии чунин пешвандҳоро бо калимаҳои мухталиф аз ҳамин ҳам дарк кардан мумкин аст, ки онҳо на танҳо бо вожаҳои аслии тоҷикӣ, балки иқтибосӣ низ имкони васлшавӣ пайдо кардаанд.

- муқоисаи теъдоди пешванду пасвандҳои ТТФТ, ки ҳазор сол қабл навишта шудааст, нишон медиҳад, ки фаровонии миқдори пасвандҳо назар ба пешвандҳо таърихи хеле қадим дошта, аксари онҳо дар асл унсурҳои маънодори луғавӣ будаанд ва бо сабаби рӯй додани таҳаввулот дар сохтори забон ва афзуда шудани вазифаҳои сарфию наҳвӣ ин гуна захираҳои луғавии забон боиси ба қатори унсурҳои калимасоз табдил ёфтанишон шудааст.

- аз давраҳои басо қадим то имрӯз, дар муқоиса бо исми сифатҳои дорои миқдори бештари пешвандро соҳиб буда (мисли *бо-* \ *ба-*, *бе-*, *но-*), қариб ҳамаашон (ба истиснои *бар-*) дар калимасозӣ фаъоланд. Аз ин ҷиҳат фарқ танҳо дар ин аст, ки дар асри X, ба хусус ТТФТ бархе пешвандҳои сифатсоз бо калимаҳое ҳамроҳ шудаанд, ки минбаъд аз истифода баромада, ҳатто шакли ғайримеъёрӣ ҳисоб ёфтаанд.

- истифодаи усули омории пажухиш нишон дод, ки дар асари мавриди таҳлил кулли калимаҳои сохтаи марбут ба исму сифат аз лиҳози дараҷаи истеъмол мухталиф буда, баъзеяшон ниҳоят фаровон, қисми дигаре нисбатан муътадил, гурӯҳи сеюм ба андозаи муайян ва ҳиссаи охирашон хеле кам мавриди истифода қарор гирифтаанд.

- аз таҳлили васлгардии вандҳои калимасоз ба унсурҳои луғавии мансуб ба забонҳои гуногун ба чунин натиҷа метавон расид, ки исму сифатҳои сохтаи ТТФТ асосан дар заминаи ба ҳам омадани воҳидҳои луғавии аслии тоҷикӣ сурат гирифта, дар мавридҳои кам аз васли вандҳо бо калимаҳои иқтибосӣ (мисли арабӣ, юнонӣ) вожаҳои нав ташаккул ёфтаанд. Теъдоди бештари калимаҳои сохтаи бо пешванди *бо-* ва унсурҳои луғавии иқтибосӣ бунёдгардида сифат буда, теъдоди зиёди вожаҳои бо ёрии пасванди *-гоҳ* ташаккулёфта исми макон мебошад.

- вожаҳои сохтаи дар ТТФТ вучуддошта аз ҷиҳати доираи маънояшон ягона набуда, теъдоди калимаҳои маҳдудмаъно дар нисбати сермаъно бештар мебошанд.

- дар асари мазкур як гурӯҳ унсурҳои луғавие мушоҳида мешаванд, ки дар ду мувозӣ ё беш аз он ба кор рафтаанд. Дар ду ё зиёда шакл истифода гардидани калимаҳо дар ТТФТ гоҳ дар натиҷаи дар чанд гунаи овой ба кор рафтани решаи калима ва гоҳ бо сабаби хусусияти сермувозигӣ пайдо намудани унсурҳои калимасоз сурат гирифтааст.

- як ҳиссаи исму сифатҳои сохтаи ТТФТ-ро воҳидҳои луғавии кӯҳнашуда ва нодир дар бар мегиранд. Мо дар рисола байни калимаҳои архаистӣ ва нодир фарқ гузоштем ва ин тафовут дар он зоҳир мегардад, ки унсурҳои кӯҳнашуда дар гузашта дар аксар осори манзуму мансур ба кор рафта, дар давраи имрӯза аз истифода мондаанд, аммо унсурҳои луғавии нодир онҳое мебошанд, ки танҳо ҳоси забони як асар ҳастанд. Аз ин ҷиҳат дар ТТФТ дар қатори ҳазорҳо калимаи аслии тоҷикиву иқтибосӣ инчунин як силсила воҳиди луғавии сохта (дар қатори калимаҳои дигари гуногунсохтор) мушоҳида гардиданд, ки онҳоро мо аз

осори ҳамзамонони мутарчимони ТТФТ ва сарчашмаҳои даврони дигари бароямон дастрас дарёфт карда натавонистем.

- чанде аз унсурҳои луғавии нодири дар ТТФТ вучуддошта бо роҳи васлгардии вандҳо ба калимаҳои аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои мухталифи нутқ ва баъзеяшон танҳо ба як гурӯҳи муайяни вожаҳо ба вучуд омадаанд.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои илмии таҳқиқ метавонад дар оянда барои равшан гардидани нақши ҳар кадом пешванду пасванди исму сифатсоз дар ташаккули унсурҳои луғавии наву дилпазир дар осори тарҷумавӣ, дараҷаи иштирокашон дар пайдогардии вожаҳои навсохт, ҳиссагузориашон дар арзи вучуд кардани калимаҳо, дараҷаи маъноифодакунияшон ва аз ин ҷиҳат доштани тафовут, кушода гардидани нуктаҳои то ҳол печидаву мавҳум мадад расонад.

Нуктаҳои дар диссертатсия дарҷгардидаро метавон барои анҷом додани корҳои илмӣ-таҳқиқотии марбут ба калимасозии таърихӣ, таълифи рисолаҳои доктории дараҷаи PhD, навиштани китобҳои дарсиву дастурҳои методии ба калимасозӣ алоқаманд, инчунин рисолаҳои магистриву хатми дараҷаи бакалавр ва корҳои курсӣ истифода намуд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи “Хусусиятҳои калимаҳои сохта дар “Тарҷумаи “Тафсири Табарӣ” (исму сифат)” барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси 10.02. 01-Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии унвонҷӯ дар таҳқиқи мавзӯ. Масъалаҳои дар диссертатсия арзёбишуда дар мувофиқа бо роҳбари илмӣ тарҳрезӣ гардида, муаллиф дар заминаи маводи ТТФТ хусусиятҳои ташаккули исму сифатҳои сохтаро дар осори тарҷумавии қарни X ошкор кардааст, иқтидори калимасозии вандҳо (пешванду пасвандҳо)-ро дар пайдошудани воҳидҳои луғавии навсохт муайян намудааст, дараҷаи васлгардии ин гуна унсурҳои калимасозро ба вожаҳои аслии тоҷикӣ ва

иктибосӣ нишон дода, ба ин восита бартарияти якеро аз дигаре ошкор кардааст. Кӯшиш ба харҷ рафтааст, ки нақши бештари иддае аз вандҳо (махсусан, пасвандҳо) дар муқоиса бо дигаре аз онҳо нишон дода шавад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» дар таърихи 29-уми октябри соли 2022-юм (протоколи № 3-юм) муҳокима гардида, он пас аз ислоҳи эродҳои ҷойдошта ба муҳокимаи Шурои назди факултети филологияи тоҷикӣ Донишгоҳи номбурда пешниҳод шудааст ва дар таърихи «29»-уми июли соли 2023-юм (протоколи № 11) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсияро дарачаи таҳлили масъалаҳо ва бардоштҳои аз таҳқиқот бадастомада, ки дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия нашр шудаанд, инчунин хулосаҳои диссертант, ки аз таҳлили калимаҳои сохтаи мансуб ба исму сифат ба даст омадаанд, собит менамояд.

Мазмуни асосии диссертатсия дар 11 мақолаи илмӣ баён гардидааст, ки аз ҷумлаи онҳо 4 мақола дар нашрияҳои тавсиянамудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ва 7 мақола дар маҷмуаву маҷаллаҳои илмӣ дигар нашр гардидаанд. Инчунин мазмуну муҳтавои пажӯҳиши мазкур дар конференсияҳои илмӣ ҳарсолаи ҳайъати профессорону омӯзгорони Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (солҳои 2015-2022-юм), конференсияҳои минтақавӣ (соли 2016-ум) ва ҷамъомишҳои байналмилалӣ (ДМТ, 5-уми июни соли 2020-ум; ДМТ, 15-уми июни соли 2022-юм) дар шакли гузоришҳои илмӣ баён карда шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз феҳристи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, хулоса, пешниҳодҳо ва феҳристи осори таҳқиқии мавриди истифодаи унвончӯ қарорёфта иборат буда, 176 саҳифаи чопи компютери ро дар бар мегирад.

БОБИ I

ХУСУСИЯТҲОИ ВАНДҲОИ ИСМСОЗ

Дар муддати чанд ҳазорсола вучуд доштани забони тоҷикӣ боис бар он гардидааст, ки чи дар таркиби луғавӣ ва чи дар дигар қисматҳои он тағйироти гоҳ чузбӣ ва гоҳ чиддӣ ба амал оянд: калимаҳои зиёди аслии тоҷикие, ки дар осори ниёгон фаровон ба кор мерафтанд, минбаъд аз истифода хориҷ шуданд, чойи онҳоро дар баъзе ҳолатҳо вожаҳои нави худӣ ва дар мавридҳои дигар калимаҳои бегона ишғол карданд. Як қисми ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар натиҷаи истифодаи зиёд ва бар дӯшашон бор шудани вазифаҳои мухталиф аз асли худ дур шуда, соҳиби вазифаҳои нав гардиданд. Ба яке аз ҳамин гуна дигаргунӣ профессор Ш. Кабиров ишора карда навиштааст, ки дар муддати тулонии истифодаи худ “...вожаҳои маъноӣ луғавӣ дошта тадриҷан пасвандҳои калимасоз шудаанд, лекин дар вазифаи пасвандӣ ҳам ҳамон маъноӣ қабляшон эҳсос мешавад” [21, 72].

Ҳамин гуна сарнавишт бо пешвандҳо низ рӯй додааст. Албатта, теъдоди пешвандҳо назар ба пасвандҳо дар ҳама даврони инкишофи забони тоҷикӣ камтар буд. Профессор Ш. Кабиров бо таъки ба андешаи олимони дигар дар ин хусус овардааст, ки “...дар воҷасозии форсии бостон 5-то, дар форсии миёна 6-то ва дар давраи нав 19-то пешванд ба мушоҳида расида бошад, аммо дар форсии бостон тавассути ҳамнишинии 19-то, дар форсии миёна 26-то ва дар давраи нав беш аз 40-то пасвандҳо дар воҷасозӣ саҳм гирифтаанд” [21, 75].

Дар пайравии чунин гуфтаҳо ин нуктаро илова намудан шояд бамаврид бошад, ки чи дар доираи ҳиссаҳои номии нутқ, чи дар доираи феъл пешванди зиёде вобаста ба дигаршавии сохтори забони ниёгонамон аз байн рафтанд ва барои ифодаи муносибатҳои мухталифи грамматикӣ бар ивази унсурҳои калимасози матрукшуда вандҳои нави калимасоз маҳз аз ҳисоби вожаҳои мустақилмаъно ба вучуд омаданд.

Ҳар навъе ки бошад, ҳар кадоми чунин унсурҳои воҷасоз дар калимасозӣ мақому мавқеи махсус доранд. Дар як ҳолат ба воситаи онҳо

шаклҳои гуногуни грамматикӣ калима ба вуҷуд ояд, дар мавриди дигар тавассути онҳо калимаҳои нав ташаккул меёбанд. Чунин ҳам мешавад, ки ин ё он унсурҳои грамматикӣ метавонад ҳам дар калимасозӣ, ҳам дар шаклсозӣ иштирок намояд. Дар бораи ин гуна вандҳо дар зерфаслҳои рисола мулоҳизаронӣ хоҳад шуд.

Намояндагони аҳли илму адаби тоҷик барои ҳифзи забони худ аз ҷониби аҷнабиён истодагари карда, на танҳо маданияти қадими худро нигоҳ доштанд, балки баробари ин онро инкишоф доданд, ки мисоли равшани он дар аҳди салтанати Оли Сомон ба забони форсии дарӣ тарҷума шудани «Тафсири Табарӣ» мебошад. Тарҷума шудани ин асар аз он шаҳодат медиҳад, ки ханӯз дар аҳди Сомонён ин забон яке аз забонҳои пурқувваттарин махсуб мешуд. Мутарҷимон дар асари номбурда садҳо калимаи сохтаеро ба қор бурда, ба ин восита пояи забони тоҷикиро истехком бахшиданд ва сарвати забонро ғанӣ гардониданд. Дар ТТФТ чунин тарзҳо ва шаклҳои калимасозе дида мешаванд, ки пас аз ҳазор сол то имрӯз зинда ва сермахсул мондаанд, вале, баробари он, баъзе калимаҳои сохтае дида мешаванд, ки ҳоло дар он шаклашон истифода намегарданд.

Тафсири «Чомеъ-ул-баён фӣ тафсир-ил-Қуръон», ки яке аз қуҳантарин, дақиқтарин ва муҳимтарин тафсирҳои Қуръони карим ба шумор меравад, ибтидо ба забони арабӣ таълиф гардид. Туле нақшидааст, ки ин тафсирро дар давраи ҳукумати Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ аз Бағдод оварданд, он чихил мусхаф буда, ба гуфтаи Ёкути Ҷамавӣ, асли китоб сӣ ҳазор варақро фарогир буд. Бо фармони амири номбурда он бо дасти гурӯҳе аз уламои Мовароуннаҳр ба форсии дарии тоҷикӣ тарҷума шуд. Сабаби тарҷумаи ин тафсир дар оғози қори мутарҷимон нақл шудааст: «Ва ин китоб тафсири бузург аст аз ривояти Муҳаммад ибни Қарир ат-Табарӣ, раҳмату-л-Лоҳи алайҳи, тарҷума карда ба забони форсӣ ва дарии роҳи рост (таъкиди мо – Қ. А.). Ин китоб набишта ба забони тоҷӣ ва ба аснодҳои дароз буд. Ва биёварданд сӯи амири саййиди Музаффар Абусолах Мансур ибни Нӯҳ ибни Наср ибни

Аҳмад ибни Исмоил, раҳмату-л-Лоҳи алайҳим аҷмаъин. Пас душ[х]вор омад бар вай хондани ин китоб ва иборат кардани он ба забони тозӣ ва чунон хост, ки мар инро тарҷума кунед ба порсӣ. Пас, уламои Мовароуннаҳрро гирд кард ва ин аз эшон фатво кард, ки: «Раво бошад, ки мо ин китобро ба забони порсӣ гардонем». Гуфтанд: «Раво бошад хондан ва набиштани тафсири Қуръон ба порсӣ мар он касро, ки ӯ тозӣ надонад. Ва дигар он буд, к-ин забони порсӣ аз қадим боз донистанд аз рӯзгори Одам то рӯзгори Исмоил [а]. Ҳама пайғомбарон ва мулкони замин ба порсӣ суҳан гуфтандӣ...» [ҷ. 1, 4].

Замони тарҷума шудани тафсири номбурда ба таври аниқ маълум нест. Зоҳиран, тарҷумаи он дар як замон бо «Таърихи Табарӣ» ҷараён гирифта, шояд дар ҳудуди соли 352 ҳ. қ. / 963 м. ё соли пешу пас анҷом ёфта бошад.

Ба ин тарик, «иддае беш аз бист нафар» аз уламову фуқаҳои Мовароуннаҳр аз минтақаҳои Бухоро, Балх, Самарқанд, Испичоб, Фарғона ва монанди инҳо ба тарҷумаи тафсири мазкур пардохтанд [ҷ. 1, 4]. Зиёдии тарҷумонҳои асарро аз ҳамин нукта пай бурдан мумкин аст, ки дар асар таъсири лаҳҷаҳои минтақаҳои гуногуни Мовароуннаҳри таърихӣ эҳсос мегардад, ки он, бешубҳа, аз таҳти таъсири шева ё лаҳҷаи худ мондани мутарҷимон гувоҳӣ медиҳад. Ин иқдом то дараҷаест, ки тарҷумаи баъзе сураҳо мисли «Анфол» [ҷ. 1, 489-502], «Тавба» [ҷ. 1, 4-527], «Наҳл» [ҷ. 1, 698-713], «Исро» [ҷ. 1, 719-731], «Каҳф» [ҷ. 1, 739-752], «Марям» [ҷ. 1, 765-772], «Тоҳо» [ҷ. 1, 787-796], «Ҳач» [ҷ. 1, 847-855] сар то по бо истифодаи фаровони калимаҳои лаҳҷавии Мовароуннаҳри таърихӣ ҷараён гирифтааст. Дар қатори калимаҳои сода дар асари номбурда як гурӯҳ унсури луғавии сохта низ ба назар мерасанд, ки дар шакли лаҳҷавӣ ба қор рафтаанд. Мо дар бораи чунин калимаҳо дар мавридҳои муносиб мулоҳизаронӣ хоҳем кард.

1.1. Хусусиятҳои ташаккули исмҳои сохта бо пешванди ҳам-

Агарчи дар забони тоҷикӣ пешвандҳои исмсоз аз нигоҳи микдор дар қиёс бо пасвандҳо хеле каманд [13, 152-153], бо вучуди камии худ дар

калимасозӣ басо фаъол буда, имкони бо вожаҳои мухталифмаъно васл шуда, сохтани теъдоди зиёди унсури нави луғавиро доранд. Чунин фаъол будани *ҳам*- дар бунёди вожаҳои сохта ба он вобаста аст, ки он яке аз унсурҳои хеле кӯҳани тоҷикӣ ба шумор рафта, дар тули чанд ҳазорсола ҳамеша дар вазифаи калимасозӣ қарор дошт, яъне корбурди онро ҳам дар забон-асоси эронии бостон ба гунаи **ham (a)*-, ҳам дар забони порсии миёна дар шакли *ham*- метавон дучор гардид [90, 75].

Муаллифи ДҶЗФ пешвандҳоро “пешованд” ва пасвандҳоро “пасованд” ном бурда, дар хусуси ду *ҳам* мулоҳиза рондааст ва навиштааст, ки “ин калима ҳар гоҳ маънии “ду” ё “ҳама” диҳад, яъне шумули ду ё бештареро бифаҳмонад ва танҳо истеъмол шавад, қайд бошад. Чун: *ӯ ҳам омад...Ва ҳар гоҳ маънии ҳамқитор ва ҳамкор диҳад ва бо калимаи дигар таркиб шавад, пешованд бошад...: ҳамнишин, ҳамкор*” [142, 129].

Дар ТТФТ бо пешванди *ҳам*- калимаҳое сохта шудаанд, ки бархе аз онҳо дар ҳама даври замон маъмул буданд, баъзе бошанд, аз нигоҳи шаклу маъно камназир буда, на дар осори ниёгон ва на имрӯз дучор меоянд. Чунончи, дар бештари маврид *ҳам*- ба вожаҳои мансуб ба исми васл гардида, боиси бунёди калимаҳои сохтаи дар ҳар даврон маъмули *ҳамсар* [Ва ба наздики эшон фурӯдорандағони чашм – *ҳамсарон* - ҷ. 2, 377], *ҳамсухан* [Ва бихондем ўро аз сӯи кӯҳ аз дасти рост ва ба наздик кардем ўро ва *ҳамсухан*-ҷ. 2, 377], *ҳамқинс* [Гуфт: «...Худой, аза ва чалла, маро аз паҳлуи чапи ту офарид, то *ҳамқинси* ту бошам ва ту бо ман ором гирӣ-ҷ. 1, 45], *ҳамзод* [Дӯстдоранда шавҳаронро *ҳамзодон* - ҷ. 2, 571], *ҳамсанг* ба маънои “баробарвазн, ҳамвазн” [Ҳеч ситам накунам вар тане ба чизе ва агар бошад *ҳамсанги* дона аз сипандон, биёрем онро ва басандаем мо ба шумор - ҷ. 1, 827] ва монанди инҳо шудааст.

Дар мавридҳои хеле кам ҳамроҳгардии пешванди *ҳам*- ба асоси замони ҳозираи баъзе феълҳо мушоҳида мешавад. Масалан, дар ҷумлаи зерин вожаи сохтаи *ҳамнишин* воমেҳӯрад, ки он аз васли *ҳам*- ба асоси

замони ҳозираи феъли нишастан-нишин сохта шудааст: Ва ҳар кӣ бошад дев ўро *ҳамнишин*, бад аст *ҳамнишин* [ҷ. 1, 252].

Маълум аст, ки як ҳиссаи муайяни калимаҳо бо гузашти замон аз ҷиҳати шакл дигаргун шуда, дорои ду ё беш аз он шакл мегарданд. Аз таҳлили забони ТТФТ бармеояд, ки ба чунин вижагӣ унсурҳои калимасоз низ метавонанд дучор шаванд. Дар ду мувозӣ ба кор рафтани *ҳам*- дар вожаҳои мушоҳида мешавад, ки аз нигоҳи синхронӣ сода буда, аз лиҳози диахронӣ сохта ҳастанд, яъне чунин унсурҳои луғавиро имрӯз сохта ҳисобидан мумкин нест. Чунончи, дар асари мазкур пешванди мавриди таҳлил дар ду шакли айни як вожа: *ҳамсон* ва *ҳомсон* “шабех,” ба гунаи *ҳом*- низ истифода гардидааст: Достони ду гурӯҳ чун нобинову кар ва бинову шунав(о) *ҳомсон* набошанд ва ҳамдостоне, на (панд) пазиранд [ҷ. 2, 458]. *Ҳамсон* аст аз шумо он-к пинҳон кунад гуфтор ва он-к ошкоро кунад бад-он ва он-к -ӯ (пинҳон равад) ба шаб ва мунсариф ба чойҳои хеш ба рӯз [ҷ. 1, 532].

Ҷузъи асосии калима, яъне *сон* сарчашмаи худро аз *sāhana*-и порсии бостон гирифта, дар форсии миёна, ба гунаи *sān* ба маънои “тарз, равиш, сон” гардиш дошт [153, ҷ. 3, 1453].

Лозим ба тазаккур аст, ки шакли *ҳамсон* дар қиёс ба *ҳомсон* дар истифода имтиёз дошта, аввалӣ даҳ ва баъдӣ ҳамагӣ як дафъа истифода шудааст, ки ба ин ҷумлаҳои зерин гувоҳ ҳастанд: Ва *ҳамсон* аст бар эшон, ки огоҳ куниашон ва агар на огоҳ куниашон, нагараванд [ҷ. 2, 324]. На *ҳамсон* аст аз шумо он, ки ҳазина кард аз пеши фатҳ ва корзор карданд [ҷ. 2, 577]. На *ҳамсон* бошанд худовандони оташ ва худовандони биҳишт [ҷ. 2, 589]. *Ҳамсон* аст бар шумо, ки хондед эшонро ё шумо хомӯшон [ҷ. 1, 473].

Теъдоди вожаҳои аз ҷиҳати диахронӣ сохта дар асари мавриди таҳлил танҳо бо калимаи *ҳамсон* \ *ҳомсон* маҳдуд намешавад, балки мувозиҳои *ҳамвор* ва *ҳомвор* низ аз ҷумлаи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ ба шумор меравад: Муждагон медиҳад эшонро Худованди эшон ба бахшуданӣ аз ӯ ва ба додани неъматӣ биҳишт ва ба хушнудии Худой аз

эшон ва ба бӯстонҳое, ки эшонро бувад дар он чо неъматҳои *ҳамвор* ва хамешаву поянда [ҷ. 1, 510]. Пас, Абраҳа савганд хӯрд, ки ман ба Макка равам ва бознагардам, то Каъба ба замин *ҳомвор* кунам [ҷ. 2, 771].

Муқоисаи забони даврони Сомониён, ба хусус асари мазкур бо забони даврони баъдӣ нишон дод, ки минбаъд дар забони тоҷикӣ шакли *ҳомвор* аз истифода хориҷ шуд, вале *ҳамвор* ба сифати вожаи сермаъноӣ дар ифодаи маъноҳои: 1) мусаттах, тахт; *ҳамвор* кардани тахт ва мусаттах кардан; 2) ба як қарор, мавзун; *ҳамвор* ҳаракат кардан [151, ҷ. 2, 485] боқӣ монд.

Бояд гуфт, ки имрӯз вожаи *ҳамвор* аз лиҳози сохт сода ба назар мерасад, аммо аз таҳлили этимологӣ муайян мегардад, ки ин унсурӣ луғавӣ аз пешванди *-hāma* ва решаи *vāra*-и порсии бостон “дафъа, маротиба, навбат” ташаккул ёфта [153, ҷ. 1, 361; ҷ. 4, 2905], аз асли худ дур рафтааст.

Бархе аз вожаҳои собиқ сохта танҳо дар як шакли мушаххас ба кор рафтаанд. *Ҳамсоя*, ки дар асар 10 маротиба ба кор рафтааст, намунаи чунин унсурҳои луғавӣ мебошад: Ва моро *ҳамсоя* гашт душмане, ки нобуд нашавад Одам бад-он шод шуд [ҷ. 1, 466]. Ва бипарастед Худойро ва ма анбоз гиред бад-ӯ чизе ва ба модар ва падар некуӣ кардан ва ба худованди хешӣ ва ятимон ва дарвешон ва *ҳамсоя* ва хешу *ҳамсояи* паҳлу ва ёрӣ ба паҳлу ва роҳгузариён ва он чӣ зердасти шумоанд, яъне парасторони шумо, ки Худой на дӯст дорад он, ки бошад кибркунанда ва фахркунанда [ҷ. 1, 251]. Одам, алайҳи-с-салом, гуфт: «Ё Ҷабраил, чаро нагирям, ки аз чунон бихиште ва аз *ҳамсоягии* Худои аза ва чалла биюфтодам» [ҷ. 2, 179]. Пас, он Ҷалима – дояш ва шавҳари ӯ ва чанд каси дигар аз *ҳамсоягон* биёмаданд ва пайғомбар, алайҳи-с-саломро, диданд он ҷойгоҳ нишаста ва гунаи ӯ зард гашта ва ҳеч каси дигарро надиданд [ҷ. 2, 568].

Ҷузъи асосии вожаи мазкур, яъне *соя* сарчашмаи худро аз *sāyaka*-и порсии бостон гирифта [153, ҷ. 3, 1655], дар асл вожаи мустақилмаъно буд.

Дар шакли мухаффаф истифодагардии вожахоро дар тарҷумаи тафсири зикршуда дар мисоли *анбор* низ метавон мушоҳида кард. *Анбор* дар асл калимаи сохта буда, дар таркиби худ пешванди *-ham* ва решаи *rar* “пур кардан”-ро дошта [153, ҷ. 1, 272], дар замони тарҷума шудани ин тафсир он аллакай (ё шояд барвақттар) дар шакли *анбор* маъмул гардида буд: Пас, Юсуф дари *анбор* бигшод ва он хорбор ҳамефурӯхт [ҷ. 1, 635].

Ҳамшира «бародари ширхора» низ намунаи дигари вожаҳои бо пешванди *хам-* сохташуда мебошад, ки дар ду шакл: *ҳамшира* ва *ҳамшир* ба кор рафтааст: Ва ин Асмо бо пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, *ҳамшира* буд [ҷ. 1, 551]. Ва аз он шаш мард яке Абдуллоҳ ибни Абисарх буд - бародари *ҳамшири* Усмон ибни Аффон, разийа-л-Лоҳу анҳу ва ӯ дабири пайғомбар, алайҳи-с-салом, буд ва ваҳй набиштӣ [ҷ. 2, 612]. Аз эшон Абдуллоҳ ибни Саъд *ҳамшираи* Усмон аст ва Усмон, разийа-л-Лоҳу анҳу ӯро аз пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, бихоҳад хост [ҷ. 2, 616].

Чанде аз чунин калимаҳо дар даврони асримиёнагӣ фаровон ба кор мерафтанд, аммо баъдан, ба хусус имрӯз ё доираи истифодашон маҳдуд, ё ки бакуллӣ фаромӯш шудаанд. *Ҳамдостон*, ки дар тарҷумаи тафсири номбурда 18 маротиба дучор меояд, яке аз намунаҳои ин гуна вожаҳост: Мо бо ту *ҳамдостон* набошем, ки Довудро бикӯшӣ [ҷ. 1, 139]. Ва бародарон ҳама бар он буданд, ки ӯро бикӯшанд. Пас, Яҳудо гуфт: «Ман *ҳамдостон* набошам, ки шумо ӯро бикӯшед вагар бикӯшед, ман боре бад-ин кор андар наёям» [ҷ. 1, 623].

Чузъи асосии ин унсури луғавӣ, яъне *достон* ибтидояшро аз *dāta-stāna*-и порсии бостон гирифта [153, ҷ. 2, 1243], маънояш дар мачмуъ бо пасванди *хам-* “шарик, ҳамкор, ҳамроҳ” аст [151, ҷ. 2, 486].

Ҳамсавганд низ аз қабилӣ ҳамин гуна вожаҳо маҳсуб мешаванд: [...ҳама рӯй ба Мадина ниҳоданд ва ҳамаҳду *ҳамсавганд* буданд ва ҳеч кас надонист, ки аз пайғомбар, алайҳи-с-салом, ва ёрони ӯ яке зинда бимонанд -ҷ. 2, 661], *ҳаммодар* [Эшон гуфтанд: «Аз баҳри он ки ӯро бародаре буд *ҳаммодар*, гург ӯро бихӯрд, акнун ӯро дӯст дорад» -ҷ. 1, 641], *ҳампушт* [Агар тавбат кунед сӯи Худой, ба дурустӣ, ки бигашт аз

чой дилҳои шумо ва агар *ҳампушти* кунед бар он, ки Худой - ўст худованди ӯ ва Чибрил ва некони муъминон ва фариштагон паси он *ҳампушт* -ҷ. 2, 646].

Дар ТТФТ бо калимаҳои сохтаи аслии тоҷикие низ метавон дучор гардид, ки дар даврони баъдии инкишофи забони тоҷикӣ аз истифода фуруғгuzор шуда, бар ивазашон ё вожаҳои аслии тоҷикии дигар, ё иқтибосӣ ба гардиш ворид шуданд. Масалан, дар асари мазкур маънои “дугоник” бо ёрии вожаи *ҳамшикам* ифода гардидааст: Ва Худои таоло Одамро фармуда буд, ки духтар, ки туро ояд, ба писаре дех, ки аз шиками дигар омада бошад, то ба *ҳамшикам* надода бошӣ [ҷ. 1, 347].

Ҳоло дар забони тоҷикӣ бар ивази *ҳамшикам* унсурҳои луғавии *дугоник* ва *экизак* ба қор мераванд, ки аввали сирф тоҷикӣ буда, дуюмӣ вожаи иқтибосии туркӣ мебошад [152, ҷ. 1, 470; ҷ. 2, 666].

Хулоса, мутарҷимони асар дар ҷараёни тарҷума барои баёни андешаҳои худ аз имкониятҳои зиёди забони тоҷикӣ калимаҳои хушсохт, беназир сохтаанд ва мавриди истифода қарор додаанд.

Ҳамин тавр, калимаҳои бо ёрии пешванди *ҳам-* сохташуда дар ТТФТ аз бурди забони ниёгон дар масъалаи калимасозӣ гувоҳӣ медиҳад.

Дар асар гоҳо пешванди *ҳам-* ва гоҳо ҷузъҳои асосии вожаҳои бо ёрии *ҳам-* бунёдёфта дар ду-се мувозӣ ба қор рафтаанд.

Баъзе калимаҳои сохтаи асар аз ҳисоби дараҷаи истифода якхела нестанд: иддае аз онҳо серистеъмол ва гурӯҳи дигар кам истифода шудаанд.

Ҳиссаи калони калимаҳои сохта дар натиҷаи васли пешванди *ҳам-* ба калимаҳои аслии тоҷикӣ ба вучуд омадаанд.

1.2. Нақши пасвандҳо ташаккули исмҳои сохта

Хусусияти барҷастаи пасвандҳои калимасозии забони тоҷикӣ дар ҳар даври замон дар нақши асосии онҳо дар калимасозӣ мушоҳида мегардад. Онҳо, чунонки қайд шуд, на танҳо аз ҷиҳати миқдор аз пешвандҳо бартарӣ доранд, балки дар доро будани аксарашон ба

кудрати маъниофарӣ низ аз гурӯҳи аввал имтиёз доранд. Дигар ин ки хиссаи муайяни онҳо дар як маврид танҳо ҳамчун унсури исмсоз, дар ҳолати дигар ба сифати воҳиди созандаи ду навъи калима (исму сифат) ба кор мераванд.

Барои ташаккули исмҳои сохта мисли унсурҳои луғавии дигар ҳодисаи ҳамнишинӣ нақши муассир дорад. Ин хусусияти ҳодисаи мазкурро дар назар дошта, профессор Ш. Кабиров таъкид намудааст, ки “...раванди ҳамнишинии вандҳои пешвандиву пасвандӣ яксон набуда, таносуби пешванду пасвандҳо низ фарқ мекунад...” [21, 8].

1.2.1.Пасвандҳои исми маконсоз

Ба тӯфайли ҳамроҳ шудани вандҳои гуногуни калимасоз ба вожаҳои содаи мустақилмаъно доираи таркиби луғавии забон вусъат ёфта, онҳо барои ифодаи мафҳумҳои мухталиф хизмат мекунанд. Бояд гуфт, ки на ҳама гуна калимаҳо ба ҳар ҳел унсурҳои калимасоз ба таври тасодуфӣ ҳамроҳ гардида, калимаҳои сохтаи нав месозанд, балки чунин васлшавии калимаҳо ба пешванд ё пасвандҳо аз рӯйи қонуниятҳои муайяни забон сурат мегирад. Профессор В. А. Лившиц ба вучуд омадани дигаргунӣ дар таркиби луғавии забон ҳодисаи тасодуфӣ нашуморида, таъкид менамояд, ки он «мувофиқи талаботи қонуниятҳои доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикӣ забон алоқаи хеле мустаҳкам дорад» [106, 87]. Ин аст, ки яке аз роҳҳои ба вуқӯ омадани дигаргунӣ дар таркиби луғавии забон сохта шудани вожаҳо бо ёрии унсурҳои калимасоз, ба хусус пасвандҳост. Дар ин хусус метавон нақши пасвандҳоеро мисли *-истон*, *-зор* ва *-када* ба таври алоҳида қайд намуд.

1.2.1.1. Пасванди -истон. Ин пасванд гузаштаи тулонӣ дошта, дар давоми вучудашон таҳаввулоти мухталифи шакливу функционалиро паси сар намудааст. Чунончи, пасванди *-истон* таърихи чандҳазорсола дошта, дар забонҳои эронии бостон дар шакли *stāna* ба маънои «ҷой» дучор омада, баъдан дар забонҳои миёнаи ғарбиэронӣ ба сурати *-istān* \ *-sitān* гардиш дошт [90, 75, 114, 213].

Пасванди номбурда аслан калимаи мустақилмаъно буда, яке аз чузъҳои калимаҳои мураккабро ташкил меод, вале ҳанӯз дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ он ба гурӯҳи морфемаҳои ёвар дохил гардида, дар бунёди силсилаи калони калимаҳои сохта нақши шоиста бозид [90, 213; 118, 75]. Пасванди мазкур, чунонки муаллифи ДҶЗФ қайд мекунад, “маънии таҳсиси мавзъ ба мадҳули худ диҳад” [142, 153].

Пасванди номбурдаро, ки ҳамвазифаи унсури калимасозии –зор аст, адибони гузашта на танҳо ба калимаҳои муқаррарии забон, балки нафароне мисли Мавлавӣ ба исмҳои хос низ ҳамроҳ намуда, калимаҳои навъи *Юсуфистонро* сохтаанд [142, 158].

Маводи осори аҳди Сомониён, ба хусус ТТФТ аз он шаҳодат медиҳад, ки пасванди *-истон* ҳанӯз аз рӯзгорони куҳан дар калимасозӣ иштирок карда, дар такомули таркиби луғавии забони ниёгонамон ҳиссаи калон гузоштааст.

Пасванди мавриди таҳлил дар ТТФТ дар ташаккули чанд вожаи сохтаи ифодакунандаи мафҳуми макон саҳм гузоштааст. Ин гуна калимаҳои сохта аз лиҳози дараҷаи қорбурд ягона набуда, бархе серистеъмол ва баъзе камистеъмол мебошанд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин дар чанд маврид метавон бо ду вожаи серистеъмол: *шаҳристон* ва *гӯристон* дучор шуд: Ва чун бибуд пайдо худхуд на бас дуре, гуфт худхуд, ки: «Ман андарёфтам бад-он ҷӣ на андарёфтӣ ту он ва биёвардам туро аз *шаҳристоне* хабаре дуруст [ҷ. 2, 97]. Ва чун Цибрил ва Микоил ва Исрофил, алайҳиму-с-салом, ҳар се бар шибхи се ғулом пеши Лут омаданд, то он *шаҳристонҳо* ҳалок кунанд ва зани Лут бирафт ва он мардумонро огоҳ кард [ҷ. 2, 655]. Бидон, ки захр додани пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, чунон буд, ки дар он вақт, ки пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, *шаҳристони* Фадак бигушуд, аввал *шаҳристони* Хайбар гушуда буд ва пас он гушуд ва чунон низ бипардохта шуд [ҷ. 2, 198].

Тавре ки дида мешавад, дар натиҷаи васли пасванди *-истон* ба вожаи аслии тоҷикии *шаҳр*, ки гунаи куҳанаш дар порсии бостон *хšadʾa* (“тавонгар, қудрат”) аз решаи *хšau* (мондан, иқомат кардан) вожаи навсохти *шаҳристон* ба вучуд омадааст [153, ҷ. 3, 1927], ки маънояшро мурағибони бархе фарҳангномаҳо “шаҳри калоне, ки қалъа ва дар гирдогирдаш ҳисор дорад, гирду атрофи арк, шористон, шорсон; шаҳр” эзоҳ додаанд [152, ҷ. 2, 632].

Ба ақидаи бархе фарҳангшиносон ба исмиҳои ифодакунандаи мафҳуми макон илова намудани пасвандҳои исми маконсоз аз нигоҳи хусни сухани тоҷикӣ дуруст нест. Дар ин хусус муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсуддин Ромпурӣ дар вақташ ин гуна калимасозиро ҳилофи меъёри забони форсӣ-тоҷикӣ ҳисоб карда буд [150, ҷ. 2, 21-22]. Аммо нисбат ба калимаи мавриди таҳлил гумон меравад, ки сабаби васл шудани пасванди маконсози *-истон* ба вожаи *шаҳр* аз он иборат аст, ки азбаски дар ибтидо калимаи – *хšadʾa* маънои “тавонгар, қудрат, иқомат кардан”-ро ифода мекард [153, ҷ. 3, 1927], бо пасванди *-stāna* васл шуда, калимаи *шаҳристон*ро ба вучуд овард ва якҷоя исми макон сохт.

Мушоҳида мешавад, ки дар асари мазкур баробари шакли *шаҳристон* гунаи ихтисоргардидаи он-*шористон* низ ба кор рафтааст: Ва ин *шористон* андар биёбони Андалус аст... [ҷ. 1, 30]

Сабаби дар қиёс бо гунаи *шаҳристон* фаровон ба кор рафтани *шористон* (дар ин хусус дар боби сеюм сухан хоҳад рафт), ба назари мо, ин аст, ки чузъи мустақили ин калима – *шаҳр* аз нигоҳи талаффуз ҳоси забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ (портӣ) буда, якҷоя талаффуз намудани гурӯҳи ҳамсадоҳои *-hr-* барои соҳибони забонҳои ҷанубӣ-ғарбии эронӣ душвор аст. Ин аст, ки дар гуфтор мардум бар ивази шакли «*шаҳр*» гунаи «*шар*»-ро, ки талаффузаш осон аст, истифода менамоянд. Имрӯз низ мардум бо сабаби душвории талаффузаш назар ба гунаи *шаҳр* мувозии «*шар*»-ро бештар ба кор мебаранд ва чунин мегӯянд: *Шар*-ба рафтам. Аз *шар* омадам.

Дар ҳамон даврони куҳан низ шакли *шористон*, ба гумони мо, бо таъсири забони гуфторӣ ба вучуд омадааст.

Тавре ки ишора шуд, баъзе калимаҳои бо ёрии пасванди *-истон* ташаккулёфтаи дар ТТФТ мустаъмал дар ҳама давру замон, аз ҷумла холо низ дар забони тоҷикӣ серистеъмоланд. Далели ин гуфтаҳо вожаи *гӯристон* буда метавонад: Пас, рӯй сӯи писари хеш кард ва гуфт: «Ё Абдуллоҳ, чун ман аз дунё берун шавам, пеши Оишаи Сиддиқа, разийа-л-Лоҳу анҳо, равед ва бигӯед, агар дастур диҳад, маро ба турбати пайғомбар, алайҳи-с-салом, баред ва дар паҳлуи Абубакр, разийа-л-Лоҳу анҳу, дафн кунед ва агар дастур надиҳад, маро ба *гӯристон* баред ва ҳар кучо хоҳед, дафн кунед» [ҷ. 2, 209]. Пас, дигар рӯз чун хостанд, ки Усмонро бардоранд ва дафнаш кунанд, он меҳтарони ғавғо гуфтанд, ки: «Раҳо накунем, ки шумо ўро ба *гӯристони* мусалмонон баред ба Бақиъ ва он ҷо дафн кунед, ки ў мусалмон набуд [ҷ. 1, 226].

Дар робита ба вожаи *гӯр* ин нуктаро ёдовар шуданием, ки дар таърихи забони тоҷикӣ ду калимаи *гӯр* вучуд дошт: а) ҷоест, ки мурдаи одамиро ба ҷо гузоранд; б) хари ёбӣ [152, ҷ. 1, 356]. Бояд гуфт, ки сарчашмаи *гӯр*-и аввал аз (*gp/lgwbl*) *gabr*-и форсии миёна (“гавдол, хуфра, захдон”) бо табдили *-ōr < -abr* ва он худ аз *geu-p/geu-b*-и забон-асоси хиндуаврупӣ буда, бо *ghorā*-и забони санскрит ба маънои «тарсноқ» робита дорад [153, ҷ. 4, 2465], вале *гӯр*-и дуюм аз *gaura*-и эронии куҳан ба маънои «хари даштӣ, гӯрхар» ибтидо ёфтааст [153, ҷ. 4, 2464].

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ, одатан, ба калимаҳои ифодакунандаи макон, мисли *гӯр*, ҷунонки пештар ҳам ишора шуд, такроран ҳамроҳ намудани пасвандҳои исми маконсоз дуруст нест. Ба назари мо, сабаби ба ин вожа ҳамроҳ намудани пасванди *-истон* вучуд доштани ҳамон ду унсури луғавӣ *гӯр* шояд бошад. Барои он ки *гӯр¹*-ро аз *гӯр²* фарқ намоянд, мутарҷимони асар ба *гӯр¹* пасванди *-истон*ро ҳамроҳ кардаанд. Қонуни ҳамнишинии унсурҳои луғавию грамматикӣ имкон намедиҳад, ки ба *гӯр²*, ки номи ҳайвонро ифода менамояд, пасванди *-истон* ҳамроҳ карда шавад.

Аммо вожаи *қабристон*, ки аз ҳамчогардии вожаи арабиасли *қабр* [151, ҷ. 2, 661] ва пасванди *–истон* сохта шудааст, имрӯз дар забони тоҷикӣ ҳамчун муродифи *гӯристон* истифода мешавад, дар ТТФТ ба назар нарасид.

Дар ТТФТ пасванди *–истон*, чунонки ишора гардид, инчунин дар намуди *–стон* мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар шакли *-стон* ин пасванд на танҳо бо калимаҳои муқаррарии забон, балки бо вожаҳои ифодакунандаи номи халқҳо низ ҳамроҳ шуда, ҷойвожаҳои алоҳидаро сохтааст. Чунончи, дар мисолҳои зерин вожаи *хурмостон* ва номи ҷуғрофӣи *Ҳиндустон* истифода гардидааст: Ва он ёрон аз он ҳол хабар надоштанд ва аҷаб доштанд, ки пайғомбар, алайҳи-с-салом, ончунон ногоҳ бархост ва бирафт, бе он ки ҳеч кас сухане гуфта буд ва бархост ва бад-он *хурмостон* андарраст ва гуфт, ки: «Ман бад-ин *хурмостон* андар коре дорам». Ва пас аз он *хурмостон* берун (шуд) ва роҳи Мадина гирифт [ҷ. 2, 596]. Ва пайғомбар бархост ва бад-ин деҳи *хурмостон* бозомад [ҷ. 1, 320]. Мар Одамро ба *Ҳиндустон* андохтанд ба сари кӯҳи Сарандеб [ҷ. 1, 48]. Ва Одам ва Ҳавво ба *Ҳиндустон* рафтанд ва эшонро фарзандон андар пайваст [ҷ. 1, 53].

Баъзан ин пасванд дар шакли ихтисоршуда дар таркиби вожаҳое дида мешавад, ки дар давраи имрӯзаи инкишофи забони адабии тоҷикӣ онҳоро аз ҷиҳати сохтор ба гурӯҳи калимаҳои сохта мансуб доништан ғайриимкон буда, ба реша ва пасванд ҷудо намудан душвор аст. *Бӯстон*, *тистон*, *тобистон* аз қабилӣ ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ ҳастанд.

Шакли аслии калимаи аввал *бӯстон* аст ва дар забони форсии миёна ба гунаи *bōyestān* гардиш дошта, аз *baudi-stāna* (аз решаи *–baudi*)-и форсии бостон аст. Бо гузашти вақт он дар натиҷаи аз таркиби вожаи *фурӯгузор* шудани садоноки «и» шакли *бӯстон*ро гирифтааст. Ин калима дар чанд маврид дар асари мазкур дар ифодаи ҳамон як маънои асосӣ - «мавзеи гулҳои хушбӯ» ба қор рафтааст: *Бӯстон*ҳои фарох, меравад аз зери дарахтон ҷӯйҳо, ҷовидон бошанд андар он ҷо ва он аст подоши он кас, ки басомон кунад [ҷ.1, 436]. Ва он хонумони қибтиён ва боғу *бӯстон*

ва саройҳову хостаҳои эшон – ҳама мар Мӯсорро ва Банӣ Исроилро мерос монд ва аз пас аз ин ба муноҷот рафт [ҷ.1, 453].

Дар асари мазкур ҳамчунин калимаи *нистон* истифода шудааст, ки он шакли ихтисоргаштаи *ниҳистон* ҳисоб мешавад. *Ниҳ* маънои «равғани рӯйи гӯшт, чарбу»-ро дошта, *ниҳистон*, дар маҷмӯъ, дар ифодаи маънои «номи узв дар синаи занон ё шиками ширхорони модина, ки дар он шир ҳосил мешавад», меояд [152, ҷ. 2, 66].

Унсурҳои луғавии мазкурро мутарҷимон дар асар ҳамагӣ ду маротиба истифода бурдаанд: Пас равон гашт аз *нистони* он буз шири софи равғанин [ҷ. 1, 256]. ...биёмад ва миёни ду *нистони* пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, бӯса дод ва гуфт...[ҷ. 2, 759].

Истифодаи пасванди *-истон* дар унсурҳои луғавии *тобистон* ва *зимистон* аз вожаҳои аввал бо он фарқ мекунад, ки дар он пасванди мазкур на мафҳуми макон, балки замонро ифода намудааст. Аз ин ҷихат А. Деххудо дуруст таъкид менамояд, ки «тобистон...мураккаб аз *тоб* ва *истон* (пасванд) ба маънии “замони тобиш ва фасли гармо яке аз ҷаҳор фасли сол байни баҳор ва поиз» будааст [148, ҷ. 4,5324]: Ва рӯзгор *тобистон* буд [ҷ. 1, 392]. Ва нахустин баромадан ва фурӯ шудан дарозтарин рӯз бувад андар *тобистон* ва бозпасин баромадан...[ҷ. 2, 225].

Ҷунонки дида мешавад, дар натиҷаи баҳамоии пасванди *-истон* ба вожаҳои аслии тоҷикии *тоб* ва *зим* [153, ҷ. 2, 799] вожаҳои *тобистон* ва *зимистон* ташаккул ёфтаанд. Калимаи аввал аз забони порсии бостон *-tārah* (аз решаи *tar* “харорат, гармӣ, тоб”), калимаи дуюм асли худро аз *zam*-и форсии миёна ва он худ аз *zima*-и порсии бостон гирифтааст [153, ҷ. 3, 1581]. *Зам* ба маънои “сармо” аст, ки дар калимаи *замҳарир* низ то ҳол боқӣ мондааст [144, 122]: Ва чун якҷанде баромад, ҳар гоҳ, ки Закариё пеши Марям андаромадӣ ва чун дар пеши Марям шудӣ, дар *зимистон* меваи тобистонӣ дидӣ ва дар *тобистон* меваи зимистонӣ дидӣ [ҷ. 1, 180].

1.2.1.2. Пасванди –гоҳ. Аз қадимулайём яке аз пасвандҳои дар исмсозӣ фаъоли тоҷикӣ *-гоҳ* ба шумор меравад. Ин пасванд дар порсии бостон дар шакли *-gādu* ба маънои «ҷой, макон» мустаъмал буда, аз решаи *-gā* ба маънои «рафтани, ҳаракат кардан» бо таҳаввули маъноии ҳаракат кардан < ҷойи ҳаракат < ҷой, макон» ба назар мерасад [153, ҷ. 4, 2340].

Аз як ишораи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» бармеояд, ки ин пасванд дар асл калимаи мустақилмаъно буда, маъноҳои «таҳти подшоҳӣ; вақту ҷой, хайма; дови қимор»-ро доштааст [150, ҷ. 2, 188]. Инчунин муаллифони ГЗАҲТ низ [13, 141-142] дар асл вожаи мустақил будани он ва дар ҷараёни инкишофи забон ба унсури калимасоз гузаштани ишора кардаанд. Тибқи андешаи профессор О. Қосимов низ *-гоҳ* дар ибтидо воҳиди луғавии мустақилмаъно ба шумор рафта, бо гузашти айём бо унсури луғавии дигар ё нимванди (полуаффикс) *-када* ҳамвазифа гардидааст [96, 13]. Л. С. Пейсиков ин гуна вожаҳоро «вандвожаҳои пасвандгуна» (*именные словоморфемы суффиксального типа*) ном бурдааст [116, 107].

Гоҳ ҳамчун вожаи мустақилмаъно минбаъд дар адабиёти классикӣ на танҳо дар ифодаи як маъно, балки маъноҳои зиёде мисли: 1) ҷой, макон; 2) тахт, авранг; 3) вақт, замон мавриди истифода қарор гирифтааст [151, ҷ.1, 275-276].

Маводи осори аҳди Сомониён, аз ҷумла ТТФТ далели он аст, ки *-гоҳ* ҳамчун пасванд аз замонҳои хеле қадим дар калимасозӣ иштирок карда, дар тақомули таркиби луғавии забони ниёгонамон ҳиссаи калон гузоштааст.

Пасванди мазкур ба унсурҳои луғавии гуногунмаъно ҳамроҳ шуда, дар ташаккули калимаҳои сохтае ҳиссагузори кардааст, ки онҳоро метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

1. Пасванди *-гоҳ* ба исмҳои ифодакунандаи номи ашё, чиз ва узвҳои инсону ҳайвон ҳамроҳ шуда, воҳиди луғавии нав сохтааст.

Бояд гуфт, ки *-гоҳ* дар ТТФТ имкони васлшавии вусъатнок бо калимаҳои мустақилмаъноӣ аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ дорад. Он дар як маврид ба исмиҳои аслии тоҷикӣ мисли *ҷойгоҳ* [ҷ. 1, 5, 6, 14, 15, 16, 25...], *даргоҳ* [ҷ. 1, 23, 222, 408, 494,...] *шуморгоҳ* [ҷ. 1, 459, 464, ҷ. 2, 205, 355, 404], *намозгоҳ* [ҷ. 1, 48, 271, 278], *корвонгоҳ* [ҷ. 1, 119, ҷ. 2, 38, 39], *хобгоҳ* [ҷ. 2, 51, 330, 487], *пойгоҳ* [ҷ. 1, 123, 225, 278, 388...], *паноҳгоҳ* [ҷ. 1, 266], *гузаргоҳ* [ҷ. 1, 278, 342], *ёвагоҳ* [ҷ. 1, 867], *отаишгоҳ* [ҷ. 1, 551], *бистаргоҳ* [ҷ. 1, 62, 94, 696, 739], дар дигар ҳолат ба сифатҳо монанди *гармгоҳ* [ҷ. 1, 328], дар мавриди сеюм ба масдарҳо чун *нишастангоҳ* [ҷ. 1, 286, 425, ҷ. 2, 148], *зиштангоҳ* [ҷ. 2, 380], дар ҳолати дигар ба асоси замони ҳозираи феъл мисли *гузаргоҳ* [ҷ. 1, 622], васл гардида, унсурҳои нави луғавӣ сохтааст: Яхудо гуфт: «Ба роҳи Миср чоҳе аст ва он *гузаргоҳ* аст, ӯро бад-он чоҳ афканед, то касе, ки бигузарад, ӯро баркашад ва бубарад ва шумо аз ӯ бираҳед» [ҷ. 1, 623]. Чун ба сар ояд он моҳҳои шукӯҳманд - бист рӯзи зилҳичча ва як моҳи муҳаррам тамоми панҷоҳ рӯз, во биншинед барои эшонро бар ҳар *гузаргоҳе*, ки шудомадани мекунад...[ҷ. 1, 507]. Пас, ин шукр кардан бад-ин *ҷойгоҳ* аз ду гуна вочиб гардад [ҷ. 1, 13]. Ва бигиред аз *ҷойгоҳи* Иброҳим намозгоҳ [ҷ. 1, 91]. Шод шуданд бозмондагон ба *нишастангоҳи* эшон хилофи пайғомбари Худой ва душх(в)ор доштанд [ҷ. 1, 520].

2. Ин пасванд дар ТТФТ ба асоси замони гузаштаи баъзе феълҳо низ ҳамроҳ гардида, исми нави макон сохтааст, ки намунаи он *нишастгоҳ* ба маънои “сурин” аст: Ва он чо бор ниҳод ва писареро биёвард, чунонки як нимасуруни *нишастгоҳи* ӯ набуд ва вайро «Яздичурд» ном карданд ва ҳамчунон ҳамебуд он ҷойгоҳ [ҷ. 1, 771].

Баъзан ба ду шакли айни як вожа (ҳам гунаи сода, ҳам сохта) ҳамроҳшавии пасванди мазкур мушоҳида мешавад. Масалан, дар ТТФТ дар як ҳолат *-гоҳ* ба сифати содаи *ором* васл шуда, *оромгоҳ* [ҷ. 1, 19] сохтааст, вале дар мавриди дигар ба исми сохтаи маънии *оромии* илова гардида *оромиигоҳ* [ҷ. 1, 211, 284] сохтааст: Ҳар чизеро *оромиигоҳе* аст ва зуд бошад, ки бидонед [ҷ. 1, 386].

3. Дар ТТФТ мо чанд ҳолати ба калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳамроҳгардии пасванди *-гоҳро* низ мушоҳида кардем, ки намунаҳои онҳо *ваъдагоҳ* [ҷ. 2, 151, 298, 378, 381...] *ҳаширгоҳ* [ҷ. 2, 382], *айишгоҳ* [ҷ. 1, 232], *эмингоҳ* [ҷ. 1, 278], *манзилгоҳ* [ҷ. 1, 294, 295, 652], *қароргоҳ* [ҷ. 1, 320] ба шумор мераванд: Пас, боз ворасон *ӯро* ва *эмингоҳи ӯ*, агарчи бинаграванд [ҷ. 1, 506]. Ва ин Ҳаррон *манзилгоҳе* аст андар бодия ба роҳи Шом- бар [ҷ. 1, 536].

4. Чунонки дида мешавад, доираи васлгардии пасванди *-гоҳ* бо калимаҳои гуногунмаъно хеле фарох аст. Дар асари номбурда ин пасванд ба калимаҳои низ ҳамроҳ гардидааст, ки онҳо мафҳумҳои ба сипоҳ ва нақлиёт алоқамандро ифода менамоянд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин пасванди *-гоҳ* ба воҳидҳои луғавии *корвон* [< эронии бостон *kāra-rāna-* 153, ҷ. 4, 2090] ва *лашкар* [дар асл аз ду ҷузъ: *-raxš* “поидан, ҳифз кардан” ва *-kar* “кардан, анҷом додан” -153, ҷ. 4, 2520] замима шуда, калимаҳои сохтаи *корвонгоҳ* ва *лашкаргоҳро* сохтааст: Чун ба *корвонгоҳ* расид, корвон бирафта буданд ва ҳеч халқро наид ва пас ҳам он ҷойгоҳ бинишаст танҳо... [ҷ. 1, 506] Пас, амирулмуъминин Алӣ ибни Абутолиб, разия-л-Лоҳу анхуро, гуфт: «Ту бозгард ва ба *корвонгоҳ* рав ва бубинӣ, то худ *ӯро* чӣ ҳол афтодааст» [ҷ. 1, 505]. Пас, ин малик биёмад бо лашкари бисёр ва дар канори Байтулмақаддас *лашкаргоҳ* бизад ва халифатеро номзад кард ва номи он халифат Азиюн буд ва мар ин халифатро гуфт... [ҷ. 1, 99] Пас, Фотима бозгашт ва Ҳамна бирафт. Ва чун ба *лашкаргоҳ* расид, пайғомбар, алайҳи-с-саломро, дид ва хурраму шодмона гашт ва дарҳол бозгардид [ҷ. 1, 131].

Дар осори классикон мисли Фирдавсӣ, Соиб дар ифодаи маънои “мавзеи таваққуфи корвон” илова ба вожаи *корвонгоҳ* боз калимаҳои мураккаби *корвонсарой* ва *корвонхона* вучуд дошт [151, ҷ. 1, 563]. Дар ТТФТ низ вожаи *корвонсарой* як маротиба дучор гардид [ҷ. 1, 119], аммо мутарҷимон *корвонгоҳро* шаш маротиба ба кор бурдаанд: Ва чун аз ин ёрон эмин шуда буданд ва пиндоштанд, ки ҳоҷиёнанд ҳам он ҷойгоҳ хоне буд

– *корвонгоҳе* бузург ва *корвон* ҷумла бад-он *корвонсарой* фурӯ омаданд... [ҷ. 1, 119].

Аз саҳифаҳои дар қавсайн зикршудаи мисолҳо равшан аст, ки дараҷаи *корбурди* ин гуна калимаҳо ягона нест. Чунончи, калимаи *лашкаргоҳ* аз лиҳози дараҷаи *корбурд* нисбат ба *корвонгоҳ* бартарӣ дорад. Вожаи *лашкаргоҳ* 27 дафъа мавриди истифода қарор гирифтааст [ҷ. 1, 99, 100, 506, ҷ. 2, 137, 324...]: Ва Абусуфёнро аз он сухан шарм омад ва бозгашт ва ба *лашкаргоҳ* бозомад. Ва бар он буд, ки дигар рӯз ҳарб кунад [ҷ. 1, 132]. Пас, чун бирафтанд, нигоҳ карданд. Абдулмутталиб гуфт, ки: «Ман бад-ин ҳавои *лашкаргоҳ* - бар мурғоне мебинам, ки ҳаргиз андар ин чойгоҳ надидаам [ҷ. 2, 911]. Пас, Сафвон ҳамчунон Оишаро, разийа-л-Лоҳу анҳо, мебурд, то ба *лашкаргоҳ* расиданд [ҷ. 2, 40]. Пас, он хабар ба *лашкаргоҳ* андар афтода буд, ки Оиша, разийа-л-Лоҳу анҳо, дар хавдач наёфтанд ва ӯ худ бо Сафвон рост буд ва мунофиқон гуфтанд, ки ин ҳадиси гарданбанд худ дурӯғ аст [ҷ. 2, 40]. Ва андар *лашкаргоҳи* пайғомбар, алайҳи-с-салом, занон буданд, ки гозарӣ кардандӣ ва ҷомаи мардон шустандӣ ва ҳезум чидандӣ, ба *лашкаргоҳ* овардандӣ [ҷ. 2, 605].

Чунин гуногундараҷагии истифодаи калимаҳо на танҳо дар байни вожаҳои сохтаи аслии тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад, балки дар байни онҳое низ вучуд дорад, ки аз васли иқтибосҳои арабӣ бо *-гоҳ* ба вучуд омадаанд. Масалан, агар мутарҷимони тафсири мазкур калимаҳои *қароргоҳ*, *ҳаширгоҳ*, *айшигоҳ*ро танҳо як-думаротибагӣ истифода намуда бошанд, пас вожаи *ваъдагоҳ*ро ба маънои “мавзеи иҷрои ваъда” 15 дафъа ба кор бурдаанд: Мо низ биёрем ба ту ҷодуе ҳамчунин, бикун миёни мо ва миёни ту *ваъдагоҳе*, ки хилоф накунем онро мо ва на ту чойгоҳе ҷуз аз ин» [ҷ. 1, 435]. Пас, пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, гуфт, ки: «*Ваъдагоҳи* мо он ҷо аст ва бад-он ҷо равем» [ҷ. 1, 318]. Ваъда қардем Мӯсорро сӣ шаб ва тамом қардем онро ба даҳ, тамом (шуд) *ваъдагоҳи* Худои ӯ чихил шаб [ҷ. 1, 449]. Ва баргузид Мӯсо аз гурӯҳи ӯ ҳафтад мард *ваъдагоҳи* моро, чун бигрифт эшонро азоб, гуфт: «Худованд агар хостӣ, ҳалок қардӣ эшонро аз пеш ва маро [ҷ. 1, 454].

Иддае аз калимаҳои бо ёрии пасванди *-гоҳ* сохташудаи дар ТТФТ дучороянда аз лиҳози маънояшон аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ мекунад. Масалан, дар асари мазкур калимаи *хобгоҳ* дар ифодаи маъноӣ «ҷои хоб, ҳуҷраи хоб» ба кор рафтааст: Ва чун ба *хобгоҳи* Довуд расид ва он хики пуршароб ба ҷойгоҳи Довуд хуфта дид, пиндошт, ки Довуд аст, ки хуфтааст ва шамшер бар миёни хик зад ва ба ду нима кард ва шароб аз он ҷо равона шуд [ҷ. 1, 74]. Пас як шабе, чун шаб ба нима расида буд, Асвадро диданд, ки маст ҳамеомад ва ба хонаи хеш андаршуд ва хонаи *ӯ* бар роҳ буд ва *хобгоҳаш* он ҷо буд ва ба хона андаршуд ва бо зани хеш бихуфт [ҷ. 2, 487]. Ва гӯянд: «Вой бар мо! Кӣ барангехт моро аз *хобгоҳи* мо?» [ҷ. 2, 487].

Ин калима имрӯз ба ҷуз маъноӣ фавқ ҳамчун муодили вожаи русии «общежитие» низ ба кор меравад.

Пойгоҳ дар гузашта аз ҷумлаи унсурҳои сермаъно ба шумор мерафт. Дар ФБС ҳашт маъноӣ он ишора гардида, доир ба ҳар кадоми чунин маъноҳо аз ашъору осори адибон далелҳо зикр карда шудааст: 1) маҳалли истиқрори нируи низомӣ; 2) ҷой, маҳал; 3) мақом, мартаба; 4) тахти шохӣ; 5) охур, истабл; 6) ҷониби пой, тарафи пой; 7) қисмати поёни маҷлис; 8) поёб [145, ҷ. 2, 1268].

Дар ТТФТ ин калима ба маъноӣ дуҷум ба кор рафтааст: Фазл кард Худой ба чиҳодкунандагон ва ба хостҳои эшон ва танҳои эшон бар нишастагон *пойгоҳе* [ҷ. 1, 278].

6. Ҷамаи калимаҳои фавқӣ бо пасванди *-гоҳ* сохташуда мафҳуми макноро мефаҳмонанд, вале дар асари мазкур мавридҳои замимагардии ин пасванд ба калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми замон ва сохташудани вожаҳои нави замноро ифодакунанда низ ба назар мерасад. Чунончи, дар мисолҳои зерин калимаи *чоштгоҳ* [< порсии миёна *čāšt* “наҳорӣ, хӯрок аз феъли *чашидан*” -153, ҷ. 2, 990] ҳашт маротиба истифода гардидааст: Мехтари Табук бихонд ва бо *ӯ* сулҳ карданд. Ва он сарҳанг ҳар рӯзе аз бомдод то *чоштгоҳ* ба шикор берун омадӣ ва пайғомбар, алайҳи-с-салом, Холид ибн ал-Валид бо бист савор он ҷо

фиристонд ва Холид пинҳон он чо биншаст то вақти рӯз [ч. 1, 546]. Ё эмин шуданд аҳли деҳҳо, ки биёяд бад-эшон азоби мо *чоштгоҳ* ва эшон ме бозӣ кунанд [ч. 1, 434].

Шабонгоҳ [шаб < порсии миёна *šar* < порсии бостон *xšar* аз решаи *k^usep*-и забон-асоси ҳиндуаврупоӣ “торикӣ” -153, ч. 3, 1847] намунаи дигари ин гуна калимаҳо ҳисоб меёбад: Ва он реги равон як фарсанг аст, ки ҳамеравад сол то сол ва ҳаргиз бознаистад, магар як рӯз биистад ва бомдод биравад то *шабонгоҳ*, то он як фарсанг битавонад рафтани [ч. 1, 67]. Ва ҳар кӣ бомдод бархонад, то *шабонгоҳ* дар ҳирз ва паноҳи Худой, аzza ва чалла, бошад ва ҳеч бало ва макруҳ ба ӯ дарнарасад [ч. 1, 141]. Гуфт: «Нишони ту он аст, ки на сухан гӯйӣ мардумонро се рӯз, магар ба ишорат ва ёд кун Худованди туро бисёр ва тасбеҳ кун *шабонгоҳ* ва бомдод» [ч. 1, 178].

Дар асари номбурда пасванди мазкур ба калимаи *дер* [дер < порсии миёна *der* “тулонӣ, дароз, дур” порсии бостон *darga* -153, ч. 2, 1390] замима шуда, вожаи сохтаи *дергоҳ* сохтааст, ки мутарчимон онро ҳамагӣ як маротиба корбаст кардаанд: Пайғомбар, алайҳи-с-салом, *дергоҳ* буд, то ӯро мешинохт, валекин ҳеч касро пеши ӯ нафиристода буд, аз баҳри он ки марде бад буд ва душмани пайғомбар, алайҳи-с-салом, буд [ч. 2, 592].

Мафҳуми замонро ифода намудани ин калима дар мавриди ҳамроҳгардии пасванди *-гоҳ* ба сифатҳо низ ба мушоҳида расид. Масалан, дар мисоли зер ин пасванд ба калимаи *гарм* [гарм < порсии миёна *garm* < порсии бостон *garma* аз решаи *gar* “гарм будан, доғ будан” -153, ч. 4, 2382] ҳамроҳ шуда, вожаи *гармгоҳро* сохтааст, ки маънояш «миёни рӯз, хангоми айни тафси ҳаво» мебошад: Ва бар канораи Мадина яке деҳ буд ва онро «Кубо» хондандӣ ва бад-он Кубо фуруд омад. Ва *гармгоҳ* буд. Ва пайғомбар, алайҳи-с-салом, ба зери дарахте фуру омад [ч. 1, 328].

Бояд гуфт, ки чузъи асосии иддае аз чунин калимаҳо арабӣ аст. Чунончи, решаи вожаи *сахаргоҳ* мансуб ба арабӣ буда, мутарчимон онро 8 маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва қибтиён ва Фиръавн аз

рафтани эшон огоҳ шуданд ва *сахаргоҳ* аз дунболаи эшон бирафтанд [ҷ. 1, 445]. Ва ҳар шабе *сахаргоҳ* ҳар ду боли хеш боз кунад ва бонг кунад [ҷ. 1, 167]. Сабркунон ва ростгӯён ва фармонбардорон ва ҳазинакунон ва омуришихоҳон дар *сахаргоҳ* [ҷ. 1, 175].

Баъзан дар ТТФТ, чунонки пештар низ ёдрас гардид, бо ёрии пасванди *-гоҳ* калимаҳое сохта шудаанд, ки онҳо, ба назари мо, хилофи хусни баён аст. Масалан, дар ин ҷумлаҳо калимаҳои аслии тоҷикии *ҷойгоҳ* [ҷой < порсии бостон *-vivāka* > *-vi-vāha-ka* аз решаи *-vah*, пешванди - *vi* “парокандан, вайрон кардан, табоҳ кардан” бо иваз шудани ҳарфи *v* ба *y* < порсии миёна *giyāk* (дар хиндуаврупой *-цес* “мондан, ҳаракат кардан” -153, ҷ. 2, 947] ва *манзилгоҳ*, ки решааш *манзили* арабӣ аст, дучор меоянд: Ва ин мавлуди пайғомбар ба *ҷойгоҳи* хеш тамом гуфта ояд [ҷ. 1, 170]. Ва ин қиссаи Лут ва Муътафикот гуфта ояд ба *ҷойгоҳи* хеш [ҷ. 1, 415]. Пас, Алӣ гуфт: «Муҳаммад аз дасти шумо гурехт ва маро ин *ҷойгоҳ* бар ҷои хеш бихобонид ва худ бирафт ва ман надонам, ки *ӯ* кучо рафтааст» [ҷ. 1, 174]. Пас, душмане пайдо омад маликро ва ба сарҳад андаромад бар миқдори бист *манзилгоҳ* ва ин маликро ҳеч чора набуд, ба ҳарби *ӯ* боист рафтан [ҷ. 2, 156]. Ва ин Анвот *манзилгоҳест* ва пайғомбар, алайҳи-с-салом[ро], хабар оварданд, ки корвоне ҳамеояд маккиёнро аз Шом бо ду ҳазор уштур, борҳои қимате ва Умайя ибни Халаф меҳтари эшон аст [ҷ. 1, 295]. Ва ин *манзилгоҳе* буд, ки пайғомбар, салла-л-Лаҳу алайҳи, Алӣ ибни Абитолиб талаб кард, *ӯро* наёфт [ҷ. 1, 295].

Вобаста ба вожаи сохтаи *ҷойгоҳ* ҳаминро гуфтан лозим аст, ки он аз нигоҳи хусни сухани тоҷикӣ дуруст нест [ҳарчанд ки имрӯз низ ин шаклро бисёр истифода менамоянд], зеро калимаи *ҷой* худ мафҳуми маконро ифода менамояд, ба он дар ифодаи ин мафҳум такроран илова намудани пасванди *-гоҳ* зиёд ба назар мерасад. Дар хусуси калимаи *манзилгоҳ* низ ҳамин гуна андешаро зикр намудан бамаврид аст, яъне ба он такроран замима намудани пасванди созандаи исми макон берун аз қоидаи забон аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсуддин Ромпурӣ низ дар

вақташ ин гуна калимасозиро хилофи меъёри забони тоҷикӣ ҳисоб карда буд. Масалан, *ӯ* дар хусуси ғалат будани калимаи *манзилгоҳ* чунин менависад: «Махфӣ намонад, ки *манзил* худ ба маънии «ҷои нузул» аст, лафзи *-гоҳ* бо вай бекор менамояд...[150, ҷ. 2, 21-22].

Ачиб ин аст, ки калимаи *ҷойгоҳро* мутарҷимони асар 437 маротиба ба кор бурдаанд: Ки кардем хона *ҷойгоҳе* мардумонро ва эминӣ. Ва бигиред аз *ҷойгоҳи* Иброҳим намозгоҳ [ҷ. 1, 48]. Пас, Иброҳим Сора ва Ҳочарро баргирифт ва ба ҷои дигар рафтанд, ки он *ҷойгоҳро* «Қит» гуфтанд, ҳам бад-он навоҳӣ буд ва Иброҳим он ҷо бинишаст [ҷ. 1, 229]. Ғалаба [карда] шуданд он *ҷойгоҳ* ва баргаштанд хорон [ҷ. 1, 238]. *Ҷойгоҳе* аст андар паси Каъба, онро «Водии Нуъмон» гӯянд, Одам бад-он водӣ андар ҳамегашт. Хоб бар вай афтода буд, ҳамон ҷо сар ба замин ниҳод ва чунон гашт чун нимхуфта ва нимбедор [ҷ. 1, 262].

Дар як ҳиссаи чунин унсурҳои луғавӣ ҳар ду мувозии ин пасванд: *-гоҳ* ва *-гаҳ* мавриди истифода қарор гирифтаанд: *ҷойгоҳ* [Пас, Цибрил, алайҳи-с-салом, мар Одам, алайҳи-с-саломро гуфт, ки: «Одам, ҳеч андух махӯр, ки Ҳақ(қ) таоло хонае фиристодаст аз бихишт, то ту онро тавоф кунӣ ва пас дар он *ҷойгоҳ* менишинӣ. Ва он ҷуфти ту – Ҳавво ҳам бад-он наздикӣ аст. Ва ӯро низ талаб кунӣ ва боз ёбӣ» [ҷ. 1, 52] - *ҷойгаҳ* [Ва ин қиссаи Нӯҳ, алайҳи-с-салом, ва тӯфон ва ғарқа шудани он кофирон батамомӣ дар Сураи Ҳуд гуфта омадаст ва ин *ҷойгаҳ* ин қадар тамом бошад, то ин оят фурӯ нагузошта бошем [ҷ. 2, 604], *шабонгоҳ* [Ва андар он хабари ал-Ҳасан ибни Алӣ, разия-л-Лоҳу анҳумо, андар аст, ки ҳар кӣ бомдод чун аз хона берун ояд, бист оят аз Қуръон бархонад, то *шабонгоҳ* андар ҳифз ва паноҳи Эзид, таборак ва таоло, бошад ва ҳеч макруҳии инчаҳонӣ ба вай нарасад [ҷ. 1, 142] - *шабонгаҳ* [Ва поку муборак шуд оне, ки паёмбар *шабонгаҳ* наздаш омад ва саҳар бирафт [ҷ. 1, 463].

Чунин дугунагии баъзе унсурҳои луғавӣ шоҳид он аст, ки дар аҳди Сомониён ҳар ду шакли пасванди номбурда дар воҷасозӣ фаъол будааст.

1.2.1.3. Пасванди –зор. Пасванди дигари исми маконсоз дар ТТФТ –*зор* ҳисоб меёбад. Муаллифи ДҶЗФ доир ба ин пасванд мулоҳизаронӣ

карда, акидаи бархе муҳаққиқонро роҷеъ ба як будани асли решаи *-зор* бо *-сор* рад менамояд ва чунин менависад: “Баъзе “-зор”-ро бо “-сор” яқасл донанд ва гӯянд чун дар паҳлавӣ ҳар ду яке аст, дар форсӣ ҳам яке аст, вале чун истеъмоли он дар форсӣ тафовут карда, бояд дар забони имрӯзи форсӣ онро ду қисмати мутамоӣиз ва ҷудоғона донист, зеро мавриди истеъмоли онҳо бо таркибҳои калимоти имрӯзаи форсӣ комилан мутафовит шудааст ва наметавон онро якдаста ва якнавъ фарз кард...” [142, 147].

Бояд гуфт, ки гунаи порсии миёнаи ин унсури калимасоз *-zār* ё *-zār* ба шумор рафта, дар ҳар ду давраи инкишофи ин забон (ашконӣ ва сосонӣ) яке аз пасвандҳои каммаҳсул ҳисоб мешуд [90, 221]. Муҳаққиқони дигар низ пасванди мазкурро аз куҳантарин унсурҳои калимасоз ҳисоб намуда навиштаанд, ки «дар паҳлавӣ бо ҳарфе навишта мешуд, ки мумкин аст ба суратҳои *-чор*, *-чор*, *-зор* хонда шавад: *коричор*, *коридор*, *коризор* ба маънои “ҷойи ҷанг»; форсӣ-корзор» [6, 85].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» пасванди *-зор* чунин шарҳ дода шудааст: «*Зор* макони рӯйидан ва ба маънои анбуҳӣ ва бисёрии ҳар чиз ва ба маънои макон ва қасрат ва анбуҳии чизе...» [150, ҷ. 1, 386]

Дар ГЗАТ ду вазифаи калимасозии пасванди *-зор* зикр шудааст:

а) бо воситаи пасванди *-зор* аз исмҳои ифодакунандаи растаниву наботот исмҳои сохта мешаванд, ки макон ва фаровонии асоси калимаи худро мефаҳмонад: *тутзор*, *токзор*, *себзор* ва ғайра;

б) бо ёрии пасванди *-зор* аз исмҳои ифодакунандаи предметҳои шуморидашаванда ва ё шумориданашон аз имкон дур исмҳои ташаккул меёбанд, ки макон ва фаровонии асоси худро далолат мекунанд: *регзор*, *сайёразор* ва ғайра [13, 114].

Дар ТТФТ низ пасванди мазкур дар ҳамон вазифаҳои зикршуда ба қор рафта, бо исмҳои ифодакунандаи номи ашё, амал ҳамроҳ шуда, воҳидҳои луғавии навро, монанди *маргзор*, *мевазор*, *алафзор*, *киштзор* сохтааст. Бояд гуфт, ки дар миёни калимаҳои бо ин пасванд ташаккулёфта танҳо як калимаи арабиасл (алаф) мушоҳида шуд,

боқимонда ҳама вожаҳои аслии тоҷикӣ буда, дараҷаи истифодаи ин унсурҳои луғавӣ дар асари мазкур ягона нест. Масалан, аз байни вожаҳои зикргардида *марғзор* дар қиёс бо дигар унсурҳои луғавӣ аз нигоҳи дараҷаи корбурд имтиёз дошта, мутарҷимон онро дар дувоздаҳ маврид ба кор бурдаанд: Ва чун Иброҳим ба оташ расид, оташ аз ин сӯ ва з-он сӯ бозшуд ва Иброҳимро роҳ дод, то ба замин омад ва чашмае об паид омад ва он ҷойгоҳ *марғзоре* гашт [ҷ. 1, 408]. Нек нигоҳ кард, *марғзоре* дид сабз ва чашмаи об дид ва ду танро дид он ҷо нишаста ба он *марғзор* андар лаби об [ҷ. 1, 839]. Ва яке аз ёрони пайғомбар, алайҳи-с-салом, пеши ӯ омад ва гуфт: «Ё расулуллоҳ, ман дӯш хобе дидам, ки миёни *марғзоре* андар будам ва минбаре ниҳода буд ва он минбарро ҳафт поя буд ва туву Одам бар он пояи ҳафтум истода будӣ». Пайғомбар, алайҳи-с-салом, гуфт, ки: «*Марғзор* ин ҷаҳон аст ва он, ки маро дидӣ бар он пояи ҳафтум, ин ҳафт рӯз аст, ки ҷаҳон бар ман ва бар умматони ман ба сар ояд...[ҷ. 2, 639].

Бояд гуфт, ки решаи ин воҳиди луғавӣ калимаи тоҷикии *марғ* буда, он дар забони авестой дар шакли *mareya* дучор меояд, эҳтимол меравад, ки он аз решаи *marg*-и ҳиндуаврупоӣ “канора, домана, марз” сарчашма гирифта бошад [153, ҷ. 4, 2598].

Баръакси вожаи боло воҳиди луғавии тоҷикиасли *мевазор* [мева < *mēwag*-и порсии миёна > *migdaka* порсии бостон- 153, ҷ. 4, 2693] як дафъа корбаст шудааст: То ин *мевазор* ҳама нест гашт» [ҷ. 2, 665].

Аз мисоли боло аён аст, ки пасванди мазкур дар осори асри X, аз ҷумла ТТФТ, на танҳо бо воҳидҳои луғавии аслии тоҷикӣ (*мевазор*, *марғзор*) ҳамроҳ шудааст, балки он инчунин бо калимаҳои иқтибосии арабӣ, монанди *алаф* низ замима гардида, дар ташаккули вожаҳои нави сохта ҳиссагузори кардааст: Пиразан гуфт, ки: «Ман шавҳаре дорам ва чанд сар гӯсфандон дорем ва акнун шавҳарам гӯсфандон ба саҳро ба *алафзор* бурда [ҷ. 1, 324].

Ҳамчунин дар асари мазкур пасванди *-зор* на танҳо ба исмҳо, балки ба асоси замони гузаштаи феълҳо низ ҳамроҳ шуда, исмҳои нави

макон сохтааст. Чунончи, дар чумлаҳои поён метавон бо калимаи *киштзор* дучор омад, ки мутарҷимони асар онро се маротиба ба кор бурдаанд: Ва карда будем миёни ҳар дуру *киштзор* – гандум [ҷ. 1, 743]. Бархост ва аз шаҳр берун рафт ва бад-он *киштзор* андар хурмобуне ёфт – хушкшуда [ҷ. 1, 781]. Нӯшервон вақте ба сайр берун рафта буд ва савори асп ба *киштзоре* андарронд ва худованди он кишт пеши Нӯшервон омад ва бинолид ва дод хост [ҷ. 2, 526].

Бояд гуфт, ки асоси вожаи *киштро* феъли *киштан* “тухм пошидан” [кишт < *kršta*-и порсии бостон > решаи *krš* -143, ҷ. 2, 1243] ташкил медиҳад.

Пасванди *-зор* баъзан бо калимаҳои хамроҳ шуда, дар бунёди вожаҳои нави сохта ҳиссагузори кардааст, ки онҳо на мафҳуми макон, балки дар ифодаи мафҳумҳои маънӣ истифода шудаанд. Мисоли чунин калимаҳои сохта вожаи *корзор* мебошад. Дар ФЗТ калимаи *корзор* чунин шарҳ дода шудааст: 1. ҷангу ҷидол, ҳарб. 2. майдони ҷанг [151, ҷ.1, 564]. Дар хусуси маънои унсури луғавии мазкур профессор Ш. Рустамов чунин ибрози ақида намудааст: «Калимаи *корзор* ҳам дар асл сохта буда, аз решаи *кор* ва пасванди *-зор* иборат мебошад, аммо вай ба қатори исмҳои рехта дохил мешавад, чунки решаи он ба ин маънии аслии худ ҳоло истифода намешавад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик *кор* маънии “сипоҳ, лашкар ва ҷанг”-ро ифода намекунад, танҳо шакли дар асл сохтаву ҳоло рехтаи он ба маънии “ҷанг ва задухӯрд” омада метавонад» [42, 68].

Вобаста ба этимологияи калимаи *кор* боз як нуқтаи диғарро метавон қайд кард ва он ҳамин аст, ки М. Ҳасандӯст дар фарҳангномааш ду калимаи омонимии *корро* таъбир намудааст, ки *кор*¹ ба маънои “амал” ва *кор*² ба маънои “ҷанг, набард”. Бояд гуфт, ки *кор*¹ аз решаи *-kar* ва *кор*² аз забон- асоси ҳиндуаврупоии *-koro* сарчашма гирифтааст [153, ҷ. 4, 2085].

Муаллифи ДҶЗФ дар хусуси ҷузъҳо ва маънои ин воҳиди луғавӣ навиштааст, ки дар вожаи *корзор* “...*кор* ба маънии “ҷанг” ва *-зор* ба

маънии “анбухӣ ва касрат” аст, яъне чое, ки чанг зиёд аст, яъне майдони чанг ва аз ин рӯ кам-кам ба маънии “чанг” низ истеъмол шудааст” [142, 147].

Дар ТТФТ низ ин воҳиди луғавӣ ба ҳамин маъно ба кор рафтааст: Бигӯй: «Агар будед андар хонаҳои шумо, берун омаданд он касҳо, ки вочиб кард бар эшон *корзор* сӯйи бистарҳои эшон». Набиштанд бар шумо *корзор* ва он душ[х]вор аст шуморо [ҷ.1, 119].

1.2.1.4. Пасванди -када исми маконсози ғайрифаъоли забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Аз қайдҳои дар ГЗАХТ зикргардида чунин бармеояд, ки ин пасванд дар калимасозӣ бемаҳсул аст [13, 93].

Дар мисоли пасванди *-када* метавон нишон дод, ки баъзе калимаҳо бо гузашти айём тадриҷан аз таркиби луғавӣ баромада, ҳамчун асоси калимаҳои сохтаву мураккаб дуру дароз умр мебинанд. Ин қабил унсурҳои луғавӣ дар алоҳидагӣ ҳеҷ маъноро ифода намеkunанд, маънои аслии онҳоро маҳз илми таърихи забон муайян мекунад. Масалан, дар заминаи маводи таърихи забонҳои эронӣ, ба хусус тоҷикӣ, маълум мешавад, ки унсури луғавии *кад* маънои «хона»-ро доштааст [152, ҷ. 1. 976].

-Када дар баъзе унсурҳои луғавӣ дар ҳамон шакли комилаш ҳамчун пасванд (*-када: буткада, оташкада...*), вале дар қисми дигар ба гунаи таҳрифгардида ба сифати ҷузъи аввали калима (*кад-: кадхудо, кадевар, кадбону*) истифода шудааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки калимаҳои бо ҷузъи *-када* бунёдёфта аз ҷиҳати замон ва таърихи пайдо шуданашон якранг набуда, баъзе барвақттар, аммо бархе баъдтар ташаккул ёфтаанд. Ин аст, ки муаллифи ДҶЗФ бостонӣ будани унсурҳои луғавии *буткада, майкада* ва «таркибҳои тозатар» ба шумор рафтани *гамкада, давлаткада, душманкада, ризвонкадаро* махсус таъкид намудааст [142, 160-161].

Пасванди мазкур дар чанд маврид дар таркиби калимаҳои сохтаи ТТФТ ба назар мерасад. Бояд таъкид намуд, ки баробари он ки пасванди мазкур дар он рӯзгор дар воҷасозӣ фаъол нест, боз аз ҷиҳати дараҷаи истифода низ имтиёз надорад. Масалан, мутарҷимони тафсири мазкур

калимаи *оташкадаро* ҳамагӣ чор маротиба ва *рӯдкадаро* танҳо ду маротиба истифода бурдаанд. Унсури луғавии *оташкада* дар натиҷаи ҳамроҳгардии пасванди *-када* ба вожаи *отаиш* пайдо гардида, макони оташ, парастишгоҳи муғон, ҷойи оташ афрӯхтан, байт-ун-нор ва оташгоҳро мефаҳмонад: Пас, дар он ду-се рӯз нома аз Форс бирасид, ки дар *оташкадаи* бузург оташи пок бимурд [ҷ. 2, 525]. Ва чун пайғомбар аз модар ба вучуд омад, ҳамаи бутони ҷаҳон ба рӯй андар афтоданд в-андар ҳама *оташкада*ҳо оташ бимурд [ҷ.1, 302]. Пас, дигар рӯз мӯбади мӯбадон ин хоби хеш пеши ҳеч кас бинагуфт. Пас, чун рӯзи панҷум буд, номае омад аз ҷониби Порс, ки дар *оташкада* оташ бимурд [ҷ.1, 303].

Асоси калимаи *оташкада* вожаи *отаиш* ибтидои худро аз забон-асоси ҳиндуаврупой *āter* гирифта, дар забони порсии бостон дар шакли *ātar* мустаъмал буд [153, ҷ. 1, 19].

Калимаи *рӯдкада*, ки ҳоло камистеъмол аст, дар ҷумлаҳои зерини ТТФТ ба маънои “дарё, наҳр” танҳо ду маротиба ба кор рафтааст: Ҳаменабинӣ, ки эшон андар ҳар *рӯдкадае* мегарданд [ҷ. 2, 77]. Чун овоз дод ӯро Худои ӯ ба *рӯдкадаи* поккарда, номи он – Туво [ҷ. 2, 704].

Дар осори классикон *рӯдкада* боз чанд муродифе мисли *рӯдбор*, *рӯдхона* ва м. инҳоро дошт [151, ҷ. 2, 157].

1.2.2. Пасвандҳои исми шахссоз

Дар ТТФТ барои ташаккули калимаҳои сохта як қатор пасвандҳо дар бунёди гурӯҳи калони унсурҳои луғавӣ ҳиссагузорӣ кардаанд, ки бо вучуди дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мавҷуд буданашон доираи калимасозияшон ё фаъолтар гардидааст ё маҳдуд шуда, баъзан ба сифати унсури ношинохта дар таркиби воҳидҳои луғавӣ алоҳида пойдор мондаанд. Ба силсилаи чунин унсурҳои калимасоз *-гар*, *-бон*, *ҷӣ* / *-ҷӣ*, *-гор* ва м. инҳо дохил мешаванд.

1.2.2.1. Пасванди –гар на танҳо дар калимасозӣ фаъол аст, балки аз ҷумлаи унсурҳои созандаи вожаҳои мебошад, ки аз лиҳози мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ягона нестанд. Иддае аз онҳо мисли

кӯзагар, заргар ва м. инҳо танҳо исм ҳисоб шаванд, пас қисми дигарашон гоҳ хусусияти исмӣ ва гоҳ сифатӣ пайдо кардаанд.

Дар бораи сарнавишти *-гар* дар байни олимони ақидаи ягона вучуд надорад. Ба ин нукта ишора намуда, А. Ҳумоюнфаррух дар вақташ чунин қайд карда буд: «Баъзе аз кудамо ва баъзе аз нависандагони ахир ва ҳозирро ақида он аст, ки *-гар* муҳаффафи *-кор* аст, зеро дидаанд, ки ба якдигар наздик аст ва маънӣ ҳам қариб. Ва низ дидаанд, ки *ситамгар* ва *ситамкор* – ҳар ду омадааст, бинобар ин, ин ду (ҳатто се: *-гор*, *-кор*, *-гар*)-ро яке донистаанд, вале дар забони имрӯзаи форсӣ ин тавр нест. Бар фарзи он ки онҳо яке буда ва аз як реша омада бошанд, дар форсии имрӯза ҳар як таҳаввулоте карда ва аз якдигар чудо ва мутамойиз шудаанд, чунонки намеғӯем *заргор*, *оҳангор* ва низ намеғӯем *ёдгар* ва *рӯзгар* ва *хидматгар*. Пас, феълан ин се пасованд бакуллӣ аз якдигар чудо ҳастанд...» [142, 169-170].

Ба ин гуфтаҳо ҳамин нуктаро илова намудан мумкин аст, ки бо вучуди бо ҳамдигар шабоҳат доштани маъноӣ баъзеи ин гуна калимаҳо, мисли *ситамгар* ва *ситамкор* тарзи сохта шудани онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Вобаста ба шакли қадим ва ибтидоии *-гар* бояд гуфт, ки он дар «Авесто» дар шакли *kara* дучор меояд ва дар форсии миёнаву порсии дари тоҷикӣ дар сохтани калимаҳо фаровон ба кор мерафт.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пасванди *-гар* яке аз унсурҳои фаъоли калимасоз ба ҳисоб меравад [13, 75].

Аз як ишораи муаллифи «Таърихи забони адабии тоҷик» бармеояд, ки пасванди номбурда исме месозад, ки мансуби шахс аст [28, 347].

Академик М. Шукуров рӯзе ба саҳми ин пасванд дар воҷасозӣ таваққуф намуда навиштааст, ки «... имконоти *-гар* дар калимасозӣ гӯё ҳадду қанор надорад. Бо *-гар* аз навҳои гуногуни калимаҳо калимаҳои нав сохтан мумкин аст. Ин барои сарватафзоии забон имконоти фаровоне фароҳам меорад» [75, 172].

Мувофиқи ишораҳои профессор О. Қосимов, Фирдавсӣ дар тамоми «Шоҳнома»-аш, дар маҷмуъ, сиву ду унсури луғавии сохтаи тавассути пасванди *-гар* бунёдефтаро мавриди истифода қарор додааст [95, 88].

Пасванди номбурда дар ТТФТ низ барои сохтани калимаҳои нав иштирок карда, дар такомули таркиби луғавии забони ниёгонамон ҳиссаи муайян гузоштааст. Аз рӯйи ҳисоби оморӣ маълум гардидааст, ки мутарҷимон ҳафт калимаи сохтаи бо ёрии ин пасванд ба вуҷуд омадаро мавриди истифода қарор додаанд. Таъкид намудан зарур аст, ки ин гуна унсурҳои луғавӣ дар матни асар гоҳ чун исм ва гоҳ чун сифат ба кор рафтаанд. Калимаҳои *тавонгар*, *заргар*, *дурудгар*, *оҳангар*, *саргар* ва *хоҷишгар* метавонанд далели чунин гуфтаҳо бошанд.

Бояд гуфт, ки калимаҳои зикргардида аз ҷиҳати дараҷаи истифодашон дар асари мавриди таҳқиқ яқхела нестанд. Масалан, дар мисоли зер ин пасванд ба асоси замони ҳозираи феъли *тавонистан* – *тавон* [тавон < аз решаи *tav*, сарчашмааш ба *teu*-и забон-асоси хиндуаврупоӣ мерасад- 153, ҷ. 2, 911] ҳамроҳ шуда, вожаи *тавонгарро* ба маънои «тавоно, қодир, рӯзманд ва қавӣ» сохтааст, ки бисту шаш маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз чунин миқдор ҳангоми ба он васл шудани пасванди ҷамъбандии *-он* ин калима ҳамчун исм, вале дар дигар мавридҳо ба ҳайси сифат ба кор рафтааст:

1) Ҳамчун исм: Ки роҳ бар он касҳо(ст), ки ме дастурӣ хоҳанд аз ту ва эшон *тавонгаронанд*, розӣ шуданд бад-он ки бошанд бо хилофқардагон ва муҳр қард Худой бар дилҳои эшон ва эшон надонанд [ҷ.1, 522]. Ва ҳар гоҳ, ки хоҳем мо, ки ҳалок кунем аҳли деҳро ё шаҳрро, бифармоем *тавонгарони* он шаҳро, то аз фармони мо берун омаданд андар он ҷо, то воҷиб гашт бар эшон азоб, ҳалок қардем мардумони он деҳро ҳалок қарданӣ [ҷ.1, 719].

2) Ҳамчун сифат: Сездаҳум гуфт: «*Тавонгартар* аз дарё чист?» [ҷ.1, 844]. Ва гуфтӣ, ки: «Агар Мӯсо пайғомбаре будӣ, кӯҳҳо бо вай ҳама рафтӣ ва ҳар киро хостӣ, *тавонгар* қардӣ ва фариштагон бо вай

хамерафтандӣ ва ўро гувоҳӣ ҳамедодандӣ» [ҷ.1, 442]. Ва ин мардумон, ки бут ҳамепарастанд, ҳама *тавонгаранд* [ҷ.1, 576].

Дар чанд маврид мутарчимон аз исмҳои мушаххас вожаҳои навро сохтаанд, ки онҳо номи касбу хунари муайянеро ифода менамоянд. Мисоли чунин калимаҳо *заргар* [зар < аз решаи *-zar* порсии бостон **zarpa* -153, ҷ. 3, 1545], *оҳангар* [оҳан < *ā-dan* < форсии бостон *āspan* -153, ҷ. 1, 134] ва *дурудгар* [дуруд < хиндуаврупой *drú-tó* (“дарахт”) порсии бостон *drúta* - 153, 2, 1300] ба шумор мераванд. Мутарчимони тафсири мазкур вожаи *заргар* ва *оҳангарро* ҳамагӣ думаротибагӣ ва вожаи *дурудгарро* ҳажаҳ дафъа истифода бурдаанд.

Маълум аст, ки *заргар* маънои “каси бо зар коркунанда”, *оҳангар* маънои “каси бо оҳан саруқордошта”-ро мефаҳмонад ва *дурудгар* маънои “шахси чӯбтарош, харрот”-ро дорад: ...ҳама аҳли Ясриб бар ў гирд омада буданд ва ўро меҳтар карда буданд ва *заргар* оварда буданд ...» [ҷ. 2, 632]. Ва Сомирӣ он ҷо ҳозир буд ва ҳам аз касони Мӯсо буд ва *заргар* буд [ҷ. 1, 60]. Ва аз Қибтиён ҳеч кас нагаравида буд, ба ҷуз Харбили *дурудгар*, ки тобути Юсуф карда буд ва пиразане, ки номи ў Со буд [ҷ.1, 444]. Ва хичрат кард ва Юсуфи *дурудгарро* бо худ бибурд [ҷ.1, 190]. Ва дар Байтулмуқаддас марде буд, ки ўро Юсуфи дурудгар гуфтандӣ ва аз хоҳари модари Закариё зода буд ва бо Закариё будӣ ва дар мазгити Байтулмуқаддас *дурудгарӣ* кардӣ [ҷ.1, 191].

Аз ҷумлаи охир аён аст, ки дар ТТФТ ба чунин калимаҳои бо пасванди *-гар* сохташуда боз ҳамроҳгардии пасванди исми маънисози *-ӣ* мушоҳида мешавад. Ин хусусиятро ба ҷуз калимаи *дурудгарӣ* боз дар вожаи *оҳангарӣ* метавон мушоҳида намуд: Ғулом гуфт, ки: «Ман *дурудгарӣ* ва *оҳангарӣ* донам ва наққошӣ донам» [ҷ. 2, 206]. Ва ин ғулом тарсо буд ва *оҳангарӣ* ва *дурудгарӣ* донистӣ ва хочаяш - Муғира ҳар рӯзе ду дирам ба учрат бар вай ниҳода буд ва Умарро, разийа-л-Лоҳу анху, ў кушт [ҷ. 2, 206]. ...ва аз хоҳари модари Закариё зода буд ва бо Закариё будӣ ва дар мазгити Байтулмуқаддас *дурудгарӣ* кардӣ [ҷ. 1, 191].

Дар асари мазкур бо чунин вожаҳои сохтае метавон дучор омад, ки пасванди *-gar* ба исмҳои маънӣ ҳамроҳ гардида, дар ифодаи аломату хусусият, хислати шахс омадаанд. Ба силсилаи чунин калимаҳо *хоҳишгар* [хост < *xwāh*- форсии миёна, *hvāda*- порсии бостон аз решаи *-hvad* ба маънои “дилпазир будан, пазируфтани, матбуъ будан” -153, ҷ. 2, 1185] ба маънои “хоҳишкунанда, пурсанда” метавонад мансуб бошад, ки хамагӣ як маротиба ба кор рафтааст: На манфаат кундашон хоҳиши *хоҳишгарон* [ҷ. 2, 688].

Як хусусияти забони ТТФТ дар мавриди калимасозии пасванди *-gar*, тавре ки аз ҷумлаҳои фавқ эҳсос мегардад, ин аст, ки кулли вожаҳои ба он васлгардида сарвати луғавии забони тоҷикӣ мебошанд. Ин ҳолат аз он дарак медиҳад, ки дар ин давра (ё ақаллан дар асари мазкур) ҳоло дар калимасозӣ иштирок кардани вожаҳои арабӣ бо ин пасванд чараён нагирифта будааст ё шояд мутарчимон бо унсурҳои арабиасл ва пасванди мазкур сохтани калимаҳои сохтаре хилофи табиати забони модарии худ донистаанд.

1.2.2.2. Пасванди –бон, бино ба ишораи муаллифи ДҶЗФ, ба асоси худ маънои “посбон, ниғаҳбон ва ҳофиз ва доранда ба мадхули худ” медиҳад [142, 179].

Ин унсури калимасоз дар асл калимаи мустақил буда, аз решаи *-rā* сарчашма гирифтааст ва дар “Авесто” ба сурати *rāna* вучуд дошта [90, 210], дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ [118, 22] чун морфемаи ёрирасон истифода шуд.

Тавассути ин пасванд дар асари номбурда бунёдгардии хамагӣ шаш калимаи сохта ба назар расид. Мутарчимони ТТФТ пасванди мазкурро ба исмҳои ифодакунандаи номи ҳайвонот ҳамроҳ карда, воҳиди луғавии ифодакунандаи касб, пешаро сохтаанд. Мисоли чунин калимаҳо *говбон* ва *уштурбон* ба шумор мераванд.

Решаи калимаи *говбон* аз *g^uoi*-и забон –асоси ҳиндуаврупоӣ сарчашма гирифта, дар забони порсии бостон дар шакли *-gāvat* ва дар

форсии миёна ба гунаи *-gāv* дучор меояд [153, ҷ. 4, 2336]. Ин калима дар асари мавриди таҳқиқ ҳафт маротиба истифода шудааст: Ва андар он навоҳӣ марде буд *говбон* ва он ба ковра доштӣ. Ва зане аз он шаҳр сӯйи он *говбон* омада буд в-аз он *говбон* бор гирифта буд ва кӯдаке биёвард [ҷ. 1, 629]. Гуфт, ки: «Аз Қирчири обид аст». Пас, Қирчири обидро биёварданд ва хостанд, ки ӯро ҳад(д) бизананд ва он кӯдаки якмоҳа ба сухан омад ва гуфт, ки: «Ман кӯдаки фалон *говбонам*. Ва ин Қирчир бегуноҳ аст» [ҷ. 1, 783]. Аммо кӯдаки Қирчир чунон буд, ки ӯ ба кӯҳ - андар савмае ибодат кардӣ ва андар он ҳаволи марде буд *говбон* ва духтареро обастан карда буд [ҷ. 2, 718].

Ҳиссаи асосии вожаи *уштурбон*, яъне *уштур* низ аз ҷумлаи калимаҳои эрониясл буда, дар форсии миёна ба гунаи *uštur* ва дар порсии бостон дар шакли **uštra* гардиш дошт ва решааш ба забон-асоси ҳиндуаврупой мерасад [153, ҷ. 1, 221]. Мо дар ТТФТ се маротиба истифода гардидани *уштурбонро* дучор омадем: Пас, аз дур нигоҳ кард ва рӯшноӣ дид ва гуфт, ки: «Он, бешак, оташ бошад, ки ё шубонон карда бошанд ё *уштурбонон*» [ҷ. 2, 159]. Он *уштурбон* он ҷо фурӯ шуд, ҳеч об наёфт, пас он тирро бичунбонид ва бад-он замини ҷоҳ фурӯ бурд [ҷ. 2, 502]. Ва дигар рӯз Алӣ ибни Абутолибро ва Саъд ибни Ваққосро ва Зубайр ибн ал-Авомро бар ҷаммозаҳо бифиристонд ва эшон бар сари ҷоҳи Бадр расиданд ва Қурайш аз наздики пайғомбар, алайҳи-с-салом, ба ду фарсанге фурӯ омада буданд ва *уштурбонон* ва ғуломонро ба сари ҷоҳ ба талаби об фиристода буданд [ҷ. 1, 216].

Унсури луғавии дигари бо ин усул ташаккулёфта *осиёбон* [осиёб < форсии миёна *-āsyāb* “осе, ки бо об давр мезанад” -153, ҷ. 1, 66] мебошад, ки ҳамагӣ як маротиба истифода шудааст: Пас, *осиёбон* вайро гуфт, ки: «Ту кистӣ ва бад-ин осие - андар ҷӣ кор дорӣ, ки ҳеч боре наёвардаӣ ва се рӯз аст, то ту ин ҷойгоҳӣ» [ҷ. 2, 63].

Гоҳе замимашавии ин пасванд ба баъзе исмҳои маънӣ ба назар мерасад. Масалан, дар асари мавриди таҳлил дар се маврид истифодаи

вожаи *нигаҳбон* [нигоҳ < форсии миёна *-nikāh* < форсии бостон *-ni-kāda* аз решаи *-kaθ* (< *kaš*) «дидан, мушохида кардан, нигоҳ» -153, ҷ. 1, 221] мушохида шуд: Ҳар ки фармон барад пайғомбарро, чунон (аст), ки фармон барад Худойро. Ва ҳар кӣ баргардад, нафиристодем туро бар эшон *нигаҳбон* [ҷ. 1, 275].

Дар ҷумлаи поён мутарҷимон калимаи *соябонро* [соя > *sāyaka-* порсии бостон- 148, ҷ. 3, 1655], ба маънои “чатр” истифода намудаанд: Ва он гоҳ, ки биёяд бад-эшон мавче чун *соябонҳо*, бихонанд Худойро яткунунандагон *ӯро* дин ва чун бираҳонад эшонро *сӯи* хушкӣ, аз эшон бошад миёна ва на мункир шавад ба оятҳои мо, магар ҳар ғадркунандае носипос неъматро [ҷ. 2, 251].

Баъзеи ҷунин калимаҳо монанди чанд вожаи дигар таърихан сохта бошанд ҳам, дар матни ТТФТ ҳамчун унсури луғавии сода мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дар забони умумиэронӣ вожаи *корвон* ба гунаи *kāra-rāna-* ба кор рафта, решааш *-kar* – аст [153, ҷ. 4, 2085]. Ҷузъи аввали ин калима (*kāra-*) маънои “мрдум” ва ҳиссаи дуюм *-rāna* маънои “муҳофиз, хифзкунанда”-ро дошт ва, дар маҷмӯъ, маънои “ҳимоятгари халқ”-ро ифода мекард. Тавре ки дида мешавад, ҷузъи якуми калима аз ду ҷиҳат: шакл ва маъно тағйир кардааст ва ҳиссаи дуюм танҳо аз нигоҳи шакл дигаргун шудааст.

Корвон яке аз калимаҳои серистеъмоли ТТФТ ба шумор рафта, ба ҳамон маънои маъмулияш “қатори чорпоёни боркаш (шутур, аспу хар) ва аробаҳо, ки бо он савдогарону мусофирон бо чизу чорашон сафар мекунанд, қофила” истифода шудааст: Пас, *корвоне* ҳамеомад ва Ҷирчис бад-он *корвон* андар буд [ҷ. 1, 875]. Ва чун бирафт *корвон*, гуфт падари эшон, ки: «Ман ҳамеёбам бӯи Юсуф, чаро маро ҳаме нодон доред?» [ҷ.1, 612]. Пас, рӯзи чаҳорум *корвоне* ҳамеомад ва *сӯи* Миср ҳамебифафт ва он *корвон* ба наздикии чоҳ *фурӯ* омаданд ва меҳтари он *корвон* Молик ибни Заър буд [ҷ. 1, 623]. Он вақт... уштурсаворон ва *корвону* ёронаш *фурӯтар* буданд аз шумо [ҷ. 1, 495].

1.2.2.3. Пасванди -ор яке аз унсурҳои каммаҳсули калимасози забони тоҷикӣ буда, голибан, бо асоси замони гузаштаи феъл меояд ва исми шахс, амал ва ҳолат месозад, вале профессор М. Қосимова сермаҳсул ва исмсоз будани пасванди мазкурро дар таърихи забони адабии тоҷикӣ қайд кардааст [28, 69]. Ёдовар бояд шуд, ки дар давраи қадими инкишофи забони тоҷикӣ ду пасванд: *-ār* ва *-tār / -dār* маълум буд [90, 209].

Дар ТТФТ ин пасванд ба асоси замони гузаштаи феълҳо ҳамроҳ гардида, унсурҳои нави луғавии ифодакунандаи шахс сохтааст. Мисоли чунин калимаҳо *харидор* ва *парастор* мебошад: *харид* < форсии миёна – *charid*, аз асоси замони гузаштаи порсии бостон *-xrita*, аз решаи *-xri* “харидан” [153, ҷ. 2, 1138]; *параст* < аз асоси замони ҳозираи порсии бостон *-parist* < *pari- štā* буда, аз ду ҷузъ: *-pari* “хизмат кардан” ва *-štā* (бо таъбири *-št* ба *st*, ки зикраш дар пасванди *-истон* гуфта шуд [153, ҷ. 2, 661]: Ҳар навиштае, ки фӯрӯшанда ба *харидор* диҳад, қибла ва баротро низ гӯянд [ҷ.1, 668].

Калимаи *парастор* дар забони адабии тоҷикӣ ба маъноҳои: 1. нигоҳубинкунанда (-и касе), ёрирасон, мададгор, ғамхор; 2. он ки ба нигоҳубини бемор машғул аст, ҳамшираи шафқат, ҳамшираи тиббӣ; 3. тарбиятгар, мураббӣ; 4. хизматгор, ходим эзоҳ ёфтааст [152, ҷ. 2, 69]. Дар ФБС илова ба маъноҳои зикргардида боз панҷ маънои дигари он: 1) зан, барда, каниз; 2) банда; 3) зан, ҳамсар; 4) фармонбардор; 5) парастанда ишора шудааст [145, ҷ. 2, 1327].

Дар ТТФТ калимаи мавриди таҳлил ба маънои «каниз» истифода шудааст: Ва *парастори* гараванд (а) бехтар аз кофира ва агар... хуш ояд шуморо [ҷ. 1,123]. Ва покизагон аз занон, магар он ки зердасти шумоанд, яъне *парасторони* шумо - хуччати Худой бар шумо [ҷ. 1, 252]. Ва ҳар ки натавонад аз шумо фарохкорӣ, ки ба занӣ кунад покизагонро - занони гаравида, (пас он чӣ) подшо гардад дастҳои шумо аз *парасторони* шумо – гаравидагон [ҷ. 1, 252].

Дараҷаи корбурди вожаи *парастор* назар ба *харидор* афзун буда, он дар матни асар ҳафт дафъа, аммо калимаи дуум як маротиба ба кор рафтааст.

Аз баррасии нақши ин пасванд дар калимасозӣ муҳаққикон ба чунин бардошт расидаанд, ки пасванди мазкур дар бунёди чанд навъи исм ҳиссагузор будааст. Дар ЗАҲТ созандаи исмҳои ифодакунандаи касбу кор будани –ор ишора гардида, баъдан дар ташаккули исмҳои маънӣ низ нақш доштани ишора гардидааст ва ҳамчун далел унсурҳои луғавии *гуфтор*, *сӯхтор*, *куштор* оварда шудааст [17, 134-135], аммо дар ГЗАҲТ дар хусуси вазифаи охир истифодашавияш қайде ба мушоҳида нарасид [13, 112]. Маълум мешавад, ки нақши ин пасванд дар бунёди исмҳои маънӣ гузаштаи тулонӣ доштааст. Исмҳои маънии *кирдор* ва *мурдор* аз ҷумлаи ҳамин гуна мисолҳо ба шумор мераванд. Аз нуқтаи назари диахронӣ дар ҳар ду калимаи номбурда пасванд на *-ор*, балки *-дор* ҳисоб ёфта, он сарчашмаи худро аз *-tār* ё *-tor*-и забон –асоси хиндуаврупоӣ гирифтааст, яъне дар унсури луғавии аввал реша *kir-* [< аз *kar*-и форсии бостон “кардан” -153, ҷ. 4, 2158] ва дар *мурдор* реша *tur-* [< аз решаи *tar*-и порсии бостон- 153, ҷ. 4, 2591] ҳисоб ёфта, *-тор* ё *-дор* пасванд ба шумор мерафт. Дар чараёни инкишофи забон зери таъсири ходисаи муайяни овозӣ ҳамсадои охири морфемаи решагӣ ва ё ҳамсадои аввали пасванд тағйир ёфтааст. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари диахронӣ пасванд *-тор* \ *-дор* аст, аммо на нигоҳи синхронӣ *-ор* ҳисоб мешавад.

Мутарҷимони тафсири номбурда яке аз ин калимаҳоро 8 маротиба (*кирдор*), дигареро шасту ду маротиба (*мурдор*) истифода кардаанд: Морост *кирдори* мо ва шуморост *кирдори* шумо ва моем ўро мухлисон [ҷ.1, 94]. Эшонатанд, ки несту ночизи бемузд шудааст *кирдорҳои* неки эшон дар кофирӣ, дар он оташи дӯзах эшон бошанд ҷовидониён [ҷ.1, 509]. Худой шунавост ва бино ба *кирдорашон* [ҷ.1, 854]. Ҳамчунин бинамоядашон Худой *кирдорҳои* эшон ҳасратҳо бар эшон [ҷ.1, 101]. Ҳаром карда омад бар шумо *мурдор* ва хун ва гӯшти хук ва он чӣ кушта ба ҷуз номи Худой бад-он ва гулӯ афшурда ва ба чӯб зада ва аз кӯҳ ё

болой даравканда ё ба сурв кушта ва он чӣ бихӯрд даду дом, магар он чӣ ба куштан расид [ч. 1, 330]. Бигӯ: «Наёфтам андар он чӣ ваҳй карда омад сӯи ман, ҳаром карда бар хӯранда, ки бихӯрд онро, магар ки бошад *мурдор* ё хуне рехта ё гӯшти хук, ки ин аст палид(ӣ) ё табоҳӣ (ки ном бурда ояд) ба чуз Худой [ч. 1, 396]. Ки ҳаром кард бар шумо *мурдор* ва хун ва гӯшти хук ва он ки кушанд бад-он чуз ба номи Худой [ч. 1, 103]. Ва чунин гӯянд, ки ҳар кас, ки аз насли он мардумон бошад, чун андоми ӯ нек бимолӣ, бӯи *мурдор* кунад [ч. 1, 130].

Ба қатори ин гуна калимаҳо *гуфтор* [аз решаи *gaub*-и порсии бостон ва пасванди созанди исми шахс *-tār*- 153, ч. 4, 2423] низ дохил мешавад. Бояд гуфт, ки унсури луғавии мазкур дар ТТФТ хеле серистифода буда, мутарчимон онро маротиба ба кор бурдаанд: Пас, ин *гуфтори* «Ло илоҳа илла-л-Лоҳу» ва ин панҷ намоз... [ч. 1, 107]. Донад Худой, ки шумо ёд кунед эшонро, валекин ма ваъда кунедашон ба никоҳ, магар ки гӯед *гуфторе* неку... [ч. 1, 126]. Хушнуд медоранд шуморо ба хусни *гуфтор* ва ишваҳои даҳанҳои эшон на аз дил ва медоранд он *гуфторро* ва оҳанге мекунад дилҳои эшон, ки дил онро муҳолиф аст ва бештари эшонанд берунояндагон аз фармони Худой [ч. 1, 506]. Ва ҳалок шуд, магар он-к пешӣ кард бар ӯ *гуфтор* ва он-к бигаравид ва нагаравид бо ӯ, магар андаке [ч. 1, 586]. Ҳамсон аст аз шумо он-к пинҳон кунад *гуфтор* ва он-к ошкоро кунад бад-он ва он-к ӯ (пинҳон равад) ба шаб ва мунсариф ба ҷойҳои хеш ба рӯз [ч. 1, 651].

Калимаҳои сохтаи *гирифтор* [аз решаи порсии бостон *grab*- “гирифтан” [153, ч. 4, 2378] ва *дастор* [даст > порсии бостон *dasta* “даст”- 153, ч. 2, 1320] низ дар ҳамин қолаби калимасозӣ сохта шуда, дар асар вожаи аввал 7 маротиба ва воҳиди луғавии дуум 12 дафъа ба кор бурда шудааст: Ва моҳиён рӯзи шанбе бад-он домҳои эшон *гирифтор* ҳамешуданд [ч. 2, 189]. Ва гурӯҳе дигар, ки масх гаштанд, эшон асҳоби моида буданд ва аз қавми Исо ибни Марям буданд, алайҳи-с-салом, ки бо Исо, салавоту-л-Лоҳи алайҳи, ва бо ҳавориён рафта буданд ва андар биёбон *гирифтор* омаданд ва таом надоштанд [ч. 2, 611]. ... ва...Худои

таоло шуморо азоб фиристод ва ба чунин балое *гирифтор* гардонид...[ҷ. 2, 370].

Дар хусуси имкони калимасозии ин пасванд дар фаслҳои пеш андешаронӣ шуда буд. Дар ГЗАҲТ ду вазифаи ин пасванд: 1) исми созандаи шахс буданаш, ки онро аз рӯйи амал ва шуғл мефаҳмонад; 2) созандаи исми амал ва ҳолат буданаш ишора шудааст [13, ҷ. 1, 112]. Маълум мешавад, ки дар натиҷаи ҳамроҳгардии он ба вожаҳои мустақилмаъно ба ҷуз исмҳои ифодакунандаи шахс боз исми ашёро фаҳмонанда низ сохта мешудааст. Намунаи чунин вожаҳо *дастор* аст. Мураттибони ФЗТ чаҳор маънои вожаи *дасторро* чунин шарҳ додаанд: 1) аммома, салла; 2) порчае, ки рӯйи таомҳоро мепӯшонанд; 3) дастатхон; 4) рӯмол, миёнбанд [151, ҷ. 1, 352]. Ва чун Коба бимурд, Афредун аз фарзандони вай ҳеч чиз насад, ба ҷуз ҷӯб ва *дастор*, ки «Дирафши ковиён» мехонанд [ҷ. 2, 63]. Ҳама қаламҳо биёварданд ва ҳар касе номи хеш бад-он қалами хеш навиштанд ва андар *дасторе* печиданд. [ҷ.1, 777].

1.2.2.4. Пасванди –гор дар қатори унсурҳои калимасозе қарор дорад, ки вожаҳои аз он ташаккулёфта ҳам исм, ҳам сифат махсуб мешаванд ва бо *-кор* монандӣ дорад, вале тафовуташ аз ин аст, ки “-гор пасованд аст ва дар форсии имрӯза ба танҳои маъниву мафҳуме надорад...” [142, 166].

Сарчашмаи пасванди мазкур ба мисли пасванди *-ор* ба *gār*-и забони порсии миёна мерасад ва шакли порсии миёна аз **kara*-и эронии қадим ибтидо гирифтааст [90, 212-213].

Пасванди мазкур дар ТТФТ дар сохтани исмҳои алоҳида нақши муайян дорад. Намунаи онҳо унсурҳои луғавии муродифии *Парвардигор* ва *Офаридгор* аст. Дар ТТФТ воҳидҳои луғавии зикргардида аз ҷиҳати доираи истифода ягона нестанд, яъне вожаи *Парвардигор* ёздаҳ маротиба, аммо *Офаридгор* чилу нӯҳ дафъа ба қор рафтааст: Ва бозёбанд ҳар ҷӣ қарда бошанд ҳозир ва дуруст ва рост навишта ва нақунад ҳеч ситам *Офаридгори* ту бар ҳеч кас [ҷ. 1, 745]. *Офаридгори* ҳама чизе (бипарастед ўро) ва ўст бар ҳама чизе нигоҳбон [ҷ. 1, 391]. Ва *Офаридгори*

ту донотар бад-он-к андар осмонхоанд ва замин. Ба дурустӣ, ки афзунӣ додем мо бархе паёмбаронро бар бархе ва бидодем Довуд- паёмбарро Забур [ҷ.1, 745].

Мутарчимон барои худдорӣ намудан аз такрори айни як калима дар доираи як ҷумла гоҳе яке ва гоҳи дигар вожаи ҳаммаъноӣ онро ба кор бурдаанд. Чунин хусусияти истифодаи ин гуна калимаҳоро аз ҷумлаи зерин дарк кардан мумкин аст: Лекин – ман гӯям – ўст Худой *Парвардигори* ман ва нагирам ханбоз ба *Офаридгори* хеш касро аз эшон [ҷ.1, 744].

Дар ТТФТ ҳолатҳои ба исми сохта ҳамроҳ шудани *-гор* низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар ҷумлаи зерин мутарчимон дар ду маврид вожаи *Худовандгору* ба кор бурдаанд, ки маъноӣ “Оллоҳ”-ро дорад: Ва то *Худовандгор* ба бандагон фазл кунад ва бихиштиро ба бихишт кунад ва дӯзахиро - ба дӯзах [ҷ. 1, 773].

Ба назари мо чунин менамояд, ки пасванди мазкур дар ТТФТ ғайр аз иштирок доштани дар ташаккули исмҳои шахс боз дар зухури исмҳои маънӣ низ истифода шудааст. Инро дар мисоли калимаҳои *ёдгор*, *рӯзгор* мушоҳида намудан мумкин аст. *Ёдгор* дар асар панҷ маротиба истифода шудааст: Ман, албатта, даст аз шумо бинадорам, то шумо чизе қабул нақунӣ, ки ба *ёдгори* ман мебаред [ҷ. 2, 433]. Ва чун якеро аз мо писаре ояд, ду моҳ *рӯза* дорем шукри Худойро, ки моро писаре дода бошад, ки аз паси мо *ёдгоре* бошад андар дунё ва моро ба дуои хайр ёд мекунад ва омури аз Худой азда ва ҷалла, меҳонад моро [ҷ. 1, 458]. Воҳиди луғавии *рӯзгор* аз ҷониби мутарчимон яксаду ҳаштоду чор маротиба ба кор бурда шудааст: Ва *рӯзгор* тобистон буд [ҷ. 1, 445].

1.2.2.5. Пасванди -вар. Пасванди *-вар*, ки маъноӣ “соҳиб, доранда ва бачооваранда ва кунанда ба мадхули худ диҳад” [142, 137], оғози худро аз **ūara*-и эронии қадим ба маъноӣ “бурдан” гирифтааст [118, 74].

Дар ГЗАХТ оварда мешавад, ки «суффикси *-вар* каммаҳсул буда, аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки аз ягон ҷиҳат ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда муносибат дорад» [13, 143]. Муаллифони асар

барои исботи фикри худ вожаҳои *суханвар* [чавони суханвар], *хунарвар* [марди хунарвар], *номвар* [духтарони номвар], *донишвар* [дили донишвар]-ро зикр намудаанд.

Дар ТТФТ пасванди мазкур, ба назари мо, ҳам дар сохта шудани исм, ҳам сифат истифода шудааст. Муаллифи ДЧЗФ низ чунин хусусияти исму сифатсозии *-варро* таъкид намуда овардааст, ки унсурҳои луғавии навъи “*зевар, кишвар, ҷонвар* ва *пилавар* танҳо исм мебошанд ва бо сифат муштарак нестанд. Ва *точвар, суханвар, хунарвар* ва *борвар* ва соирин бо сифат муштарак мебошанд” [142, 139]. Масалан, дар ТТФТ он бо калимаи *ҷон* ҳамроҳ гардида, исми *ҷонвар*, вале бо вожаи *бор* замима шуда, сифати *борварро* ба маънои “обистан, хомила” сохтааст: Азроил гуфт, ки: «Ин, ки дар дасти ман аст, лавҳи маҳфуз аст ва ҳар чи андар ҷаҳон *ҷонвар* аст, номи \bar{u} бад-ин лавҳ андар навиштааст ва ман пайваста бад-ин лавҳ андар менигарам ва ин об, ки андар миёни пойҳои ман аст, ин ҷаҳон аст [ҷ. 1,168]. Акнун он дарахтон, ки *борвар* нестанд ва ба коре дигар наёяд, магар сӯхтанро, аз он оби андух, ки Одам бар тавба кардан мегирист, аз он бирустаанд [ҷ. 1,50].

Баъзе калимаҳои бо ёрии пасванди *-вар* сохташуда дар тарҷумаи тафсири мазкур бо исми ифодакунандаи узвҳои инсон ҳамроҳ шуда, воҳиди луғавии наве сохтааст, ки аз лиҳози ифодаи маъно аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ намекунад. Мисоли чунин калима *сарвар* мебошад, ки мутарҷимон онро се маротиба ба ҳамон маънои имрӯзааш «сардор, пешво, бузурги қавм» [152, ҷ. 2, 210] ба кор бурдаанд: Ва пас Абусуфёнро амир ва *сарвар* карданд ва Абусуфён амирӣ бипазируфт ва ҳама араб бо \bar{u} байъат карданд [ҷ. 1, 233].

Аз таҳлили пасвандҳои исми шахссоз дар ТТФТ маълум гардид, ки онҳо ғайр аз иштирок доштанишон дар ташаккули исмҳои шахс боз дар зухури исмҳои маънӣ ва дар баробари исм сохтанишон боз дар ташаккули сифатҳо низ ҳиссагузори кардааст.

1.2.3. Пасвандҳои исми маънисоз

Дар забони тоҷикӣ як қатор пасвандҳо дар сохта шудани исмҳои маънӣ истифода шуда, аз ҳиссаҳои мухталифи нутқ калимаи нав месозанд. Ба силсилаи ин гуна унсурҳои калимасоз пасвандҳои *-ӣ*, *-гарӣ*, *-ши*, *-ор*, *-гор*, *-о*, *-гонӣ*, *-ос/-ас* мансуб мебошанд [13, 115]. Бояд гуфт, ки ҳамаи чунин пасвандҳо дар ташаккули калимаҳои сохта мақоми ягона надошта, балки иддае аз онҳо сермаҳсул, қисми дигар каммаҳсул ё бемаҳсул мебошанд.

1.2.3.1. Пасванди -ӣ. Пасванди исми маънисози *-ӣ* дар осори аҳди Сомониён, ба хусус ТТФТ, дар калимасозӣ иштироқи фаъол дошта, дар тақомули таркиби луғавии забони ниёгонамон ҳиссаи ба худ хос гузоштааст.

Лозим ба ёдоварист, ки дар забони тоҷикӣ, пасванди *-ӣ* дар қатори унсурҳои калимасозе қарор дорад, ки дар натиҷаи ҳамроҳгардии он ба вожаҳои мухталиф воҳидҳои луғавии нави сохтае ба вучуд омадаанд, ки мафҳумҳои зарури рӯзгорро ифода кардаанд.

Сайри таърихи ин унсури калимасозро муҳаққиқон нишон додаанд. Тибқи қайдҳои ишораҳои онҳо, дар таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ, ду пасванде вучуд доштаанд, ки вобаста ба тағйирёбияшон ба дигаргунии овоӣ дар даврони баъдии инкишофи забон ҳар ду минбаъд шакли ягона гирифтаанд. Дар асл ҳар дуи ин пасвандҳо бо ҳамсадо итмом меёфтаанд ва тадриҷан вобаста ба таҳаввулоти сохтори дар забон рӯйдода онҳо аз ҳамсадоҳои охири худ маҳрум гардиданд ва ин аст, ки ҳар ду шаклан ягона шуданд.

Маълум аст, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ ду пасванди ҳамшакли *-ӣ* ба қор мераванд, ки яке исми маънӣ ва дигаре сифати нисбӣ месозад. Аммо бояд дар назар дошт, ки пасванди “*-ӣ*”-и исмсоз асли худро аз *-ih*-и забони порсии миёна гирифтааст, ки решааш ба *iya-* *ḡwa*-и эронии қадим мерасад. Пасванди *-ih* дар забони форсии миёна дар сохтани вожаҳои нав фаъол буда, баъдтар дар раванди таҳаввулот ба сурати *-i* даромадааст, вале сарчашмаи пасванди “*-ӣ*”-и созандаи сифати нисбӣ

унсури *-ik* (порсии миёнаи ашконӣ) ё *-ig* (порсии миёнаи сосонӣ) ба шумор меояд [118, 66-67, 69].

Ҳар дуи пасванди мазкур аз рӯйи хусусияти корбурд ё дараҷаи истифодашон ханӯз дар забони даврони Сосониён аз ҳам тафовути кулӣ доштанд. Чунончи, агар вижагии пасванди *-ih* дар истифодаи муштаракӣ он бо асосҳои номии содаву сохта ва шаклҳои мураккабу таркибии ҳиссаҳои номӣ мушоҳида гардад, пас унсури калимасозии *-ik* ё *-ig* яке аз пасвандҳои серистеъмолтарини сифатсозии ин даврони инкишофи забони тоҷикӣ ҳисоб мешавад [45, 127, 131].

Бояд гуфт, ки ҳар ду пасванд: ҳам исмсоз (*-ī¹*), ҳам сифатсоз (*-ī²*) дар даврони баъдии инкишофи забони тоҷикӣ ҳамчун унсури фаъоли калимасоз таркиби луғавии забонро басо ғанӣ гардониданд. Дар ин ҷо сухан танҳо аз хусуси нақши пасванди *-ī¹* дар бунёди вожаҳои нави дар ТТФТ зикргардида хоҳад рафт ва роҷеъ ба пасванди *-ī²* дар боби калимасозии сифат андешаронӣ хоҳад шуд.

Бояд қайд намуд, ки пасванди *ī¹* дар асар асосан ба калимаҳои аслии тоҷикӣ ҳамроҳ гардида, исмиҳои нав сохтааст, аммо мавридҳои ба вожаҳои арабиасл илова гардида, сохта шудани воҳидҳои нави луғавӣ низ ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, мо нахуст ҳолатҳои ҳамроҳгардии ин пасвандро ба вожаҳои аслии тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, баъдан бо ҳамин тарзи таҳлил ҳолатҳои васлшавии онро бо унсури иқтибосӣ нишон хоҳем дод. Масалан, калимаи дар давраи имрӯза маъмули *ҷодуӣ*-ро мутарҷимони асари мазкур ба шакли *ҷодувӣ* истифода кардаанд: Пас, Фиръавн гуфт он мардумонро: «Ин ду ҷоду устоданд ва ҳамехоҳанд, ки шуморо ба *ҷодувӣ* аз ин замин берун кунанд [ҷ. 1, 816].

Тавре ки дида мешавад, дар натиҷаи васли пасванди *-ī¹* ба вожаи аслии тоҷикии *ҷоду*, ки гунаи куҳанаш *yātūka* аст, вожаи навсохти *ҷодувӣ* ё *ҷодуӣ* ба вуҷуд омадааст, ки маънояшро мураттибони бархе фарҳангномаҳо “сеҳр, соҳирӣ; маҷозан фиребгарӣ, сохтакорӣ, қаллобӣ” шарҳ додаанд [151, ҷ. 2, 785].

Аз мазмуни чумла аён аст, ки дар ТТФТ вожаи номбурда ба маънои “сеҳр, сохирӣ” ба кор рафтааст.

Реша ё асоси иддае аз чунин калимаҳо дар матнҳои даврони пешазмелодӣ дар вазифаи сифат аломату хусусиятро ифода мекард, аммо дар осори хаттии нахустасрҳои миёна ҳамчун исм ба кор рафтанд. Онҳо бо чунин хусусияшон дар осори замони Сомониён, аз чумла дар ТТФТ, низ дида мешаванд. Манзури мо ин ҷо калимаҳои *биҳишт* ва *дӯзах* аст, ки дар ТТФТ дар шакли *биҳиштӣ* ва *дӯзахӣ* мутаносибан ду ва панҷ маротиба мавриди истифода қарор гирифтаанд: Ва ҳар касеро ҷазои хеш бидиҳанд ва агар *биҳиштӣ* бошад, ба *биҳишт* фиристанд ва агар *дӯзахӣ* бошад, ба *дӯзах* фиристанд [ҷ. 2, 533]. Пас, Одам чашм боз кард ва мар Ҳавворо дид бар болини ӯ нишаста ва хуллаҳои *биҳиштӣ* пӯшида [ҷ. 1, 45]. «Йавми йубъасун» он рӯз бошад, ки халқро барангезад ва *биҳиштӣ* ва *дӯзахӣ* падидор ояд ва маргро биёранд бар мисоли нармеше ва бимиронанд...[ҷ. 1, 44]. Ва ин оят далел аст, ки рӯзи подош додан рӯзи растахез аст ва савобу иқоб ва *биҳиштӣ* ва *дӯзахӣ* он рӯз падидор ояд [ҷ. 1, 16].

Вожаи аввал дар забонҳои қадими эронӣ, аз чумла дар порсии бостон ба гунаи *vahišta* ва калимаи дуҷум дар шакли *dušaxv* дучор мегардад. *Vahišta* аз ҷузъҳои *vah-* ба маънои “хуб, беҳ” ва пасванди дараҷаи олисози *-išta* иборат буда, дар маҷмӯъ маънояш “хубтарин, беҳтарин” буд. Тадричан бо сабаби дигаршавии сохтори забон, яъне аз шакли таҳлилӣ (флективӣ) ба таркибӣ (аналитикӣ) гузаштани забони ниёгонамон ва аз вазифаи аслии худ маҳрум гардидани пасванди *-išta* вожаи *vahišta* ҳамчун исм истифода шудан гирифт. Чунин таҳаввулот дар калимаҳои мисли *зишт*, *дуруст* ва м. инҳо низ рӯй додааст [118, 63]. Ин аст, ки *биҳишт* дар ТТФТ фақат ҳамчун калимаи мансуб ба исм ба кор рафта, дар натиҷаи васлаш ба пасванди *-ī^l* дар шакли сохтаи *биҳиштӣ* низ ба назар мерасад.

Дар вожаи *дӯзах* ҳодисаи баръакс, яъне бо ҳамдигар омезиш ёфтани собиқ пешванди сифатсози *duš*- ба маънои “бад” ва калимаи *аху* “макон, чой” рӯй додааст ва, дар маҷмӯъ, маънояш “мавзеи бад” мебошад. Баъдан ба он низ пасванди *-ī* ҳамроҳ шуда, исми маънии *дӯзахӣ* ба вучуд омадааст. Ин гуна дигаргуниро дар мисоли калимаҳои *душман*, *дашном* ва ғайраҳо низ метавон мушоҳида кард [118, 76].

Барзӣ низ дар қатори исмҳои сохтаи маънӣ қарор дошта, ҷузъи асосии он- *барз* дар натиҷаи бар ивази ҳамсадои “в” арзи вучуд кардани ҳамсадои “б” пайдо гардидааст. *Барз* дар забони порсии миёна дар шакли *varz*- ва эронии бостон ба гунаи **varza*- ба назар мерасад [153, ҷ. 1, 442]. Чунин таҳаввулоти овоиро дар мисоли унсурҳои луғавии *бар* “тану тӯш”, *барф*, *бист* ҳам дидан мумкин аст [118, 61].

Дар ТТФТ мавридҳои ба калимаи сохта васлгардии пасванди *-ī¹* низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар натиҷаи баҳамоии вожаи *барз* ва пасванди исми маънисози *-ī¹* вожаи *барзӣ* сохта шудааст ва баъдан ба он пасванди исми шахссози *-гар* ҳамроҳ гардида, ниҳоят такроран пасванди *-ī¹* ба *барзигар* илҳоқ шудааст ва унсурҳои луғавии *барзигарӣ* пайдо шудааст. Ба маънои дигар, калимаи *барзигарӣ* се зинаи калимасозиро тай намудааст. Муаллифони ГЗАХТ овардаанд, ки калимаи *барзгар* рехта аст. Бино ба ишораи онҳо решаи ин калима *барз* буда, маънои луғавии он “кор, кори деҳқонӣ, кишт, зироат” мебошад. Модом ки *барз* маънои «кишту зироат»-ро дошта бошад, пас *-гар* пасванди исмсоз аст ва *барзгар* ба маънои “кишткунанда, коранда, зироаткунанда, кашоварз” истифода шудааст, ки ба истилоҳи имрӯза деҳқон аст [13, ҷ. 1, 89]. Сабаби калимаи рехта ҳисобидани ин вожа, ба фикри мо, ин аст, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ воҳиди луғавии *барз* дар алоҳидагӣ ба кор намеравад, аммо дар садаи Х он ҳамчун вожаи сода гардиши фаъол дошт.

Мутарҷимон унсурҳои луғавии “*барзигарӣ*”-ро ду маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Қобилро *барзигарӣ* омӯхта буд ва Ҳобилро шубонӣ ва гӯсфандон дар пеши Ҳобил карда [ҷ. 1, 348]. Ва ҳам аз он кӯҳ

оҳан биёвард ва сохтҳо, ки (боист) аз баҳри *барзигариро* ва осиеро ҳама аз он оҳан бикард [ҷ. 1, 50].

Дар давраи имрӯза агарчи *барз* дар алоҳидагӣ ба кор намеравад, аммо ҳамчун чузъи таркибии калимаи *барзагов / барзгов / базгов* ҳам дар шакли меъёрии забон ва ҳам шифоҳии он дар шаклҳои ба худ хос дар истифода аст.

Аз таҳлилу қиёси калимаҳои бо пасванди $-ū'$ бунёдгардидаи ТТФТ маълум мешавад, ки он ба чуз исмсозияш аз исми аслии тоҷикӣ инчунин ба иддае аз калимаҳои мансуб ба сифати аслии тоҷикӣ ҳамроҳ гардида, дар бунёди исми маънӣ низ нақши сазовор бозидааст. Чунончи, аз сифати *нок*, ки он шакли тахфифёфтаи *rāvaka* ё *ravāka*-и порсии бостон аст [118, 22] ва пасванди $-ū'$ исми маънии *нокӣ* сохта шудааст. Мутарҷимони тафсири мазкур калимаи *нокӣ*-ро бисту панҷ маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва на фармуда шуданд магар ки бипарастанд Худои азза ва чалларо ба *нокӣ* ва яктой, ўро дини покиза ва ба пой доранд намоз ва бидиханд закот, он аст дини рост [ҷ. 2, 736]. Ва дигар он, ки бигӯӣ, ки ал-Ҳамду ли-л-Лоҳ, ки маро ин қадар ақл додӣ, ки туро ба *нокӣ* ва муназзахӣ ва беайбӣ ва бечигунагӣ бишнохтам [ҷ. 1, 13]. Гуфтанд: «Биёфаринӣ андар он ҷо он кас, ки табоҳӣ кунад андар он ҷо ва бирезад хунҳо ва мо ме тасбеҳ кунем ба шукри ту ва ба *нокӣ* ме ёд кунем туро?» [ҷ. 1, 39]. Ва андар бихишт бавлу ғойит наметавонистӣ кард ва ҳар чи бихӯрдӣ барг ва пӯсти ў бирафтӣ ва бавлу ғойит набудӣ, ки он ҷо ҷои *нокӣ* аст ва бихиштиёнро бавлу ғойит набошад. Ва андар бихишт ҳар чи бихӯрдӣ ба рагу пай ва пӯст бирафтӣ ва ба арақ берун омадӣ – арақе хушбӯӣ [ҷ. 1, 51]. Ва андар он ҷо мардонеанд, ки дӯст доранд, ки *нокӣ* кунанд ва Худой, азза ва чалла, дӯст дорад покизагонро» [ҷ. 1, 155].

Унсури луғавии *беморӣ* низ дар ҳамин радиф қарор дорад. Худи калимаи *бемор*, зоҳиран, дар натиҷаи ҷойивазкунии овозҳо аз *wēmār < tēmāwar* сарчашма гирифта, он худ аз *amaṣavā-bara*-и эронии бостон ба маънои “дардманд, шахси бемор” ибтидо ёфтааст [153, ҷ. 1, 585].

Бо ҳамдигар васлгардии чузъи *бемор* ва пасванди $-ū^1$ сабаби зухури вожаи *беморӣ* шудааст. Дар ТТФТ ин калима бисут як маротиба ба кор рафтааст: Ки андар дилҳошон *беморӣ* аст ва бифузудашон Худой беморӣ ва эшонрост азоби дарднок бад-он чӣ буданд ме ба дурӯғ доштанд [ҷ. 1, 18]. Ёд кун он вақт, ки мегуфтанд он дудмон, ки мунофик буданд ва он касҳое, ки дар дили эшон аст *беморӣ* [ҷ. 1, 496]. Аммо рӯзаи ибохат он аст, ки касе қай кунад на ба ком ва ихтиёри хеш, онро рӯзаи ибохат хонанд. Ва рӯзаи *беморӣ* ва рӯзаи сафар, гурӯҳе гӯянд бибояд дошт ва гурӯҳе гӯянд, набояд дошт [ҷ. 1, 112]. Ва Худой, аzza ва чалла, беморро рухсат додааст, чун натавонад гирифт ва тоқат надорад, ки чун аз *беморӣ* бехтар шавад, дар вақти дигар боз гирад ва мустахаб он аст, ки мусофир медорад ва мегушояд [ҷ. 1, 112]. Ва бад-он шаҳр дар *беморӣ* ва марг бисёр андар афтод ва халоиқ бисёр мемурданд [ҷ. 1, 128].

Ба ин тариқ, калимаҳои *дӯстӣ* [$<$ эронии бостон *dauštar-* 153, ҷ. 2, 1368], *вайронӣ* [$<$ эронии бостон **avaryāna* ба маънои “беҳифоз”, аз решаи *var-* “ҳифз кардан, пӯшондан”- 153, ҷ. 4, 2869] низ аз қабили ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ ҳастанд. Мутарҷимони ТТФТ вожаи аввалро сиву ҳафт маротиба ва дуюмро ду дафъа корбаст кардаанд: Ва сабаби вай эдун буд, ки ҳеч паёмбар набуд бад-он рӯзгор, ки Худойро ибодат кардӣ чунон-к Идрис, ки чандон ибодат кард, ки фариштагони осмонро бар вай раҳмат омад ва малак-ул-мавро рағбат уфтод то бо вай *дӯстӣ* гирифт [ҷ. 1, 759]. Эй он касҳо, ки бигаравидед, ҳазина кунед аз он чӣ рӯзӣ кардем шуморо аз пеши он, ки биёяд рӯзе, ки на хариду фурӯхт кунанд андар он ва на *дӯстӣ* ва на шафоат [ҷ. 1, 140]. Нагиранд муъминон кофиронро ба *дӯстӣ* аз беруни гаравидагон [ҷ. 1, 176]. Ва ҳар кӣ гирад девро ба *дӯстӣ* аз беруни Худой, ба дурустӣ, ки зиён кард – зиёни хувайдо [ҷ. 1, 290]. Ва як канизак буд дар миёни он канизакони малик, ки $ū$ Сораро лутф карда буд ва бо Сора *дӯстӣ* дошт [ҷ. 2, 431]. Дигар пурсид, ки: «Бад-ин ҷаҳон андар *вайронӣ* бештар ё ободонӣ?» Ҳеч ҷавоб надоданд. Сулаймон гуфт, ки «*Вайронӣ* бештар, аз баҳри он ки ҳар

чӣ вайрон аст, худ вайрон аст ва он чӣ ободон аст, ҳам вайрон хоҳад шуд» [ч. 1, 35].

Вожаи *хорӣ* низ аз ҷумлаи калимаҳои серистеъмоли ин асар ба шумор рафта, мо сӣ маротиба истифода гардидашро мушоҳида намудем: Гуфт: «Онро, ки хоҳад, аз *хорӣ* берун орад ва азиз гардонад ва онро, ки хоҳад, аз из(з) берун орад ва хор гардонад» [ч. 1, 28]. Биравед ба шаҳри Миср, ки шуморост он чӣ хостед!» Ва зада шуд бар эшон *хорӣ* ва дарвешӣ, вочиб шуданд ба хашме аз Худой [ч. 1, 59]. Эшонрост андар ин ҷаҳон *хорӣ* ва эшонрост андар он ҷаҳон азобе бузург [ч. 1, 89]. Зада омад бар эшон *хорӣ* ҳар кучо бошанд, магар ба нигоҳдоште аз Худой ва нигоҳдоште аз мардумон (ва) бозгаштанд ба хашме аз Худой ва зада омад бар эшон дарвешӣ [ч. 1, 204]. Пас, пайғомбар, алайҳи-с-салом, пеши \bar{u} рафт ва гуфт, ки: «Ё ам(м), ман шак накунам, ки ту донӣ, ки то амми ман – Абутолиб аз ин ҷаҳон берун шуд, бар ман чанд *хорӣ* омад ва меояд [ч. 1, 314].

Дар робита ба вожаи *хорӣ* ин нуктаро ёдовар шудан бамаврид аст, ки дар таърихи забони тоҷикӣ ду калимаи *хор* вучуд дорад, ки аввалӣ маънои “шоҳчаи нӯгдори халандаи наботот, хасак” ва дувумӣ ба маънои “залил, паст, ҳақир, забун; бадбахт, бечора” ба кор мерафт [151, ч. 2, 493]. Бояд гуфт, ки *хор*-и аввал дар хатти арабиасос бо ҳарфҳои хе, алиф ва ре (خار), аммо *хор*-и дуюм бо хе, вови маъдула, алиф ва ре (خوار) зикр мегардид. *Хорӣ* ба маънои “пастӣ, зиллат, беътиборӣ, номуътабарӣ” бо ҳамон ҳарфҳои хе, вови маъдула, алиф ва ре навишта мешуд. Дигар ин ки сарчашмаи *хор*-и нахуст аз *xār*-и форсии миёна буда, он бо *khāra*-и забони санскрит ба маънои «сахт, тез» робита дорад [153, ч. 2, 1083], вале *хор*-и дуюм аз *hū-vāra*-и эронии куҳан ба маънои «хукӣ, хуквора» ибтидо ёфтааст [153, ч. 2, 1182].

Дар асари мавриди таҳлил *хор*-и дуюм бо пасванди $-ū^l$ васл шуда, вожаи *хорӣ*-ро ба вучуд овардааст.

Чунин ҳам шудааст, ки дар ТТФТ бархе аз калимаҳои сохтаи бо ёри пасванди $-ū^l$ ташаккулёфта дар ду шакл: гунаи муқаррарӣ ва

мувозии баъдан пайдогардида истифода шудаанд. Ин ҳолатро дар мисоли гунаҳои *афзунӣ* ва *фузунӣ*-и айни як вожа метавон мушоҳида намуд. Маълум аст, ки сарчашмаи ҳар ду шакл феъли *афзудан* аст. Дар асари мазкур шакли *фузунӣ* камтар, вале гунаи муқаррарии он –*афзунӣ* бештар ба кор рафтааст. Масалан, дар тамоми матни асари мазкур унсури луғавии *афзунӣ* понздаҳ маротиба ва калимаи *фузунӣ* ҳамагӣ ду маротиба истифода гардидааст: Ва Худой *афзунӣ* додааст барҳеро аз шумо бар барҳе андар рӯзӣ [ҷ. 1, 706]. Нест он касҳо, ки *афзунӣ* додасташон, водиханда рӯзиҳошон бар он, ки подшо шудааст, яъне зердастонашон, эшон андар он баробаранд [ҷ. 1, 706]. Бингар, ё Муҳаммад, ки чӣ гуна *фузунӣ* додастем барҳеро аз эшон бар барҳе ба хоста ва ходимон [ҷ. 1, 720].

Чунонки эҳсос мегардад, чунин калимаҳо решаи хеле куҳан дошта, дар муддати истифодашон ба таҳаввулоти муайяни шакливу маъноӣ дучор шудаанд. Як намунаи дигари чунин вожаҳо *меҳтарӣ* аст. Дар асл ин калима аз ҳиссаҳои *меҳ* ба маънои «калон, бузург», пасванди дараҷаи қиёсозии –*тар* ва пасванди исми маънисозии –*ӣ*¹ сохта шудааст. *Меҳ* худ оғозашро аз *табуаһ*-и эронии бостон ба маънои «бузург» гирифтааст [153, ҷ. 4, 2066].

Унсури луғавии *меҳтарӣ* дар тарҷумаи тафсири мазкур ду маротиба дар ифодаи маънои «садр, сарварӣ» мавриди истифода қарор гирифтааст: Ва ўро ба Мадина ба *меҳтарӣ* нишонда буданд ва бештар аз аҳли Мадина бо вай буданд [ҷ. 1, 713]. Ва чун пайғомбар, алайҳи-с-салом, он ҷо рафт ва суҳанони хеш бигуфт, эшон гуфтанд, ки: «Ё Муҳаммад, Худованди ту чаро ин *меҳтарӣ* ва пайғомбарӣ мар он меҳтарони Маккаро надод, то эшонро ёрӣ аз ҳеч кас набоястӣ хост? [ҷ. 2, 554].

Дар тарҷумаи тафсири зикрѐфта баъзан ба калимаҳои мансуб ба зарфи аслии тоҷикӣ ҳамроҳшавии пасванди –*ӣ*¹ ба назар мерасад. *Рӯзӣ* намунаи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ мебошад. Аз нигоҳи серистеъмолий унсури луғавии *рӯзӣ* аз дигар калимаҳои таҳлилшуда фарқ мекунад, зеро он дар асар яксаду панҷ маротиба истифода шудааст: Ва мепарастанд

бидуни Худой онро, ки на подшоанд мар эшонро ба *рӯзӣ* доданӣ аз осмонҳо ба боридани борон ва на аз замин чизе рӯёнидан аз набот ва натавонанд ҳеч касро *рӯзӣ* доданӣ [ҷ. 1, 706]. ... болои эшон рӯзи қиёмат ва Худой *рӯзӣ* диҳад онро, ки хоҳад – бешуморӣ [ҷ. 1, 117]. Ва *рӯзӣ* диҳад онро, ки хоҳад – бешумор [ҷ. 1, 176].

Маводи аз асари мазкур гирдомада гувоҳи он аст, ки дар ҳамон рӯзгори куҳан имкони ҳамроҳшавии пасванди $-ū'$ ба унсурҳои луғавии мухталиф басо фарох буда, он ба чуз вожаҳои аслии тоҷикӣ боз бо воҳидҳои иқтибосии арабӣ васл шудааст ва калимаҳои нави сохта ба вучуд овардааст. *Софӣ* аз ҷумлаи чунин унсурҳои луғавист, ки дар натиҷаи ҳамроҳгардии вожаи арабиасли *соф* ва пасванди $-ū'$ арзи вучуд кардааст. Мутарҷимони ТТФТ калимаи *софӣ*-ро се маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Медихем шуморо аз он чӣ андар шикамҳои ўст аз миёни саргин ва хуни палид шире покиза, *софӣ*, гуворанда мар ошомандагонро [ҷ. 1, 705].

Аз баъзе қайду ишораҳо пай бурдан душвор нест, ки дараҷаи қорбурди ин гуна калимаҳо дар асари зикрѳта ягона нест. Мисли чанд намунаи фавқ унсури луғавии *мусалмонӣ* низ дар ТТФТ бо серистеъмолии худ аз дигар вожаҳо фарқ карда, ҳафтаду шаш маротиба истифода шудааст: Ва ин бад-он вақт буд, ки пайғомбар, алайҳи-с-салом, *мусалмонӣ* аз нав ошкоро мекард ва кофирони Макка бо вай ҷидол ҳамекарданд ва хуччатҳо ҳамеоварданд [ҷ. 1, 21]. Гуфт: «Бинои *мусалмонӣ* бар панҷ чиз аст... [ҷ. 1, 106]. Эй он касҳо, ки бигаравидаед, андар шавед андар *мусалмонӣ* – хама ва ма пасравӣ кунед пайҳои девро, ки ўст шуморо душмани хувайдо [ҷ. 1, 114]. Ва ривояти дуруст аст аз пайғомбари мо, алайҳи-с-салом, ки ҳар он касе аз уммати ман, ки бад-он вақт расад, ки акнун моем ва динро нигоҳ тавонад дошт ва бар *мусалмонӣ* бибошад ва бар тариқи шариати ман равад, музди \bar{u} ҳафтад бор чандон бошад... [ҷ. 1, 10]. Ва акнун ваҳй аз осмон меояд ва маро мебинанд ва сухани ман мешунаванд аз он музди эшон, ки дар он замона

бар чода ва тариқи *мусалмонӣ* раванд, музди эшон яке ҳафтод бошад [ҷ. 1, 11].

Калимаи *азимӣ* низ бо дараҷаи корбурдаш аз дигар унсурҳои луғавӣ тафовут дорад. Мутарҷимони тафсир онро нуҳ маротиба корбаст намудаанд: Худои таоло туро қуввате бад-ин *азимӣ* бидодаст, ки ҳеч чиз туро банд орад [ҷ. 1, 717]. Пас, Мӯсо асо баргирифт ва танҳо бирафт ва чун ба наздики он шаҳри чабборон расид, Учро дид, ки аз дур меомад ва он кӯҳ бад-он *азимӣ* бар сар ниҳода буд [ҷ. 1, 82]. Акнун ба фазлу карами хеш шарри ин шахс бад-ин *азимӣ* аз ин бандаи заиф боздор [ҷ. 1, 82]. ...ва Ҷолут ғӯле бар сар дошт, ки ба вазни понсад ман буд ва он санг бар он ғӯл бад-он *азимӣ* омад ва ба ду нима шуд ва ҳар нимае ба як сӯ уфтод [ҷ. 1, 137].

Баръакси калимаҳои зикрѐфта як қисми калимаҳои арабиасли ба пасванди $-ī$ васлшуда дар асари мавриди таҳлил хеле кам ба кор рафтаанд. Воҳидҳои луғавии *ҳақирӣ*, *музаккӣ* ва м. инҳо аз ҳамин қабиланд. Агар маънои калимаи аввал (*ҳақирӣ* “беқадри, хорӣ, залилӣ”) барои хонандаи имрӯза фаҳмо бошад, пас маънои вожаи дуҷум [*музаккӣ* “поқкунанда, покизақунанда”-151, ҷ. 1, 720] -ро на ҳама дарк мекунад: Ва чун Ҷолут(ро) чашм бар сипоҳи Толут уфтод, он сипоҳ бар чашми ӯ ҳақир омад ва кас фиристод пеши Толут ва гуфт, ки: «Маро айб ояд, ки бад-ин сипоҳе бад-ин *ҳақирӣ* ҳарб кунам» [ҷ. 1, 138]. Ва он рӯз, ки варангезем ва берун кунем андар ҳар уммате ва гурӯҳе пайғомбаре гувойдиханда эшонро аз танҳои эшон ва биёрем туро гувоҳе ва *музаккӣ* бар инон, ки уммати туанд [ҷ. 1, 708].

Лозим ба қайд аст, ки дар хусуси решаи иддае аз калимаҳои бо пасванди $-ī$ ташаккулѐфта дар байни аҳли таҳқиқ ва фарҳангшиносон назари мушаххас вучуд надорад. Мо ин ҷо калимаи *одамо* дар назар дорем. Дар ФЗТ бо ишораи “д” калимаи ба дин алоқамандӣ доштани ишора гардидааст [151, ҷ. 1, 900], вале дар хусуси ба кадом забон мансуб будани он ишорае нашудааст. Дар ЛД чанд калимаи *одам* ишора ѐфта, яке “гандумгун, сиёҳгуна”, дигаре “нахустин падари одамиён, ҷуфти

Ҳавво”, сеюмӣ “дар тадовули имрӯзӣ муродифи *мардум*”, чаҳорумӣ “номи падари Саной” шарҳ ёфтааст [148, қ. 1, 80-81], вале аз зикри решаи он худдорӣ шудааст.

М. Муин арабӣ будани вожаи мазкурро ишора намудааст [149, қ.1, 36], ки мо ба он мувофиқ ҳастем.

Бояд гуфт, ки ин калима низ дар натиҷаи бо пасванди *-ӣ*¹ васлшавияш вожаи сохтаи *одамӣ*-ро ба вучуд овардааст, ки дар асар он беш аз ҳафтод маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст: Аммо Мосух даволпой бошад, халқе бошанд бар мисоли девон ва эшонро сайд кунанд ва бикунанд ва бихӯранд ва *одамӣ* нестанд, валекин масх гаштаанд ва аз баҳри он «Мосух» гӯяндашон. Бипардозем шуморо ё ду гурӯҳ, яъне париён ва одамиён [қ. 1, 563]. Гуфт: «Бигӯед, то камтарин чизе ба тани *одамӣ* андар чист?» [қ. 1, 33]. Пас эшонро ҳамебурд ба биёбон андар, яке фаришта бар мисоли *одамӣ* ўро пеш омад [қ. 1, 51].

Ҳамин тавр, аз баррасии имкони калимасозии пасванди *-ӣ*¹ маълум мегардад, ки он дар такомули таркиби луғавии забони ниёгонамон нақши шоиста дошта, дар зуҳури дастаи калони унсурҳои луғавии марбут ба исмҳои маънӣ ҳиссагузорӣ кардааст.

Инчунин таҳлили калимаҳои сохтаи бо ёрии пасванди бунёдгардида дар асари мазкур нишон медиҳад, ки ҳамаи онҳо ба таври баробар мавриди истифода қарор надоштаанд: баъзеи онҳо серистеъмол, ҳиссаи дигар муътадилистеъмол ва дастаи сеюм камистеъмол мебошанд.

Аксари калимаҳои ба ин усул ташаккулёфта асосан ба вожаҳои аслии тоҷикӣ ҳамроҳ шуда, воҳидҳои нави луғавӣ сохтаанд, ба чунин унсурҳои калимасоз ҳамроҳ гардидани калимаҳои арабиасл хеле кам мушоҳида мешавад.

1.2.3.2. Пасванди –иш агарчи ҳам дар забони осори ниёгон, ҳам имрӯз калимаҳои бисёре месозад, вале дар бархе осори таҳқиқӣ он пасванди каммаҳсул ба шумор оварда шудааст [13, 116].

Дар забони порсии миёна ин пасванд дар шакли *-išn* истифода шуда, дар калимасозӣ фаъл будааст [73, 29; 90, 214]. Сарчашмаи

пасванди ёдшуда ба унсури таркибии *-išn -na-*и эронии қадим мерасад, вале истифодаи он дар забони порсии қадим ва забони авестой ба назар намерасад.

Дар ТТФТ пасванди *-иш* ба асоси замони ҳозираи феълҳо ҳамроҳ шуда, исмҳои гуногунро сохтааст.

Вожаи *гаравиш* дар натиҷаи ба асоси замони ҳозираи феъли *гаравидан* ҳамроҳ шудани пасванди *-иш* ба вучуд омада, дар асари мавриди таҳлил ба маънои “имон ва эътиқод” се маротиба қорбаст шудааст: Ва ҳар кӣ буд андар ин ҷаҳон нобино аз *гаравиш*, *ӯ* андар он ҷаҳон нобинотар ва кӯртар, вероҳтар аз роҳ [ҷ.1, 727]. Вай аст он касе, ки *фурӯ* фиристод оромиш андар дилҳои гаравидагон, то бияфзоанд *гаравиш*, яъне яқин, бо *гаравиши* эшон ва мар Худойрост сипоҳҳои осмонҳо ва замин ва ҳаст Худой доно, савобкор [ҷ. 2, 496].

Унсури луғавии *нолиш*, ки аз асоси замони ҳозираи феъли *нолидан* ва пасванди *-иш* зухур кардааст, дар ТТФТ ду маротиба ба маънои “нолаю зорӣ, оху фиғон” ба қор рафтааст: Чун даруфтанд андар он ҷо, биниюшанд онро *нолиш* ва гиристанӣ ба овоз ва он мехурӯшад [ҷ. 2, 657]. Пас, дуо қард ва ин ҳоҷат аз Худои азза ва ҷалла андархост ва Ҳақ(қ), ҷалла ва ало, он дуои Солеҳ, алайҳи-с-салом, иҷобат қард ва *ӯро* андар миёни он қавм ноумед нагардонид ва ҳам дарҳол он кӯҳ дар *нолиш* омад ва ба қудрати Ҳақ(қ) таоло бишқофт ва уштури модаи сурхмӯе бо бачаи сурхмӯе аз он шикофи кӯҳ берун омаданд [ҷ. 2, 90].

Ба ин тариқ, *созиш* (соз + *-иш*) ба маънои “пайдо шудани ҳамфикрӣ” як маротиба истифода шудааст: Ва гӯянд он касҳо, ки заифдоштагон бошанд, мар он касҳоро, ки бузургманишӣ қарданд: «На, ки *созиши* бади шаб ва рӯз чун ҳамефармудед моро, ки кофир гардем ба Худой ва бикунем мар *ӯро* ҳамтоён» [ҷ. 2, 298].

Тобиш (тоб- + *иш*) низ дар асари мавриди таҳлил ба маънои “дурахш” ва “ҷило” як маротиба истифода шудааст: Ва ин ҳафт ситора ҳар яке ба фалаке андар бошанд ва *тобиши* эшон аз он ҷо бошад ва ҳеҷ аз он ҷо з-остар нашаванд ва феъли эшон ҳар яке пайдост [ҷ. 2, 340].

Чунонки дар боло ишора гардид, бархе унсурҳои луғавии асар бо фаровон истифодашавии худ аз дигар калимаҳо тафовут карда меистанд. Масалан, унсури луғавии *донширо* мутарчимон яксаду понздаҳ маротиба ба кор бурдаанд: Набуд мар эшонро бад-он ҳеч *донши* ва на падарони эшонро [ҷ. 1, 739]. Ки набуд маро ҳеч *донши* ба гурӯҳи бартар, чун пайкор кунанд [ҷ. 2, 379]. Пас, чун бидихем ӯро неъмате аз мо, гӯянд, ки: «Доданд моро бар *донши*» [ҷ. 2, 391]. Ва ба дурустӣ, ки бидодем Довудро ва Сулаймонро илм ва *донши*... [ҷ. 1, 97]. Ва чун бирасид Мӯсо ба вақти маҳкамии хеш ва рост шуд қуввати ӯ, бидодем ӯро ҳикмат ва *донши* ва чунин подош кунем некукоронро [ҷ. , 144].

Ситоши, ки аз асоси замони ҳозираи феъли *ситудан* ва пасванди – *ши* ба вуҷуд омадааст, дар ТҒФТ шаш маротиба ба маънои мадҳ, сано истифода шудааст: Ва чун ситоянд[атон] ба *ситоши*, биситоед некутар аз он ё бозбаред онро, ки Худой ҳаст бар ҳама чизе басанда [ҷ. 2, 263]. Сипос ва *ситоши* Худои азза ва чалларо – офаринандаи осмонҳо ва замин, кунандаи фариштагон, пайғомбарон, худовандони болҳо, дугона ва сегона ва чаҳоргона [ҷ. 2, 322].

Унсури луғавӣ *офариниши* (аз асоси замони ҳозираи феъли *офаридан* + пасванди *-ши*) бисту се маротиба ба маънои “хилқат, офаридан” истифода шудааст: Бидон-к ӯрост *офариниши* ва фармон. Ба баракат аст Худой – Худованди чаҳониён [ҷ. 1, 430]. Ин аст *офариниши* Худои азза ва чалла бинамояд моро аз он чӣ офарид он касҳо аз беруни ӯ, на ки кофирон андар гумроҳиянд ҳувайдо [ҷ. 2, 248].

Калимаи *парастии* (аз асоси замони ҳозираи феъли *парастидан* + пасванди *-ши*) аз тарафи мутарчимон даҳ маротиба дар ифодаи маънои “ибодат, бандагӣ” мавриди истифода қарор гирифтааст: Офаридгори осмонҳост ва замин ва он чӣ миёни ҳар дуст, бипараст ӯро ва шикебой кун бар *парастии* ӯ [ҷ. 1, 770]. Акнун ин мардумон ба талаби Юнусанд, то магар мар ӯро биёбанд, то мар эшонро *парастии* Худой андаромӯзад [ҷ. 1, 571].

Баъзе калимаҳои бо пасванди *-иш* сохташуда дар тарҷумаи тафсири мазкур аз лиҳози маъно аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ мекунад. Масалан, дар асари номбурда калимаи *хӯриш* ба назар мерасад. Ин калимаро имрӯз ҳамчун муодили вожаи русии «салат» низ ба кор мебаранд, вале дар ТТФТ он дар ифодаи маънои «хӯрок, чизи хӯрданӣ, таом» ба кор рафтааст. Дар асар ин калима, аз рӯи ҳисоби мо, ёздаҳ маротиба истифода шудааст: Ва *хӯриши* эшон аз гиёҳи замин бошад ва эшон ба машриқ- андар бошанд ва мардумон эшонро сайд кунанд ва бихӯранд [ҷ. 1, 174]. Ҳама *хӯриш*ҳо буд ҳалол фарзандони Яъқубро, магар он чӣ ҳаром кард Яъқуб бар тани ӯ аз пеши он ки бифиристонд Таврот. Бигӯ: «Биёред Таврот ва бихонед онро, агар ҳастед ростгӯён» [ҷ. 1, 204]. Ва *хӯриш*ҳост, он гулӯгиранда ва азобҳои дарднок [ҷ. 2, 684].

Баъзе чунин воҳидҳои луғавӣ агарчи дар осори замони Сомониён, ба хусус ТТФТ басо серистифодаанд, вале имрӯз ҳамчун вожаи архаистӣ шинохта шудаанд. Чунончи, калимаи *сиголиширо*, ки дорой якчанд маъно аст [152, ҷ. 2, 239], мутарҷимон бисту ду маротиба дар асари мазкур ба маънои “андешидан дар бораи чизе, машварат, чораҷӯӣ” мавриди истифода қарор додаанд. Вожаи мазкур аз асоси замони ҳозираи феъли *сиголидан-сигол* ва пасванди *-иш* ташаккул ёфтааст. *Сиголидан* маънои “фикру андеша кардан; фикру хаёл кардан, андешидан, чора чустан”-ро дорад [151, ҷ. 2, 232]: Ва нисоришу *сиголиши* бадӣ кунанд ба ҷойи ту ва нисоришу *сиголиш* азоби эшон мекунад Худой азза ва чалла рӯзи Бадр [ҷ. 1, 493]. Ва пас эшон *сиголиши* бад карданд ва наздики Худой аст укубати *сиголиши* эшон ва на чунон буд *сиголиш* ва кирдорҳои эшон, ки бишудӣ аз ҷой аз он, магар кӯҳҳо [ҷ. 1, 673].

Дар асар васлгардии *сиголиш* бо сифати феълии *кунанда* ва дар маҷмӯъ ба вучуд омадани вожаи *сиголишкунанда* низ мушоҳида мегардад: Ва Худой аст беҳтарини ҳама нисориш ва *сиголишкунандагон* [ҷ. 1, 493].

Дар ТТФТ ҳолатҳои ҳамчун ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ ба кор рафтани баъзе вожаҳои бо пасванди *-иш* ташаккулёфта мушоҳида

мешаванд. Намунаи чунин тарзи корбурд *навозиш* аст, ки дар ифодаи маънои “меҳрубонӣ, шафқат, дилчӯӣ кардан” ҳамчун чузъи номии феъли таркибии номии *навозиш кардан* чор маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст: Ва ин маликон баъзе номаи пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, азиз ва гиromӣ доштанд ва расулонро ҳурмат доштанд ва *навозиш карданд* ва хилъат доданд ва ҳадяҳо фиристоданд сӯйи пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, ва пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, бар эшон дуои неку кард [ҷ. 2, 193]. Пас малик мардумонро ба талаби Иброҳим фиристод ва ӯро боз даст оварданд ва ба наздики малик оварданд. Ва малик мар Иброҳимро бисёре лутф ва *навозиш кард* ва як бадра динор биёвард ва пеши ӯ биниход...[ҷ. 2, 431]. Ва ӯ худ шаҳодат биёвард ва мусалмон гашт ва ҳадяҳову тухфаҳо ва ғуломону канизакони бисёр пеши пайғомбар фиристод ва он ёронро *навозиш кард* ва тимор дошт [ҷ. 2, 28].

Намунаи дигари чунин феълҳо парастии кардан аст. Чунончи, дар ҷумлаи зерин феъли *парастии кардан* дучор мешавад: Пас, *парастии кунед* ӯро ба ҳаққи ибодаташ ва сипос гӯед мар ӯро [ҷ. 1, 263].

1.2.3.3. Пасванди –ур. Пасванди –ур дар форсии миёна ба сурати –*uwar* \ -*war* буда, сарчашмааш ба -**ūara*-и эронии қадим мерасад ва он мафҳуми моликиятро ифода мекард [118, 45]. Дар ГЗАХТ аз хусуси пасванди мазкур ишораи хеле мухтасар зикр гардида, ба қатори пасвандҳои бемаҳсули сифатсоз мансуб буданаш ёдрас шудааст [13, 140], аммо муаллифи ДҶЗФ онро ҳамчун унсури исму сифатсоз қаламдод кардааст [142, 140]. Далелҳо ба он ишора менамоянд, ки дар ин хусус назари муаллифи ДҶЗФ саҳеҳ мебошад. Чунончи, муаллифи ин асар ба сифати мисол унсурҳои луғавии *ранҷур*, *дастур*, *муздур* ва *ганҷурро* зикр намуда, *дастурро* исм ва сеи дигарро ҳам исм, ҳам сифат ҳисоб кардааст [142, 140].

Аз маводи ТТФТ низ аён мегардад, ки ин унсури калимасоз дар замони Сомониён дар ташаккули исм ва сифатҳои сохта ҳиссагузорӣ намудааст, зеро вожаҳои тавассути бо ин пасванд бунёдшуда аз лиҳози

маъно ва мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ягона нестанд. Масалан, агар пасванди мазкур, чунонки дар боло ишора шуд, дар калимаи *дастур* исми сохта бошад, пас дар вожаҳои *муздур*, *ранҷур* сифат сохтааст, ки дар матн ҳамчун сифати исмишуда ба кор рафтаанд: Ин шубон гуфт: «Маро низ *дастуре* диҳед, то бо шумо биёям ва шуморо ба ҷое барам, ки ҳеч халқ шуморо андар наёбад [ҷ. 1, 654]. Гуфт Фиръавн: «Бигаравидед марӯро пеш аз он, ки *дастуре* додам шуморо, ки ӯ устои бузурги шумост...[ҷ. 1, 790]. Ва *муздуре* аз он Абубақр бо эшон буд ва эшонро бераҳ бибурд ва ба биёбоне саъб буд ва ҳеч таоме наёфтанд [ҷ. 1, 325]. Ва дигар духтари Шуайб, ки ба падари хеш гуфт, ки: «Мӯсоро ба музд бигир, ки ӯ аз беҳтарин *муздурон* аст, ки қавитар аст» [ҷ. 1, 364].

Калимаи ба ин усул ташаккулёфтаи *ранҷур* понздаҳ маротиба корбаст шудааст: Ва ӯро бо худ бибурд ва ба хона пеши модар рафт ва ҷо бар ҷомаи хоб хуфт ва саҳт *ранҷур* шуд ва ҳеч таом намехӯрд ва заиф гашт аз *ранҷурӣ* [ҷ. 2, 43].

1.2.3.4. Пасванди –ванд / -ованд. Муаллифи ДҶЗФ дар бораи ин пасванд таваққуф карда овардааст, ки “-ванд барои нисбат аст ва дар форсии бостон маънии он “доранда” будааст” [142, 187]. Баъд муҳаққиқ ҳамчун далел калимаҳои навъи *пӯлодванд*, *Худованд*, *Дамованд*, *Наҳованд* ва м. инҳоро зикр намудааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки ин пасванд дар забони порсии миёна дар шакли *-āvand* ба кор рафтааст [90, 209].

Корбурди пасванди номбурдаро дар ТТФТ дар таркиби калимаҳои *пайванд*, *хешованд* ва *Худованд* метавон мушоҳида намуд (роҷеъ ба калимаи охир дар фасли сермаъноии калимаҳо сухан хоҳад рафт).

Калимаи *хешованд*ро мутарҷимон дар асар нуздаҳ маротиба кор фармудаанд: Ва гуфт: “Ва бидеҳ *хешовандонро* он чи вочиб кардаст аз ҳақ ва ҳаққи дарвеш бидеҳ ва меҳмонон неку дор- роҳгузаре ва нафақа макун ба газоф - газоф карданӣ [ҷ. 1, 721]. Ва агар рӯй бигардонӣ аз эшон, яъне *хешовандони* мушрик, аз баҳри ҷустани раҳмат аз Худои ту, ки умед дорӣ

онро, бигӯй, ё Муҳаммад, эшонро гуфтори хуб ва осон [ҷ.1, 721]. Мардонро баҳрае аз он чӣ бимонад аз модар ва падар ва *хешовандон* ва занонро баҳраест аз он чӣ бимонад аз модар ва падар ва *хешовандон* аз он чӣ камтар аз он ё бештар, баҳрае воҷиб карда [ҷ. 1, 247].

Унсури луғавии *пайванд*, ки имрӯз низ маъмул аст, дар тарҷумаи тафсири мазкур ду маротиба истифода шудааст: Ва ҳар касе, ки сугунҳои он масҷид бинад, донад, ки на одамиён кардаанд аз баҳри он, ки ҳар сугуне аз он се арш аст кам ё беш ҳама харт, чунончи ҳеч ҷой дарзе ва *пайванде* надорад [ҷ. 1, 843].

1.2.4. Пасвандҳои созандаи номи чиз, ашё. Дар ТТФТ пасвандҳои созандаи чизу чора, ашё хеле кам ба назар мерасанд. Сабаби ин ҳолат, ба фикри мо, ба он вобаста аст, ки дар ТТФТ, ки ба масоили динӣ бахшида шудааст, оид ба дороии дунявӣ басо кам суҳан рафтааст.

1.2.4.1. Пасванди -а дар забони тоҷикӣ яке аз пасвандҳои қадимтарин ба шумор рафта [90, 204], дар забони порсии миёна дар шакли *-ak \ -ag* дучор мегардад ва дар осори даврони бостон ба гунаи *а-ка* ё *-ака-* мавҷуд буд [118, 66].

Пасванди мазкур дар ТТФТ дар чанд маврид дар таркиби калимаҳои сохтаи *гӯша* [ҷ. 1, 12, 138, 140, 218], *дандона* [ҷ. 1, 283, 864; ҷ. 2, 217], *шоха* [ҷ. 2, 765], *даста* [ҷ. 1, 12, 148, 347; ҷ. 2, 207], *миёна* [ҷ. 1, 127, 532; ҷ. 2, 64, 229] ва ғайраҳо ба назар мерасад. Аз рӯи маводи фактологияи гирдомада ба чунин хулоса метавон омад, ки ин унсури калимасоз дар он рӯзгори қадим дар воҷасозӣ низ нақши ба худ ҳосе доштааст. Масалан, мутарҷимони тафсири мазкур калимаи *гӯшаро* бисту ҳашт маротиба ва *дандонаро* танҳо ду дафъа истифода бурдаанд.

Вожаи *гӯша* дар натиҷаи ҳамроҳавии пасванди *-а* ба вожаи соматикӣ *гӯш* пайдо гардида, кунҷ, канор, канори ҷойро мефаҳмонад: Ва Довуд худ берун рафт ва дар *гӯшае* дигар бихуфт [ҷ. 1,140]. Гуфт: «Шумо ба *гӯшаи* Бадр будед ба об наздиктар ва эшон ба дигар *гӯша* буданд аз об дуртар ва агар шумо бад-ин кор [якдигарро] ваъда карда будӣ, хилоф омадӣ» [ҷ. 1, 218].

Яке аз калимаҳои бо ин пасванд ташаккулёфта *чашма* ба шумор меравад, ки дувоздаҳ маротиба истифода шуда, маънои «маҳалли зуҳури об ва ҷоригардии он»-ро дорад: Пас, пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, аз Табук баргашт ва рӯй ба Мадина бозниҳод ва ба нахустин манзил, ки фурӯ омад, об набуд, магар як лахт ба *чашма*-андар. Мунофиқон биёмад(анд) ва он *чашма* торик карданд. Пас, пайғомбар, алайҳи-с-салом, биёмад ва даст бад-он *чашма* барниҳод ва дуо кард. Чандон об аз *чашма* берун омад, к-он ҳама сипоҳу сутурон сероб шуданд [ҷ. 1, 545].

Дона низ бо ҳамин усул ташаккул ёфта, дар ТТФТ ҳаждаҳ маротиба ба сифати нумератив ба кор рафтааст: Ва бирафт ва панҷ *дона* аз он боз кард ва ду *дона* бихӯрд ва се *дона* пеши Одам бурд ва гуфт: «Эй Одам, ман ду *дона* хӯрдам ва маро аз он ҳеч газанде нарасид». Ва Ҳавворо аз он газанде нарасид, ки амру наҳй ҳама мардонро бошад ва кайхудоро, то кайхудой гуноҳ накунад, кас занонро ба гуноҳ нагирад. Пас, чун Одам андар нигарист ва Ҳавво[ро] газанде нарасида буд, он се *дона* аз Ҳавво бистад ва бихӯрд [ҷ. 1, 48].

1.2.4.2. Пасванди -ук. Сарчашмаи пасванди мазкур **-ика*-и забони эронии қадим ба шумор рафта, дар забони порсии миёна ба гунаи *-ик* мустаъмал аст [90, 218]. Бояд таъкид намуд, ки пасванди номбурда дар бисёр маврид бо решаи калима чунон омехта шуда рафтааст, ки пасванд буданашро танҳо ба тарзи таҳлили этимологӣ метавон муайян кард.

Дар асар бо ёрии ин пасванд вожаи *гирдук* сохта шудааст, ки он дар натиҷаи ҳамроҳгардии пасванди *-ук* ба вожаи *гирд* ба маънои «доирашакл, мудаввар» пайдо гардида, навъе аз меваро ифода намудааст. Мутарҷимон вожаи мазкурро се маротиба истифода кардаанд: Аз он даҳ гуна он буд, ки пӯсти он саҳт буд ва ба кор наёяд ва мазғи он хӯрданро шояд, чун *гирдук* ва бодом ва финдиқ ва фистақ ва он чӣ бад-ин монад [ҷ. 1, 50]. Ва даҳ гуна он аст, ки мазғаш бихӯранд ва пӯсти он бияндозанд, чун *гирдук* ва бодом ва фундук ва фустақ ва он чӣ бад-ин монад [ҷ. 2, 182].

Хулоса, дар ТТФТ як пешванд (*ҳам-*) ва шаш навъи пасвандҳои исмсоз мавриди истифода қарор дошта, аз байни онҳо панҷ ададашон унсурҳои созандаи исми макон, панҷ адади дигар пасвандҳои созандаи исми шахс, чаҳор адад пасвандҳои исми маънисоз ва ду адад пасвандҳои исм шайъсоз мебошанд.

Ҳамаи хелҳои пасвандҳои исмсоз аз рӯйи имкони калимасозӣ ягона набуда, баъзеяшон дар бунёди силсилаи калони калимаҳо, бархе дар ташаккули ҳиссае аз онҳо ва иддае дар пайдогардии фақат ягон-ягон унсурҳои луғавӣ нақш доранд.

Пасвандҳои дар ТТФТ мавҷуда аз ҷиҳати имкони сохтани ин ё он навъи калимаҳо низ ҳамгун нестанд: баъзеяшон дар бунёди ду хели исм (мисли исмҳои шахс ва маънӣ) ва бархе дар ташаккули исму сифат ҳисса гузоштаанд.

Чунин пасвандҳо аз лиҳози ҳамроҳшавияшон ба унсурҳои луғавии мансуб ба забонҳо ба ду навъ ҷудо мешаванд: 1) бархе танҳо ба вожаҳои аслии тоҷикӣ васл гардидаанд; 2) иддае ҳам бо калимаҳои аслии тоҷикӣ, ҳам бо иқтибосии арабӣ ҳамроҳ шуда, воҳидҳои луғавии нав сохтаанд.

Дар ТТФТ ҳолатҳои дар ду шакл ё зиёда аз он ба қор рафтани чанде аз вандҳо ба мушоҳида мерасанд.

Ҳисоби омӯрӣ нишон дод, ки қулли исмҳои сохтаи асари мавриди таҳлил аз ҷиҳати дараҷаи истеъмом аз ҳамдигар фарқ мекунанд: баъзеяшон садҳо маротиба, дигаре даҳҳо дафъа ва бархе танҳо як-ду бор ба қор рафтаанд.

Қиёси маъноӣ баъзе исмҳои дар ТТФТ вучуддошта бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон дод, ки дар байни онҳо фарқҳои муайяне мушоҳида мегардад.

Қулли пасвандҳои дар асар дучоршуда аз нигоҳи имкони замимашавияшон бо вожаҳои мансуб ба ҳиссаҳои нутқ низ ягона набуда, баъзе фақат ба исм, бархе ба калимаҳои мансуб ба ду ҳиссаи нутқ (исму сифат), чанде ба унсурҳои луғавии мухталиф (исм, сифат, масдар,

асосҳои замони ҳозира ва гузаштаи феъл) васл шуда, силсилаи вожаҳоро ба вуҷуд овардаанд.

БОБИ II

ХУСУСИЯТҲОИ ВАНДҲОИ СИФАТСОЗ

Чунонки дар боби нахуст ишорааш рафт, калимасозӣ яке аз воситаҳои бой шудани таркиби луғавии забон, вусъат пайдо кардани он ва ба захираи луғавии забон ворид шудани калимаҳои нав махсуб меёбад.

Аҳаммияти калимасозиро дар ғанигардии таркиби луғавии забон муҳаққиқон ҳанӯз солҳои 60-уми асри гузашта қайд карда буданд ва изҳор шуда буд, ки «бе калимасозӣ забон таркиби луғавӣ дошта наметавонад. Маҳз аз ин ҷиҳат аҳаммияти асосии калимасозӣ дар системаи умумии забон муайян мегардад» [133, 253].

Ба воситаи пешванду пасвандҳо ташаккулёбии калимаҳои мансуб ба сифат яке аз роҳҳои асосӣ ва пурмаҳсули ғаномандии забони тоҷикӣ ҳисоб меёбад.

Вобаста ба васл шудани пешванду пасвандҳои сифатсоз ҳамин нуктаро ёдовар шудан бамаврид аст, ки онҳо на бо ҳар калима ҳамнишин шуда метавонанд. Аз ин ҷиҳат ҳақ ба ҷониби профессор Ш. Кабилов аст, ки фармудааст: «Мусаллам, ки калимаҳо ба асоси маъноӣ луғавияшон дар мавриди воҷасозӣ морфемаҳои мушаххасро ҷазб мекунанд, яъне, ба ифодаи дигар, ҳар як морфема наметавонад, ки бо ҳар як калимаи «беғонаву ноошно» ҳамнишин шаваду унс бигирад. Аз ҳамин ҷост, ки ҳар як ҳиссаи нутқ (ҳиссаҳои нутқи мустақилмаъно) морфемаҳои маъносоз (калимасоз) ва шаклсози хосси худро доранд» [21, 60].

2.1. Нақши пешвандҳо дар ташаккули сифатҳои сохта

Ташаккулёбии калимаҳои нави сохта бо ёрии пешвандҳо ҳодисаи дирӯзи наздик набуда, дорои таърихи тулонӣ аст. Аз ин воситаи калимасоз ҳанӯз дар даврони пешазмелодӣ истифода мебарданд. Ба ҳамин хусусияти ин нави унсурҳои калимасоз ишора карда профессор Д. Саймидинов навишта буд, ки «бо пешванд сохташавии вожаҳо дар форсии миёна равиши нав набуда, балки ин усул аз эронии бостон

хамчун идомаи таърихии сохтори ин забон ба мерос омадааст. Корбурди пешвандҳо дар форсии миёна дар асоси вижагиҳои сарфи он ҳам аз роҳи суннати гуфторӣ ва ҳам навишторӣ идома кардааст» [45, 136].

Мисолҳои аз ТТФТ гирдоварда шоҳиди он мебошанд, ки гарчанде дар асри X вандҳои сифатсоз бисёр буданд, вале аз вачҳи дараҷаи калимасозӣ на ҳамаи онҳо мақоми якхела доштанд. Агар силсилае аз онҳо дар калимасозӣ фаъол бошанд, пас морфемаҳои калимасозии дигар дар иҷрои вазифаи зикргашта кам истифода шудаанд.

2.1.1. Пешванди бо- / ба-. Дар забони тоҷикӣ бисёр унсурҳои номустақиле вучуд доранд, ки шаклан як хел буда, вобаста ба мавқеъашон дар матн вазифаҳои мухталифро бар дӯш доранд. Масалан, унсурҳои *бо*, *ба*, *бе*, *дар* ва ғайраҳо метавонанд ҳамчун пешванд ва пешоянд ба кор раванд. Меъёри ҳамчун пешванд ё пешоянд истифода гардидани чунин унсурҳоро муҳаққиқи эронӣ А. Хумоюнфаррух, ки пешвандро «пешованд» ва пасвандро «пасованд» номидааст, чунин муайян намудааст: «Барои ташкили ин ки дар кучо ҳарф ва дар кучо пешованду пасованд мебошанд, кофӣ аст диққат шавад дар ин ки ҷузъи калима аст ё ҷудост. Ҳар ҷо, ки тафқиқ ва ҷудо аз калимаи мадҳули худ нашавад ва агар ҷудо шавад, ғолибан лафзи мадҳул маънии тамом надихад, дар ин ҷо пасованд ва ё пешованд аст. Ва ҳар гоҳ буду набуди онҳо таъсире дар асли маънии калимаи мадҳул накунад, дар он ҷо ҳарф бошад. Масалан, калимаи *бохира*дро агар бидуни *бо-* истеъмом кунем, ҳамин маънии аслиро тамом доро бошад, вале агар лафзи *но*—ро аз *нодон* ё *нодонон* бардорем, *дон* ё *донон* мемонад, ки тақрибан муҳмал ва тамоме надорад» [142, 127].

Агар ба таърихи пешвандҳои *бо-* \ *ба-* рӯи назар, маълум мегардад, ки онҳо дар порсии миёна дар шакли *-apāk* [90, 48] ё *-abāg* дучор омада, аслаш ба **ира*-и эронии қадим, *ира*-и порсии куҳан мерасад [118, 136].

Муаллифони ГЗАХТ [13, 299-142] пешванди сермаҳсул ва аз исми сифати аслии сохтани *бо-* \ *ба-*ро ишора кардаанд. Профессор М.

Қосимова низ дар мавриди сермахсул ва дар ташаккули сифат ҳиссаи муносиб гузоштани пешванди номбурда изҳори ақида кардааст [28, 13].

Маводи осори аҳди Сомониён, аз ҷумла ТТФТ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пешванди *бо-/ ба-* ба воҳидҳои луғавӣ ҳамроҳ шуда, сабабгори ташаккули калимаҳои сохтаи зиёде гаштааст.

Зимни таҳқиқ аён гардид, ки дар ТТФТ, пешванди *бо-* дар ташаккули бисту шаш калима ва пешванди *ба-* ба ҳафт калима ҳиссагузори кардааст. Вобаста ба пешвандҳои номбурда ҳаминро гуфтан бамаврид аст, ки гарчанде ки онҳо якдигарро озодона иваз карда тавонанд ҳам, мутарҷимон пешванди *бо-*ро дар қиёс бо *ба-* бештар истифода кардаанд. Дар асари мазкур ҳолатҳои ҳамроҳшавии ин пешванд ба калимаҳои арабиасл нисбат ба тоҷикӣ зиёдтар ба назар мерасад. Чунончи, аз бисту шаш калимаи тавассути пешванди *-бо* – ташаккулёфта, ҳамагӣ ҳашт калимаи сохтаи тоҷикиасл мушоҳида шуда, боқимонда ҳаҷдаҳ калимаро вожаҳои сохтае дар бар гирифтаанд, ки ҷузъи асосияшон арабӣ аст.

Мавридҳои ба вожаҳои аслии тоҷикӣ илова гардидани ин пешванд дар ТТФТ басо кам дида шуд. Далели ин гуфтаҳо калимаи *бомева* мебошад, ки мутарҷимон калимаи мазкурро ба ҳамон маънои маъмули имрӯзааш ҳамагӣ як маротиба ба қор бурдаанд: Ва бӯстонҳои хуши *бомева* [ҷ. 2, 707].

Унсуре луғавии *боҳуш* дар асар як маротиба ба маънои “бофаҳм” мавриди истифода қарор гирифтааст: Пас, марде аз он миён гуфт: «Ё амирулмуъминин, чаро писари хешро халифати хеш нақунӣ, ки ӯ ҳам *боҳуш* аст ва ҳам боақл ва ҳам боадаб» [ҷ. 2, 208].

Тавре ки ба мушоҳида мерасад, дараҷаи истифодаи ин гуна воҳидҳои луғавӣ низ хеле кам аст. Танҳо мо як вожаи *басомонро* пайдо кардем, ки даҳ маротиба истифода шудааст. Лозим ба ёдоварист, ки калимаи *сомон* асли тоҷикӣ дорад [151, ҷ. 2, 260]: Ва он девор, ки рост кардам, буд мар ду кӯдакро, ҳар ду ҷетим андар шаҳр- Антокия ва буд дар зери он – девор – ганҷе мар эшонро ва буд падарашон порсо ва *басомон*, хост Худои ту, ки бирасанд эшон- ҳар ду ба мардиву қувват ва берун

кунанд ҳар ду тан ганчи хешро, раҳмате аз Худои ту, ки вар эшон кард [ҷ. 1, 748]. (Ва) чун гӯяндашон, на табоҳӣ кунед андар замин, гӯянд, моем – мо *басомонон* [ҷ. 1, 18]. Бӯстонҳои фарох, меравад аз зери дарахтон ҷӯйҳо, ҷовидон бошанд андар он ҷо ва он аст подоши он кас, ки *басомон* кунад [ҷ. 1, 789]. ...На ҳамехоҳӣ, магар, ки бошӣ ситанбае андар замин ва намехоҳӣ, ки бошӣ аз *басомонон* [ҷ. 2, 145].

Мо дар кулли дигар ҳолатҳо васлгардии пешванди *бо-* \ *ба-*ро ба унсурҳои луғавии арабӣ мушоҳида намудем. Масалан, калимаи *боманфиатро* мутарҷимон дар ифодаи маънои “нафъ, фоида” як маротиба истифода намудаанд: Ва ин раёҳин ва наботҳои неку ва дарахтони мевадори *боманфиат* ва доруҳои чун ҳалила ва палила ва омула ва он ҷӣ беморонро бишояд ва он ҷӣ аз Ҳиндустон оранд, ҳама он аст, ки аз оби чашми Одам бирустааст бад-он вақт, ки аз шодӣ гирифта буд ва ин дар он ҳоле, ки аз кӯҳи Сарандеб оранд ва ҳеч ҷойи дигар набошад [ҷ. 1, 50].

Унсуре луғавии *боқувват* низ барои ифодаи маънои “тануманд, қавӣ, зур, тавоно” даҳ маротиба ба қор рафтааст: Ин ҷабборон мардумонеанд бас *боқувват* ва мо тоқати эшон надорем ва бо ҳарб ба эшон барнаёем ва мо он ҷо нахоҳем омадан [ҷ. 1, 82]. Ва ин гурӯҳи Самуд ҳам *боқувват* мардумоне буданд ҳамчун гурӯҳи Од ва ба он кӯҳҳо андар хонаҳо карда буданд аз санг...[ҷ. 2, 589]. Ва чун омад фармони мо, бирахонидем Солеҳро ва он касҳоро, ки бигаравиданд бо *ӯ*, ба раҳмате аз мо ва аз расвоии он рӯз. Ҳаққан, ки Худои ту *ӯ*ст – *боқувват* ва беҳамто [ҷ. 1, 589].

Яке аз вожаҳои сохтаи серистеъмоли *бо* пешванди *бо-* ташаккулёфта *боҳикмат* аст, ки дар асар он беш аз панҷоҳ маротиба ба маънои «боилм, ҳақим» истифода шудааст: Худованди мо, бифирифт андар эшон пайғомбаре аз эшон, ки бархонад бар эшон оятҳои ту ва андар омӯзадашон китоб ва ҳикмат ва покиза кундашон, ки туй - ту беҳамто ва *боҳикмат* [ҷ. 1, 91]. Агар баргардед аз паси он ҷӣ омад шуморо пайдои(ҳо), бидонед, ки Худой беҳамтогост ва *боҳикмат* [ҷ. 1, 91].

Эшонрост ҳамчунонки бар эшон ба некуй кардан. Ва мардонрост бар эшон пойгоҳҳо ва Худой беҳамтост ва *боҳикмат* [ҷ. 1, 123]. Ва он касҳо, ки бимиранд аз шумо ва даст бидоранд занон андарз кардан занони эшонро бар худдорӣ то солае чун берун кардан, агар берун шаванд, нест тангӣ бар шумо андар он чӣ карданд андар танҳои эшон аз некӣ ва Худой беҳамтост ва *боҳикмат* [ҷ. 1, 125]. Накард онро Худой, магар мужда шуморо ва то биёромад дилҳои шуморо бад-он. Ва нест нусрат, магар аз наздикии Худой – беҳамтои *боҳикмат* [ҷ. 1, 206].

Калимаи *босаҳм*ро мутарҷимон ба маънои «бадвоҳима» ду маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва пеш аз он, ки Самсом ба Макка расид, Отика - аммаи пайғомбар, алайҳи-с-салом, хобе дид *босаҳм* [ҷ. 1, 213]. Ва ҳам ба осмони чаҳор яке фаришта дидам *босаҳм*, ба хашм нишаста бар курсӣ ва як пойи вай ба машриқ дидам ва дигар ба мағриб [ҷ. 1, 733].

Вожаи *бовиқорро* мутарҷимон дар ифодаи маънои «ботамкин, вазнин» (дар муомила ва рафтор) як маротиба истифода кардаанд: Пас, Иблис мар хештанро бар сурати одаме бисохт – пире *бовиқор* ва бошукӯх [ҷ. 1, 316].

Калимаи *босилоҳ* дар ТТФТ ҳамагӣ як маротиба ба маънои «бояроқ, мусаллаҳ» қорбаст шудааст: Молик бад-он Ҳунайн се ҳазор мард арз кард аз он қabilaҳои араб – ҳама мардони *босилоҳ* [ҷ. 1, 547].

Вожаи *бонемат* панҷ маротиба ба маънои «соҳибнемат» мавриди истифода қарор гирифтааст: Ки он касҳо, ки бигаравиданд ва карданд некиҳо, роҳ намояд эшонро Худой эшон бо имони эшон ва меравад аз зери эшон ҷӯйҳо андар бихиштҳои *бонемат* [ҷ.1, 555]. Агар на аҳли китоб бигаравиданд ва бипарҳезиданд, бозгардонидеме аз эшон бадихои эшон ва андар овардем эшонро дар бихиштҳои *бонемат* [ҷ. 1, 368]. Андар бихиштҳои *бонемат* [ҷ. 2, 570]. Ки парҳезкоронрост наздики Худованди эшон бихиштоне *бонемат* [ҷ. 1, 662].

Вожаи *бобаракат* чор маротиба истифода шудааст: Нест бар шумо тангӣ, ки бихӯред ҳама ба ҳам ё пароканда ва чун андароед дар

хонаҳо, салом кунед бар танҳои шумо дуруде аз наздики Худой – *бобаракат*, покиза [ҷ. 2, 37]. Ва меафрӯзад он чу чароғе аз дарахте *бобаракати* зайтун, на пайваста андар офтоб ва на пайваста андар соя, хоҳад зайти он, ки медурахшад вагар нарасад бад-он оташ, равшаноӣ бошад бар равшаноӣ [ҷ. 2, 33]. *Бобаракат* аст он Худое, ки бифиристонд Куръон бар бандаи хеш, то бошад чаҳониёнро бимкунандае [ҷ. 2, 49].

Дар асари мавриди таҳлил дар шакли *бабаракат* низ истифода гардидани вожаи *бобаракат* дида мешавад. Ин мувозиро мутарчимон панҷ маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва фуру фиристодем аз осмон обе *бабаракат* ва бирӯёнидем бад-он андар бӯстонхову донаҳо даравиданӣ [ҷ. 2, 531]. *Бабаракат* аст он-к ба дасти ўст подшоҳӣ ва ўст бар ҳама чизе тавоно [ҷ. 2, 656].

Унсури луғавии *бокаромат* як маротиба дар ифодаи маънои “босаховат” ба қор рафтааст: Ва он касҳо, ки на гувоҳӣ диҳанд ба дурӯғ ва чун бираванд ба қоре ботил, бираванд *бокаромат* [ҷ. 2, 55].

Калимаи *боақл* ва *боадаб* намунаҳои дигари сифатҳои сохтаи ТТФТ аст, ки ҳар дуру мутарчимон дар айни як ҷумла ба қор бурдаанд: Пас, марде аз он миён гуфт: «Ё амирулмуъминин, чаро писари хешро халифати хеш нақунӣ, ки ў ҳам боҳуш аст ва ҳам *боақл* ва ҳам *боадаб*» [ҷ. 2, 208].

Унсури луғавии *боилм* дар асар як маротиба ба маънои “босавод, илмдор, донишманд” мавриди истифода қарор гирифтааст: Ва агар Алиро бошад, ў марде аст бошучоат ва мардона ва *боилм* ва дониш ва мазохкун» [ҷ. 2, 209].

Вожаи *боҷамол* дар асари мавриди таҳлил дар ифодаи маънои “зебо, соҳибҷамол” ду маротиба ба қор рафтааст: Ва ин Ноила зане буд *боҷамол* ва некурӯй ва ин Кулсум даст баровард ва гуфт, ки: «Ман ин пероя кучо мебарам, маро аз он ҳамебойд» [ҷ. 2, 224]. Пас, Иброҳим бо Сора якҷо бархостанд ва ба Миср шуданд ва ҷое фуру омаданд, чунонки ҳеч кас эшонро нашинохт. Ва Сора зане буд саҳт *боҷамол* ва некурӯй [ҷ. 1, 415].

Мутарҷимони асар калимаи *боъътимодро* як маротиба дар ифодаи маънои “боваринок” ба кор бурдаанд: Абуубайда амонатдор ва *боъътимодтарини* ин уммат аст [ҷ. 2, 291].

Чунонки мушохида мешавад, агарчи дар бештари маврид пешванди *бо-* \ *ба-* ба воҳидҳои луғавии арабиасл ҳамроҳ шуда калимаҳои нав сохтааст, вале онҳо бисёр кам ба кор рафтаанд. Чунончи, калимаи *босабр* дар ТТФТ фақат як маротиба дар ҷумлаи поён истифода шудааст: «Ту некусуратӣ ва некухӯй ва некухулқӣ, валекин ҳар кӣ туро ба кор дорад, ҳамеша бар ғам бошад ва *босабр* бувад» [ҷ. 2, 384].

Намунаи дигари чунин калимаҳо *баимон* аст. Бисёр аҷиб аст, ки дар асари мазкур ҳуди вожаи *имон* хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифтааст, аммо калимаи аз ин реша сохташуда ҳамагӣ як маротиба омадааст: Ва он касҳо, ки бигаравиданд ва аз паси он доштанд эшон фарзандони эшон *баимон*, бирасонем ба эшон фарзандони эшон ва нақоҳем эшонро аз кирдори эшон аз чизе [ҷ. 2, 543].

Аз далелҳои фавқ ба чунин хулоса метавон омад, ки дар ТТФТ васлгардии пешванди *бо-* \ *ба-* ба унсурҳои луғавии арабиасл назар ба тоҷикиасл бештар аст.

2.1.2. Пешванди бар- дар ГЗАХТ ҳамчун пешванди сифатсоз, зарфсоз, феълсоз шарҳ ёфтааст [13, 144]. Аз як ишораи А. Деххудо маълум мешавад, ки пешванди мазкур дар осори мухталифжанри ниёгон ба гунаҳои *бар-* ва *вар-* омада, ҳар ду ҳам шакли тахфифёфтаи *арар-* \ *абар-*и паҳлавӣ мебошад [148, ҷ. 4, 896].

Дар ТТФТ бо ёрии пешванди *бар-* танҳо як вожа сохта шудааст, ки он дар натиҷаи замима шудани пешванди мазкур ба калимаи *ҳақ* ба вуҷуд омадааст. Вожаи мавриди таҳлилро мутарҷимон ҳамагӣ се маротиба истифода кардаанд: Эшон гуфтанд: «Туро бо Муҳаммад кор нест, ки Муҳаммад *барҳақ* аст» [ҷ. 1, 798]. Пас, ёрон ҷавоб доданд ва гуфтанд, ки: « \bar{U} маҷхул нест ва ҷоду нест, ки \bar{u} пайғомбари Худои аза ва ҷалла аст *барҳақ* ва ба ростию дурустӣ» [ҷ. 2, 27]. Гуфто: «Набинӣ ин мардумонро, ки аҳли китобанд, яъне ҷухудони Банӣ Қурайза ва Банӣ

Назир, ки бирафтанд пеши аҳли Макка ва гуфтанд, ки дини шумо ва дини мо ҳақ аст ва Муҳаммад *барҳақ* нест ва дини ту ҳеч нест ва \bar{u} чоду аст. Эшонанд, ки Худои азза ва чалла бар эшон лаънат кард» [ҷ. 2, 267].

2.1.3. Пешванди бе- дар қатори унсурҳои калимасозе қарор дорад, ки бо бархе ҳамин гуна воситаҳои калимасоз хусусияти муродифӣ дорад. Чунончи, он дар мавридҳои алоҳида бо пешванди *но-* ҳамвазифа шуда метавонад [21, 61].

Пешванди мазкур ибтидои худро аз морфемаи ёрирасони *arē* - [90, 48], *arē* - \ *abē*- [118, 75]-и порсии миёна гирифтааст. Профессор М. Қосимова дар сифатсозӣ сермаҳсул будани ин пешвандро қайд намудааст [28, 13].

Пешванди *-бе* дар ТТФТ дар ташаккули чанд вожаи сохта сахм гузошта, дар тақомули таркиби луғавии забони ниёгонамон ҳиссаи муносиб гузоштааст.

Ҳангоми аз назари таҳлил гузаронидани пешванди мазкур маълум мешавад, ки дар ТТФТ гунаи дигари ин пешванд, яъне *ве-* низ дар сифатсозӣ сахми ба худ хос дорад, ки дар бораи он баъд мулоҳизаронӣ хоҳад шуд.

Дар ТТФТ бо пешванди номбурда калимаҳое сохта шудаанд, ки бархе аз онҳо дар ҳама давраи замони маъмул буданд, баъзе бошанд, аз нигоҳи шакли маъно камназир буда, дар осори ниёгон низ на ҳамеша дучор меоянд. Чунончи, дар бештари маврид *бе-* ба вожаҳои мансуб ба исми васл гардида, боиси бунёди калимаҳои сохтаи дар ҳар давраи маъмули *беҳамто* шудааст ва мутарҷимон ҳаштоду ҳашт маротиба дар ифодаи сифати Худованд истифода кардаанд: Пок аст \bar{u} аз он чӣ мегӯянд ва \bar{u} ст Худои ягона ва *беҳамто*, безан ва бефарзанд, ғалабақунанда ва шиканандаи комҳо [ҷ. 2, 385]. Худованди мо, бифирифтандар эшон пайғомбар аз эшон, ки бархонад бар эшон оятҳои ту ва андар омӯзадашон китоб ва ҳикмат ва покиза қунадашон, ки туй - ту *беҳамто* ва боҳикмат [ҷ. 1, 91]. Агар баргардед аз паси он чӣ омад шуморо пайдои(ҳо), бидонед, ки Худой *беҳамтост* ва боҳикмат [ҷ. 1, 117]. Ва

Худой донад табоҳкорро аз некукор ва агар хостӣ Худой озмуда кардӣ шуморо, ки Худой *беҳамто* аст ва боҳикмат [ҷ. 1, 122]. Ва он касҳо, ки бимиранд аз шумо ва даст бидоранд занон андарз кардан, занони эшонро бар худдорӣ то соле чуз берун кардан, агар берун шаванд, нест тангӣ бар шумо андар он чӣ карданд андар танҳои эшон аз некӣ ва Худой *беҳамтост* ва боҳикмат [ҷ. 1, 125].

Вожаи *беғуноҳ* ба қатори калимаҳои сохтаи фаъоли асар дохил гардида, шонздаҳ маротиба истифода шудааст: Гуфт: «Агар хоҳед, ки ман фармони шумо кунам, мар ин кӯдаки *беғуноҳро* бикӯшед ё ин Қуръон – каломи Худойро бисӯзонед ё ин майи масткунанда бозхӯред» [ҷ. 1, 68]. Ва ҳар кӣ созад гуноҳе ё базаҳе, пас (тухмат кунанд бад-он *беғуноҳро*), ки бардошт бухтоне ва базаҳе ҳувайдо [ҷ. 1, 289]. Дигар пурсид, ки бигӯед, ки: «Он чист бузургтар аз кӯҳ?» Ҳеч ҷавоб надоданд. Сулаймон гуфт, ки: «Бухтоне, ки бар *беғуноҳе* ниҳанд» [ҷ. 1, 34]. Гуфтанд, ки: «Кӯдаке *беғуноҳ* натавонем куштан ва хуне ба ноҳақ бирехтан ва каломи Худой, азза ва чалла, ҳам бинатавонем сӯхтан. Ин май бозхӯрем ва баъд аз он тавбате бикунем» [ҷ. 1, 86].

Мутарҷимони асари номбурда дар як маврид вожаи *бекомро* [дар форсии бостон *kāta* ба маънои “мурод, орзу” -153, ҷ. 3, 2112] дар ифодаи мафҳуми номуваффақ истифода кардаанд: Ва Худойро сачда кунанд он-к андар осмонҳову заминанд, хушком ва *беком* ва сояҳои эшон бомдод ва шабонгоҳ [ҷ. 1, 652].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифодаи ин шакли вожа ба назар намерасад, ба ҷойи ин унсури луғавӣ гунаи *ноком* серистеъмол мебошад.

Калимаи *бебим* дар ТТФТ ба маънои “беҳавф” истифода шудааст: Ва ёд кун, чун гуфт Иброҳим, алайҳи-с-салом: «Эй бор Худоё, бикун ин шаҳрро, яъне Маккаро ҷои *бебим* ва ҳарос ва дур дор маро ва фарзандони маро, ки напарастем бутонро» [ҷ. 1, 671].

Дар мавридҳои хеле кам ҳамроҳгардии пешванди *бе-* ба асоси замони ҳозираи баъзе феълҳо мушоҳида мешавад. Масалан, дар ҷумлаи

зерин вожаи сохтаи *бекишт* вомехӯрад: Эй Худованди ман, ки ман фуруд овардам ва чой додам аз фарзандони худ, яъне Исмоил андар хушкрӯде *бекишт* ва дуруд, наздики хонаи ту ҳаромкарда - хонаи Макка [ҷ. 1, 671].

Калимаи бо ин усул ташаккулёфтаи *бедудро* ба ҳамон маънои маъмули имрӯзааш мутарчимон як маротиба истифода кардаанд: Ва падари париёнро, биёфарида будем ӯро аз пеши Одам аз оташи гарм ва *бедуд* [ҷ. 1, 684].

Дар асари номбурда пешванди мазкур ба калимаи *ҷон* замима шуда, калимаҳои сохтаи *беҷон* сохтааст, ки мутарчимон онро чор маротиба корбаст кардаанд: Пас, Худойи азза ва чалла Одамро биёфарид ва аз гил офарид ва сурате *беҷон* авканда ва *беҷон* ҳеч чиз набошад [ҷ. 1, 11]. Ва чун сурати Одам офарида буд, авканда буд *беҷон* ва ҳеч андом бар ӯ пайдо наёмада буд [ҷ. 1, 283]. Афканда буд аз машриқ то мағриб ва ҳама фариштагон ба дидори он сурат рафтанд ва ҳамчунон чихил сол афканда буд *беҷон*, чунонки Худой гуфт...[ҷ.1, 691].

Вожаи *бечиз* аз ҷумлаи калимаҳои серистеъмоли забони адабии тоҷикӣ мебошад: Он касҳо, ки *бечиз* кард қорҳои эшон андар зиндагонии ин ҷаҳон ва эшон мепиндоранд, ки эшон некукор ва некухоҳанд» [ҷ. 1, 750].

Дар чунин мавридҳо низ нуктаи диққатҷалбкунанда он аст, ки дар ТТФТ ин гуна унсурҳои луғавӣ хеле кам мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Сифатҳои *беборон* ва *беоташ* аз ҷумлаи мисолҳои ғавқ аст, ки мутарчимон ҳар ду ро якмаротибагӣ истифода карданд: Ин абри сурх борон надорад, ки ҳар гоҳ, ки ин абр баромадӣ, борон аз ӯ наборидӣ ва абри сапед ҳама рӯз мебошад ва борон аз ӯ намеборад, валекин ин абри сиёҳ, бегумон, *беборон* набошад [ҷ. 2, 84]. Мо нарм гардонидем оҳан андар дасти вай, то ҳар чи хост, ҳамекард *беоташ* [ҷ. 2, 113].

Калимаҳои *бебанд* ва *бемех* низ ҳамагӣ якмаротибагӣ истифода шудаанд: Ва ин ки гуфт «ва қаддир фи-с-сарди» тақдири он халқҳои

зирех буд *беванд* ва *бемех* гуфт, ки: “Андозаи ҳалқа тамом кун, то ҳама яксон бошанд ва яке кехтар ва яке меҳтар набошад” [ҷ. 2, 113].

Иддае аз чунин калимаҳо дар ТТФТ паси ҳам дар шакли таркиб ба кор рафта, дар чунин ҳолатҳо пешванди *бе-* бо ҳар ду чузъ ҳамроҳ меояд: Калимаҳои *безан* ва *бефарзанд* намунаи чунин мисолҳост, ки мутарҷимон онро се маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Пок аст *ӯ* аз он чӣ мегӯянд ва *ӯ*ст Худои ягона ва беҳамто, *безану бефарзанд*, ғалабақунанда ва шиканандаи комҳо [ҷ. 2, 385]. Корзор мекунад бар он касҳо, ки мебинаграванд ба Худой, ки яке аст *безану бефарзанд*...[ҷ.1, 512]. Поко, беайбо ва *безану бефарзанд*, ки Худой ҳаст аз он чӣ ҳамбоз мегӯянд ба *ӯ* [ҷ.1, 512].

Калимаҳои *бепоён*, *беҳуш*, *бесутун* ва *бехирад*, ки аз лиҳози маъно аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ надоранд, дар ТТФТ якборӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд: Дар он атои зиёде фаровону *бепоён* [ҷ. 2, 508]. Ва баровардем болои шуморо ҳафт осмони саҳт - *бесутун* [ҷ. 2, 702]. Аз баҳри он ки мардумеро дидам бо ақле ва хираде тамом ва чун аз он қадре бимехӯрданд, беақл ва *беҳуш* ва *бехирад* мегаштанд [ҷ. 2, 253].

Дарачаи истифодаи унсурҳои луғавии *бедона* ва *бесабзӣ* низ дар асар маҳдуд аст: ...пас бувад *бедона* ва андар он ҷаҳон азобе саҳт ва омурзише аз Худои азза ва ҷалла ва хушнудӣ [ҷ. 2, 579]. Пас, Иброҳим, алайҳи-с-салом, ба кӯҳи Сабир баромад аз ин *сӯ* ва з-он *сӯ* ҷое дид аз мардум холӣ, *беоб* ва *бесабзӣ* ва дилаш бар Исмоил ва бар фарзандони (*ӯ*) бисӯхт [ҷ. 1, 96]. Ва агар хоҳем, кунем онро *бедона*, андар истодед, ме ачаб доред [ҷ. 2, 572].

Пешванди мазкур дар асар асосан ба калимаҳои аслии тоҷикӣ ҳамроҳ гардида, сифатҳои нав сохтааст, аммо мавридҳои ба вожаҳои арабиасл васл гардида, сохта шудани воҳидҳои нави луғавӣ низ ба назар мерасад. Масалан, унсури луғавии *бемисл*, ки аз васли пешванди *бе-* ва калимаи арабиасоси *мисл* ба вучуд омадааст, намунаи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ аст. Ёдовар бояд шуд, ки дар чунин ҳолатҳо дар

чумлаҳо калимаҳои сохтаи ҷузъи асосияшон арабӣ силсилавор ба кор рафтаанд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин ба ҷуз вожаи *бемисл* боз калимаҳои *безид*(д), *бенид*(д), *бемонанд* ба кор рафтаанд: Ва ҳар чӣ офарид, ҷуфт офарид ва *ӯ* худ яке аст - аҳад, якто, фард, воҳид, *безид*(д), *бенид*(д), *бемисл*, *бемонанд*, кодир подшоҳе [ҷ. 2, 758].

Агар дар ҷумлаи фавқ чор адади ин гуна вожаҳо мавҷуд бошанд, пас, дар ҷумлаи поён миқдори онҳо ба шаш адад (*бемисл*, *бемонанд*, *беҳамто*, *беҳамбоз*, *бечун*, *бечигуна*) расидааст, ки ҷузъи асосии баъзеи онҳо арабӣ (мисл) ва бархе тоҷикӣ (монанд, ҳамто, ҳамбоз, чун, чӣ гуна) ҳастанд: Ва ҳар чӣ тоқ бошад ва *ӯ*ро ҷуфт набошад, ҳаргиз тамом набошад, аз баҳри он ки яке тоқ, ки варо ҷуфт нест, он Худояст, азза ва чалла, ки яке аст *бемисл*, *бемонанд*, *беҳамто*, *беҳамбоз*, *бечун*, *бечигуна*, чалла ҷалолуху ва азза кибриёуху ва тақадассат асмоъуху ва таоло сифотуху [ҷ. 1, 283].

Калимаҳои ба ин усул ташаккулёфтаи *бесабр*, *бенабот* аз ҷониби мутарҷимон ҳамагӣ якмаротибагӣ истифода шудаанд: Аммо он ки дархост, ки «дили ман фарох кун», аз баҳри он буд, ки Мӯсо, алайҳи-с-салом, шитобзада буд, *бесабр* буд [ҷ. 1, 809]. Ё ҳаменабинанд, ки мо биронем обро сӯи замини *бенабот*, берун орем бад-он сабзӣ, то бихӯранд аз он ҷаҳорпоёни эшон ва танҳои эшон? Ҳаменабинанд [ҷ. 2, 253].

Ба қатори ин гуна сифатҳо инчунин унсурҳои луғавии *беадад* ва *бесилоҳ*ро низ метавон мансуб донист: Пас, Абраҳа сипоҳе *беадад* аз Яман берун кард ва он малики Ҳабаша ҳам сипоҳи фаровон бо *ӯ* бифиристонд [ҷ. 2, 745]. Ва гурӯҳе аз муфассирон гуфтанд, ки отӣ боде бошад *бераҳмат*, ки андар *ӯ* ҳеч раҳмат набошад, то ҳалок кунад [ҷ. 2, 745]. Пас, ҳамчунон ҳамерафтанд *бесилоҳ*, то ба манзиле расиданд номи он «Зу-л-Ҳулайфа» [ҷ. 2, 498].

Калимаи аввалро мутарҷимон як маротиба ва вожаи дуюмро ду маротиба истифода кардаанд.

Дар ТТФТ вожаи *бетоқат* низ ҳамагӣ як маротиба истифода шудааст: Ва чун сад сол баромада буд заиф гашта ва *бетоқат* ва мехост, ки ҳалок шавад [ҷ. 1, 48].

Калимаи *бетаърих* дар асар ба маънои “бе санаи рӯз, бе солшуморӣ” як маротиба ба кор рафтааст: Ва бад-ин сол, ки пайғомбар, алайҳи-с-салом, ҳичрат (қард), таърих бад-он сол дарбинҳоданд аз баҳри он ки то он вақт номаҳо ва ҳукмҳо ҳама *бетаърих* буд [ҷ. 1, 503].

Вожаи сохтаи *беайб* низ аз ҷумлаи чунин мисолҳост, ки дар ТТФТ ҳамагӣ як маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст: Биёмаданӣ аст фармони Худой ба растахез, макунед шитоб, пок ва *беайб* аст ӯ, бартар аст Худой аз он чӣ ҳанбоз гӯяндаш [ҷ. 1, 698].

Тавре ки дида мешавад, дар ТТФТ калимаҳои фавқ хеле маҳдудистеъмол буда, аксари онҳо ҳамагӣ якмаротибагӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Таҳлили калимаҳои сохта бо пешванди *бе-* нишон медиҳад, ки дар асар ин унсури сифатсоз хусусияти мувозинокӣ низ пайдо намуда, дар ду шакл: *бе-* ва *ве-* истифода шудааст. Ин ҷо мо танҳо баъзе калимаҳоро меорем, ки то имрӯз яке аз шаклҳо дар истифода қарор доранд. Оид ба унсурҳои луғавии нодири пешванди *бе-* дошта дар боби сеюм сухан хоҳад рафт. Масалан, калимаҳои *беҳуда* ва *веҳуда* аз ҷумлаи чунин мисолҳост, ки гунаи куҳанаш *abē -hūdag* аст [153, ҷ. 1, 585]. *Беҳуда* ва *веҳударо* мутарҷимон семаротигагӣ истифода кардаанд: Ва он касҳо, ки эшон аз *веҳуда* рӯйгардонандагон бошанд [ҷ. 1, 857]. Ва пайкор кунанд он касҳо, ки кофиронанд ба *веҳуда* ба куфру ширк, ки ботил кунанд бад-он ҳақро ва фаро гирифтанд нишонҳои моро бимкунанда аз укубатҳо ба афсӯс [ҷ. 1, 745]. Хештанро *беҳуда* ба куштан натавон дод [ҷ. 1, 233]. Ва *беҳуда* бо Иблис мегараванд ва ба неъматҳои Худои эшон носипос мешаванд ва кофир [ҷ. 1, 705].

2.1.4. Пешванди но- Дар ГЗАҲТ доир ба имкони калимасозии пешванди *но-* оварда шудааст, ки он «аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати аслии месозад ва акси маънои асос, молик набудани мавсуфро бо он

ифода мекунад ва ё ҳолати предметро мефаҳмонад» [13, 144]. Чунин хусусияти пешванди номбурдаро муаллифи ДҶЗФ низ қайд намудааст [142, 127-128].

Лозим ба ёдоварист, ки истифодаи пешванди мазкурро дар матнҳои давраҳои бостон ва миёнаи мавҷудияти забони форсӣ-тоҷикӣ наметавон дучор омад [47, 222], аммо бино ба қайди профессор М. Қосимова ин унсури калимасоз дар забони осори даврони Сомониён дар ташаккули силсилаи сифатҳои нав нақши калон пайдо карда, дар осори баъдии асримиёнагии тоҷик низ фаъолона иштирок кардааст [28, 63].

Аз таҳлили маводи ТТФТ бармеояд, ки пешванди *но-* бо вожаҳои мансуб ба бархе ҳиссаҳои нутқ камтар, аммо бо дигаре бештар васл шудааст. Чунончи, дар ҷумлаи зерин *но-* ба калимаи марбут ба сифат, яъне *бино* ҳамроҳ гардида сифати аслии сохтааст. Мавриди ёдоварист, ки ин калима яке аз серистеъмолтарин унсурҳои луғавии асар ба шумор меравад. Чунончи, дар чанд ҷумлаи поён вожаи *нобино* ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии номӣ фаровон ба қор рафтааст: Ҳар он касро, ки бераҳ қунад Худой, нест роҳнамое ӯро ва фуру мегузорад эшонро андар гумроҳии эшон, *нобино мешаванд* [ҷ. 1, 472]. Ва ҳар дуру Худой азза ва ҷалла пайғомбарӣ дод, валекин Исҳоқро пайғомбарӣ ба замини Қанъон дода буд, то ба ҳадҳо(и) Шом, аз баҳри он ки Исҳоқ *нобино буд* ва ҳар ҷой натавонистӣ рафтанд [ҷ. 1, 614]. Яъқуб чун ин хабар бишнид, якборагӣ чашмаш *нобино гашид* ва андар тааббуд истод ба сачда пеши Худой азза ва ҷалла [ҷ. 1, 644]. Вай бодде бар эшон афканд, ҳар се тан *нобино гашиданд* ва берун омаданд ва гуфтанд: «Ин меҳмонони Лут ҷодувонанду чашми мо – ҳар се тан кӯр карданд» [ҷ. 1, 697].

Вожаи мазкур баъзан дар ТТФТ ба ҷуз маънои фавқ инчунин дар ифодаи маънои “гумроҳ” низ истифода шудааст: Ва ҳар ки буд андар ин ҷаҳон *нобино* аз гаравиш, ӯ андар он ҷаҳон *нобинотар* ва кӯртар, верохтар аз роҳ [ҷ. 1, 726].

Унсури луғавии *нопадид* низ дар ҳамин радиф қарор дошта, мутарҷимон онро дар якҷоягӣ бо феълҳои *шудан*, *кардан* дувоздах

маротиба истифода кардаанд: Ва чун бар кӯх шуданд, ӯро бар сари кӯх диданд ва ӯ низ эшонро бидид ва биистод ва рӯй сӯи эшон кард ва се бонг бикард ва аз пеши эшон бирафт ва *нопадид шуд* [ҷ. 2, 94]. Пас, хамчунин меовехтанд бо якдигар то намози пешин ва гарду хок аз миёни эшон бархост ва ҳар ду аз чашми лашкар *нопадид шуданд* [ҷ. 2, 273]. Ва дари он шористон *нопадид карданд*, ки ҳеч одамӣ онро бознаёбанд [ҷ. 2, 301]. Ва Сулаймон, алайҳи-с-салом, ҳар чӣ ӯро ганҷ буд ва сеҳр буд ва чизҳои дигар буд ба чаҳонҳо -андар, бифармуд, то ҳама бад-он шористон бурданд ва он ҷо биниходанд ва дараш *нопадид карданд* [ҷ. 2, 301].

Дар ҷумлаи зерин ин пешванд ба калимаи *хуш* ҳамроҳ шуда, боиси ба вучуд омадани вожаи *нохуш* гардидааст, ки дар матни асар нух маротиба ба кор рафтааст: Ва аз паси ӯ дӯзах аст ва об диҳадаш аз обе *нохуш* [ҷ. 1, 658]. Оё он беҳтар ба чой ё дарахте *нохуш* ва ганда? [ҷ. 2, 346] Ва на таоми хуш, магар аз таоми *нохуш* [ҷ. 1, 667]. Ва пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, чун уштур он ҷо бихуфт ва барнаҳост, ба фолаш *нохуш* омад ва андар дил ҳаёл кард ва ният, ки: «Ҳар чизе, ки Қурайшро бояд ман он бикунам, магар ба саломат боз тавонам гашт» [ҷ. 2, 499].

Баъзан дар ТТФТ калимаҳои бо ёрии ин пешванд ташаккулёфта аз рӯйи дараҷаи истеъмол аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ мекунад.

Ин гуна калимаҳо дар асар мисли чанд вожаи боло гоҳ хамчун ҷузъи феъли таркибии номӣ ва гоҳ дар вазифаи зарф ба кор рафтаанд. Масалан, калимаҳои *ноустувор* ва *ноумед* дар забони муосири тоҷикӣ серистеъмол мебошанд, аммо дар ТТФТ танҳо якмаротибагӣ истифода шудаанд: Пас, яке ин буд *ноустувор* доштани Банӣ Исроил мар Мӯсо, алайҳи-с-саломро ва ин қисса ба Сурату-л-бақара... [ҷ. 2, 622]. Ва чун пайғомбар, алайҳи-с-салом, аз эшон ёрӣ наёфт, *ноумед* бозгашт [ҷ. 2, 680].

Унсури луғавии *ноэмин* аз тарафи мутарҷимон як маротиба дар ифодаи маънои “ноосуда, ноором” мавриди истифода қарор гирифтааст: Ки азоби Худованди эшон *ноэмин* аст [ҷ. 2, 670].

Дар ТТФТ ҳамроҳшавии пешванди *но-* ба асоси замони ҳозираи

феъл мушоҳида шуд. Чунончи, мо ду ҳолати истифодагардии вожаи *ношинос* \ *ношиносоро* дар асар мушоҳида намудем: Гуфт Лут, ки: «Шумо гурӯҳед *ношиносо*, на маъруф андар ин шаҳрҳо» [ҷ. 1, 686]. Ва ин Қуръон ёдгорӣ аст ба баракат, ки фиристодем, ҳастед шумо онро *ношиносон* [ҷ. 1, 826].

Калимаи *ношоист* низ аз ҷумлаи чунин мисолхост, ки дар асар ба маънои “нодуруст, нораво” се маротиба истифода шудааст: Ҳастед шумо беҳтари гурӯҳе, ки берун оварданд мардумонро, ки ҳаме фармоянд ба некукорӣ ва ҳаме боззананд аз *ношоист* ва ҳаме бигараванд ба Худой [ҷ. 1, 204]. Гуфт: «Ё Нӯҳ, ин писари ту на аз аҳли туст, ки *ӯ* корҳои *ношоист* кард [ҷ. 1, 598].

Ҳамин гуна ҳолат бо унсури луғавии *нодон* низ рӯй додааст, ки дар ТТФТ, аз рӯйи ҳисоби мо, яке аз вожаҳои серистеъмол ба шумор рафта, панҷоҳу панҷ маротиба ба қор рафтааст: Ва кист, ки роғиб нашавад аз кеши Иброҳим, магар он, ки *нодон* шавад тани хешро? [ҷ. 1, 91] Агар буд он-к бар *ӯ*ст ҳақ *нодон* ё заифраъӣ ё натавонад, ки имло кунад он, *гӯ*, имло кун ёри *ӯ* ба рост [ҷ. 1, 157]. Ва гуфт, ки: «Ин Банӣ Исроил саҳт чоҳил ва *нодон* қавмеанд, ки пайғомбари Худойро устувор намедоранд...» [ҷ. 1, 340]. Ва чун бирафт қорвон, гуфт падари эшон, ки: «Ман ҳамеёбам бӯи Юсуф, чаро маро ҳаме *нодон* доред?» [ҷ. 1, 612]

Дар маводи гирдовардаи мо ҳолатҳои ба сифати феълии замони гузашта бештар васл гардидани пешванди *но-*, аммо ба шакли сифати феълии замони ҳозира камтар ҳамроҳшавии он мушоҳида карда шуд.

Чунончи, дар ТТФТ пешванди мазкур дар як маврид бо шакли сифати феълии замони гузаштаи *костан- коста* васл шуда, унсури луғавии *нокостаро* ба маънои “камнашуда, костанашуда” сохтааст: Ҳаққо, ки он касҳо, ки бигаравиданд ва қарданд некиҳо, эшонро музди *нокоста* [ҷ. 2, 422].

Воҳиди луғавии *ношинохта* дар асар ҳамчун сифати феълии ба исм табдилёфта ду маротиба ба қор рафтааст: Ки андар шуданд бар *ӯ*, гуфтанд: «Салом бар ту». Гуфт: «Салом бар шумо, гурӯҳе

ношинохтагон» [ҷ. 2, 539]. Ё нашинохтанд пайғомбаронашон ва ҳастанд эшон ўро *ношинохтагон* [ҷ. 2, 4].

Калимаи *ношоиста* дар ТТФТ дар ифодаи маънои “номувофик” се маротиба истифода шудааст: Иброҳим гуфт: «Чун Исмоил бозояд, ўро бигўй, ки: «Ман гуфтам, ки ин остонаи дари ту *ношоиста* аст, инро баркан ва дигар нишон» [ҷ.1, 678]. Исмоил гуфт: «Он мард падари ман буд – Иброҳим ва ин остонаи дар ту будӣ, ки *ношоиста* будӣ [ҷ. 1, 678].

Нопайваста низ дар ифодаи маънои “аз ҳам чудо, мунфасил” як маротиба корбаст шудааст: Ва андар замин деҳхост дар паҳлуи якдигар ва боғхову бўстонҳо аз ангурҳо ва киштҳо ва хурмобунон – пайваста ба якдигар ва *нопайваста* ва обхӯрашон ёбӣ якто ва фазл кунем бархе бар бархе андар хӯрдан, ки андар он нишонаҳост гурӯҳеро, ки хирад доранд [ҷ. 1, 651].

Чунонки қайд гардид, ба шакли сифати феълии замони ҳозира васлгардии пешванди *но-* дар ТТФТ хеле кам мушоҳида мегардад. Масалан, дар ТТФТ вожаи *ношиносанда* як маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст: Худои шумо як Худой аст, он касҳо, ки бинагараванд бад-он ҷаҳон ва ба зинда қардан, дилҳои эшон *ношиносанда* аст ва эшон бузургманишонанд аз имон овардан [ҷ. 1, 700].

Аз таҳлили имкони калимасозии пешванди *но-* дар ТТФТ чунин хулоса ба даст меояд, ки решаи аксари калимаҳои ба он васлгардида, асосан, вожаҳои аслии тоҷикӣ ҳисоб ёфта, дар байни онҳо калимаҳои арабиасл хеле кам мушоҳида мешаванд.

Аксари калимаҳои бо ин тарз бунёдгардида низ ба истиснои бархе аз онҳо аз рӯйи дараҷаи қорбурд камистеъмол мебошанд.

2.2.Нақши пасвандҳо дар бунёди сифатҳои сохта

Маълум аст, ки калимаҳои марбут ба сифат вобаста ба вазифаи дар матн дошташон ва аломатҳои ба онҳо хос ба ду навъ чудо мешаванд: 1) сифатҳои асли; 2) сифатҳои нисбӣ. Фарқи гурӯҳи аввал аз дуюм дар он зоҳир мегардад, ки онҳо аломату хусусият ва чигунагии

ашёро бидуни нисбат доштанашон ба шайъҳои дигар ва ҳодисаву воқеаҳо ифода менамоянд. Ин аст, ки сифатҳои асли аз рӯи маъноӣ луғавияшон дар муқоиса бо навъи нисбӣ мухталиф буда, рангу бӯй, маззаву вазн, ҳарорат, устуворӣ, хислату хусусият ва дигар хосиятҳои ашёро ифода мекунанд.

Сифатҳои нисбӣ, чунонки ишора гардид, аломату чигунагии шайъҳоро танҳо аз вачҳи нисбат доштанашон ба ашёву ҳодисаву воқеа, монанди нисбат доштанашон ба одамон, мафҳумҳои маънӣ, макону замон, фаъолият ва м. инҳо ифода менамоянд.

Як тафовути муҳимми сифатҳои асли аз нисбӣ дар он зоҳир мегардад, ки унсурҳои луғавии ба онҳо мансуб сохтори мухталиф дошта, метавонанд дар шаклҳои сода, сохта ва м. инҳо ба қор раванд [17, 176-177].

Фарқи дигари онҳо дар он ифода меёбад, ки қариб кулли сифатҳои нисбӣ дорои тобиши маъноии сифати асли буда, дар мавридҳои алоҳида (масалан, вақти ба маъноӣ маҷозӣ мавриди истифода қарор гирифтанашон) ин гуна тобиш мавқеи асосӣ пайдо мекунад ва он сабаби фароҳам омадани имкони тағйирёбии маъно гардида, боиси таҳвили чунин калимаҳо ба сифатҳои асли мешавад [17, 179].

Тафовути сеюми ин ду навъи сифатҳо ба вучуд доштани вандҳои калимасозашон марбут мебошад, яъне агар бо ёрии пешвандҳои *бо-* \ *ба-*, *бе-*, *но-*, *бар-*, *дар-* ва пасвандҳои *-манд*, *-нок*, *-гар*, *-вар*, *-сор*, *-осо*, *-ваш*, *-фом*, *-ам*, *-ук*, *-ик*, *-о*, *-он* сифатҳои асли сохта шаванд, пас бо ёрии пасвандҳои *-ӣ* \ *-гӣ*, *-вӣ*, *-она* (*-ёна*, *-вона*, *-гона*), *-ин* (*-гин*), *-вор*, *-гун* ва м. инҳо сифатҳои нисбӣ ба вучуд меоянд [13, 142-144].

Баъзеи ин гуна пасвандҳо, монанди *-онӣ* метавонанд ҳам сифати асли, ҳам нисбӣ созанд: меҳнати ҷисмонӣ, мӯйсафеди нурунӣ [13, 143; 17, 188].

Як хусусияти чунин унсурҳои сифатсоз дар он зоҳир мегардад, ки онҳо метавонанд бо ҳамдигар вижагии муродифӣ пайдо намоянд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ бисёр сифатҳои сохтае мушоҳида мешаванд,

ки бо вучуди мухталиф будани пешванду пасвандҳои таркиби воҳидҳои луғавӣ маъноӣ ду ё зиёда калимаҳо бо ҳамдигар монанд ҳастанд. Дар чунин мавридҳо метавонад ду пешванд бо ҳамдигар ҳамвазифа шавад (монанди пешвандҳои *бе-* ва *но-*: *беист - ноист*), ё пешванд бо пасванд чунин хусусият зоҳир намояд (пешванди *бо-* ва пасванди *-нок*: *босавод-саводнок*), ё ки ду пасванд ҳамин гуна вижагӣ пайдо кунад (монанди *-ӣ*, *-вар*: *номвар- номӣ*) ва м. инҳо [146, 10].

Ин нуктаро низ дар назар бояд дошт, ки пасвандҳои зикргардида аз ҷиҳати имкони калимасозияшон низ ягона набуда, баъзеяшон дар бунёди силсилаи калони вожаҳо (*-ӣ*, *-нок*, *-манд*, *-она*), бархе дар ташаккули гурӯҳе аз онҳо (*-гун*, *-ак*, *-ин*, *-онӣ*) ва қисми сеюм танҳо дар зуҳури чанде аз воҳидҳои луғавӣ (*-осо*, *-ваш*, *-ур*) саҳм доранд [13, 140].

2.2.1. Пасвандҳои сифатҳои аслисоз.

Таҳлили маводи аз ТТФТ гирдомада ва муқоисаи онҳо бо забони даврони минбаъда, ба хусус ҳозира нишон дод, ки баъзе вандҳо дар тули мавҷудияти худ аз рӯйи иқтидори калимасозияшон бидуни дигаргунии вазифа то имрӯз давом кардаанд, қисми дигар ба таҳаввулоти муайян дучор шудаанд, яъне замоне дар калимасозӣ хеле фаъол буданд, аммо баъдан аз чунин хусусият маҳрум гардиданд, ё, баръакс, давроне дар бунёди калимаҳои нав нақши нишонрас надоштанд, вале баъдтар дар ин вазифа фаъол шуданд.

2.2.1.1. Пасванди –манд дар қатори чанд пасванди зикршуда шакли таҳаввулфтаи унсури калимасози кӯхани - *ōmand* мебошад [90, 216; 118, 41]. Профессор Д. Саймиддинов роҷеъ ба шакли дар даврони миёнаи инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ истифодагардидаи ин пасванд андеша ронда дар як маврид навиштааст, ки “дар осори паҳлавӣ *ōmand* дар муқобили *mand* (< *mant*) бештар мутадовил буда, ҳамчун имлои роиҷи ин пасванд ба қор рафтааст. Аммо дар форсии нав *mand* ба ҳайси меъёр қарор мегирад, ки он имлои пасванди мазкур дар забони портӣ ва ҳамчунин осори форсии миёнаи монавӣ ба шумор меравад” [45, 133].

Бояд гуфт, ки ҳамин осори чандшаклии ин пасванд дар забони осори даврони минбаъда боқӣ монда, дар таркиби баъзе вожаҳо ба гунаи –уманд (*тануманд*), дар иддае ҳолатҳо дар мувозии –ӯманд (*барӯманд*) ва дар мавридҳои дигар бештар дар шакли –манд (*зӯрманд*) ба кор рафт [142, 174].

Пасванди мазкурро профессор М. Қосимова сермахсул ва исму сифатсоз зикр кардааст [28, 125].

Муаллифи ДҚЗФ низ қайд менамояд, ки “тамоми таркибот бо пасованди –манд бидуни истисно бо сифат муштарак ҳастанд”, аммо боз дар мавриди дигар ишора мекунад, ки он дар бунёди исмҳо низ истифода мешавад [142, 172-173]. Мисолҳои ҳамчун исм зикркардаи муҳаққиқи асари номбурда сифатҳои ҳастанд, ки дар мавридҳои алоҳида исм шудаанд ё бо қабул намудани пасванди ҷамъсози –он ҳамчун исм ба кор рафтаанд: *хирадмандон, мустамандон, дардмандон, ҳунармандон* [142, 172].

Пасванди –манд дар чанд маврид дар таркиби калимаҳои сохтаи ТТФТ ба назар мерасад. Яке аз сифатҳои сохтаи асар *шукӯҳманд* аст, ки мутарҷимон онро шаш маротиба дар ифодаи маънои “соҳиби ҷалол ва шавкат” ба кор бурдаанд: Ва чӣ бувад ва чист эшонро, ки азоб накунад эшонро Худои азза ва ҷалла ва эшон вомедоранд ва ме водоштанд пайғомбарро аз он намозгоҳи *шукӯҳманд* – масҷиди Макка ва набуданд ва нестанд сазомандон аз пайғомбар ва ёрон [ҷ. 1, 493].

Баръакси вожаи боло дар асари номбурда калимаи сохтаи *неруманд* ба назар мерасад, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ серистеъмол аст. Бояд таъкид намуд, ки вожаи *неруманд* дар асари мазкур ҳашт маротиба истифода шудааст: Вагарна водошти Худой астӣ мардумонро бархе аз эшон ба бархе, вайрон кардандӣ савмаҳои раҳбонон ва калисои тарсоон [ва] куништҳои чухудон ва мазкитҳои мусалмонон, ки ёд кунанд андар он номи Худойро бисёре, ки ёрӣ диҳад Худой онро, ки ёрӣ диҳад расули ўро, ки Худой *неруманд* аст ба кина аз он, ки нагаравад [ҷ. 1, 851].

Дар ТТФТ мо ба калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳамроҳшавии ин пасвандро дучор нашудем. Пас, маълум мешавад, ки унсурҳои луғавии сохтаи *ихлосманд*, *ғайратманд*, *иродатманд*, *аёлманд* дар давраҳои баъдина дар таркиби луғавии забони ниёгон пайдо шудаанд.

2.2.1.2. Пасванди -нок. Шакли кӯхани ин унсури калимасоз *-nā-ka* – маҳсуб гардида, он баъдан дар забони форсии миёна ба гунаи *-nāk* табдил ёфтааст.

Дар ТТФТ пасванди мазкур бо исмҳои ифодакунандаи ҳолати инсон ҳамроҳ шуда, воҳидҳои луғавии нави мансуб ба сифатро сохтааст. Аз як ишораи муаллифи «Таърихи забони форсӣ» бармеояд, ки яке аз хусусиятҳои пасванди номбурда ин аст, ки он, ғолибан, калимаҳои ба мафҳуми бад ва нописанд марбутро месозад [141, 18]. Чунончи, дар калимаҳои бо ин унсур ташаккулёфтаи *дарднок*, *гамнок*, *хашимнок*, *тарснок*, *газабнок* *андухнок* ва *айбнок* ҳамин хусусияти онҳо мушоҳида мешавад.

Аз чанд унсури луғавии зикргардида аён аст, ки имкони васлшавии *-нок* ба вожаҳо вусъатнок буда, он дар як маврид ба калимаҳои аслии тоҷикӣ (мисли *дард-дарднок*, *хашим-хашимнок*, *андух-андухнок*) ва дар ҳолати дигар ба воҳидҳои луғавии арабиасл (*гам-гамнок*, *газаб-газабнок*, *айб-айбнок*) замима гардида, боиси ташаккули вожаҳои нав гардидааст.

Бояд гуфт, ки дараҷаи истифодаи ин калимаҳо дар асари мазкур яқхела нест. Масалан, калимаи *дарднок* аз лиҳози корбурд назар ба дигар вожаҳо имтиёз дошта, ҳафтоду як маротиба истифода шудааст: Ки андар дилхошон беморӣ аст ва бифузудашон Худой беморӣ ва эшонрост азоби *дарднок* бад-он чӣ буданд ме ба дурӯғ доштанд [ҷ. 1, 18]. Эшонанд эшонрост азоби дарднок ва нест эшонро ҳеч ёр [ҷ. 1, 202]. Эшонанд он касҳо, ки навмед шуданд бад-он чӣ сохтанд, эшонрост шароб аз ҳамим ва азоби дарднок бад-он чӣ буданд, ме кофир шуданд [ҷ. 1, 387]. Пас, огоҳ кун эшонро шиканҷаи дарднок бидоранда [ҷ. 1, 513]. Ва агар берун наёед ба ғазви Табуқ бо Муҳаммад, алайҳи-с-салом, шиканҷае кунад шуморо,

шиканчае дар ин чаҳон дарднок ва бадал гирад ба ҷои шумо гурӯҳеро
ҷудо аз шумо ...[ҷ. 1, 514]. ... ва агар тавбат кунанд, бувад бехтар эшонро
ва агар баргарданд, азоб кунанд эшонро Худои аза ва ҷалла азобе
дарднок андар ин чаҳону он чаҳон ва нест эшонро андар замин ҳеч дӯсте
ва на ёридехе [ҷ. 1, 520].

Дар ТТФТ калимаҳои бо ёрии пасванди *-нок* ташаккулёфта аз
лиҳози минбаъд мустаъмал будан ё набуданашон ягона набуда, яке
имрӯз низ серистеъмоланд, ҳиссаи дигар камтар мавриди истифода
қарор доранд. Далели ин гуфтаҳо вожаҳои *ғамнок*, *ҳашмнок*, *ғазабнок*
ҳастанд, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ серистеъмол ҳастанд.

Дар тамоми матни ТТФТ унсури луғавии *ғамнок* ҳамагӣ ҳафт
маротиба истифода гардидааст: Ва чун ин сухан пайғомбар, алайҳи-с-
салом, аз эшон бишнид, саҳт *ғамнок* шуд ва ба мусибат биншаст [ҷ. 1, 37].

Чунин ҳам шудааст, ки баъзеи ин гуна калимаҳо муродифҳое низ
доранд, ки ба онҳо низ пасванди *-нок* ҳамроҳ гардида, калимаи нав
сохтааст. Ин ҳолатро дар мисоли вожаи *ғамнок* ва муродифи он *андухнок*
метавон мушоҳида намуд. Бояд қайд кард, ки дар ТТФТ дараҷаи
қорбурди ҳар ду калима ягона аст, яъне онҳо якмаротибагӣ ба қор
рафтаанд: Пас, Абусуфён аз ҳама ноумед гашт ва барҳост ва *андухнок* аз
он хона низ берун шуд ва рӯй ба Макка бозниҳод ноумед [ҷ. 2, 604].

Калимаҳои сохтаи *тарсноқ* ва *айбноқ* низ дар радифи ҳамин гуна
унсурҳои луғавӣ қарор дошта, имрӯз низ доираи маҳдуди истифода
доранд. Чунончи, дар ҷумлаҳои поён мутарҷимони асар онҳоро
якмаротибагӣ ба қор бурдаанд: Пас, Уҷ даст аз эшон бидошт ва эшон
ғамнок ва *тарсноқ* сӯйи Мӯсо ва Банӣ Исроил бозрафтанд [ҷ. 1, 82]. Эдун
гуфт, ки он киштӣ аз баҳри он сӯлоҳ қардам, ки азони гурӯҳе дарвешон
буд, ки қарда буданд бад-он дарё - андар, то мар эшонро нафақа бошад
ва он ҷо малике буд, ки ҳама киштиҳо ба ғасб бигрифтӣ ва мар он
киштиро аз баҳри он сӯлоҳ қардам, то *айбноқ* гардад [ҷ. 1, 764].

2.2.1.3. Пасванди –вор. Ин пасванд бо гунаи овоии дигараш –*бор*,
ки ҳамсадои *v*- и бостонӣ дар давраи миёна ҳамчун *v* [порсии миёна –*vār*,

-*vārag*] ва дар давраи нав ба *-b* табдил ёфтааст [141, 367] ба ҳайси унсури калимасози каммаҳсул ҳисоб шуда [90, 220], дар сохтани исму сифату зарф низ истифода шудааст [17, 366]. Дар ГЗАХТ омадааст, ки «суффикси *-вор* каммаҳсул буда, аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад: ҳадяи *сазвор*, ошиқи *умедвор*. Вай инчунин аз исм сифатҳои месозад, ки монандиро ифода менамоянд: овози *раъдвор*, тобиши *абрешимвор*» [13, 143].

Дар боби зарфи ҳамин асар гуфта мешавад, ки пасванди мазкур «сермаҳсул буда, аз исмҳои гуногунмаъно ва сифатҳои, ки бештар ҳислати шахсро нишон медиҳанд, зарфи монандӣ месозад, ки амали он ба предмети дар асос номбаршуда монанд буданро мефаҳмонад: *булбулвор*, *оҳувор*, *ҷавонвор*, *мазорвор* ва ғ...» [13, 278]. Инчунин дар эзоҳи ин пасванд оварда шудааст, ки «пасванди *-вор* аз сифати феълии *мурданӣ* ва исми *мурда* зарфе месозад, ки он дараҷаи амалро бо тобиши тарз ифода менамояд. Зарфҳои дараҷа бо пасванди *-вор* каммаҳсул ва хоси забони гуфтугӯянд» [13, 278].

Дар ДҶЗФ омадааст, ки пасванди *-вор* бештар дар сифату зарфсозӣ ба кор рафта, ҳангоми ба онҳо замима гардидани пасванди чамбандии *-он* метавонанд ҳамчун исм низ мавриди истифода қарор гиранд [142, 141-142].

Маводи аз тарҷумаи тафсири мазкур гирдомада нишон медиҳад, ки ин пасванд гоҳе дар шакли *-бор* метавонад ҳамчун исм ба кор равад. Масалан, вожаи *хорбор* дар ТТФТ ду маротиба ба маънои «хӯрокворӣ, ризқ» мавриди истифода қарор гирифтааст: Юсуф гуфт: «Ин кори ҳазинаҳои *хорбор* ба дасти ман кун, то ин кор ҳафт соли қаҳти ғалла, чунон-к бояд, бисозам» [ҷ. 1, 636]. Пас, Юсуф дари анбор бигшод ва он *хорбор* ҳамефурӯхт [ҷ. 1, 637].

Хусусияти дигари пасванди *-вор* дар он зоҳир мегардад, ки он гоҳе исм ва гоҳи дигар сифат месозад. Ба қатори онҳо воҳидҳои луғавии *умедвор*, *хирвор*, *бузургвор*, *тирвор* ва м. инҳо дохил мешаванд: Гуфтанд:

«Эй Солеҳ, ба дурустӣ, ки будӣ андар миёни мо *умедвор* пеши ин, ме боздорӣ моро, ки бипарастем он чӣ парастиданд падарони мо? [ч. 1, 589] Ва доно ба ниҳонӣ ва ошкора аст ва *бузургвор* ва бартар аст [ч. 1, 652]. Натавонистанд андохтан аз баҳри он-к ҳеч як *тирвори* замин ва бештар аз он ва ҷоӣе буд, ки ба ду *тирвор* бештар ба ҳаволии он оташ наметавонистанд гаштан [ч. 1, 838]. Юсуф гуфт: «Ман ҳар як танеро беш аз як *хирвор* бор надихам» [ч. 1, 641]. Ва ҳар танеро як *хирвор* гандум бидод [ч. 1, 641].

2.2.1.4. Пасванди –ича \ –иза дар забони порсии миёна дар шаклҳои *-iz, -izak, -ič, -ičak* истифода мегардид [90, 210, 215].

Дар ТТФТ осори ин пасвандро метавон дар калимаи *покиза* дучор омад, ки мутарчимон онро чилу ҳафт маротиба истифода кардаанд: Ва занони *покиза* аз муъминон ва занони *покиза* аз он касҳо...[ч.1, 330]

2.2.2.Пасвандҳои сифатҳои нисбисоз

Чунонки дар фасли сифатҳои аслии сохта таъкид гардид, сифатҳои нисбӣ аз ҷиҳати маъноифодакунӣ, қабул карда тавонистан ё натавониستاني баъзе унсурҳои шаклсозу калимасоз дар қиёс бо сифатҳои аслии маҳдуд мебошанд. Як хусусияти муҳимми ин навъи сифатҳо аз он иборат аст, ки онҳо “дар шакли сохта ва пайваста” зоҳир мегарданд [17, 178].

Ҷиҳати муҳимми фарқкунандаи сифатҳои нисбӣ аломату хусусияти ашё ё ҳодисаву воқеаро дар муносибатҳои гуногун: нисбат ба шахс ё ғайришахс, замону макон, таъинот, воситаи иҷро, маводи созандаи ашё ва м. инҳо ифода менамоянд [13, 133].

Аз назари таҳлил гузаронидани имкони калимасозии ин гурӯҳи пасвандҳо низ нишон медиҳад, ки онҳо ҳам мисли унсурҳои созандаи сифатҳои аслии дар муддати дуру дарози таърихӣ гоҳ ба таҳаввулот ва гоҳ бидуни тағйирот дар иҷрои вазифаи худ нақши муайян доштаанд.

2.2.2.1. Пасванди -ӣ сермахсултарин пасванди сифатсози асар буда, тавассути ҳамроҳгардии он ба калимаҳо асосан сифатҳои нисбӣ ба вучуд меоянд.

Маводи ТТФТ гувоҳи он аст, ки пасванди -ӣ дар забони тоҷикӣ дар сифатсозӣ на фақат бо пасвандҳои дигари сифатсоз, балки дар ин вазифа бо сифати амриӣ феъл ва сифати феълии замони ҳозира ҳаммаъно гаштааст.

Пасванди мазкур дар ТТФТ ба ду гурӯҳи унсурҳои луғавӣ ҳамроҳ гардидааст:

1) Ба калимаҳои аслии тоҷикӣ. Дар чанд маврид дар асар мо бо истифодаи калимаҳои маъмулмаънои *чангӣ*, *хорӣ*, *ҷудой* дучор мегардем, ки баъзеяшон мисли *чангӣ* бештар ба қор рафтаанд (ҳафт маротиба), қорбурди бархе дигар кам ба мушоҳида мерасанд: Пас, чун рӯзи миод буд, Абусуфён ибни Ҳарб даҳ ҳазор марди *чангӣ* аз Макка берун овард [ҷ. 2, 269]. Он вақт, ки хуш омад ва шигифтӣ овард шуморо бисёри лашкари шумо – даҳ ҳазор мард буданд *чангӣ* бо пайғамбар, алайҳи-с-салом, он гаҳ, ки Маккаро фатҳ кард [ҷ. 1, 510]. Пас, дар бикшуданд ва эшонро гуфтанд, ки: «Аз ин бор қор на чунон аст, ки ҳар бор буд, ки аз Макка даҳ ҳазор марди *чангӣ* берун омаданд ва бо ин ҳама халқон яке шудаанд... [ҷ. 2, 262]. Пас, ёрони пайғамбар, салла-л-Лоҳу алайҳи, бозгаштанд ва сипоҳи Қурайш даҳ ҳазор марди *чангӣ* гирд омада буданд... [ҷ. 2, 270]. Ва аммо Самудиёнро роҳ намудем эшонро, пас дӯст доштанд кӯрӣ бар роҳи рост ва бигирифт эшонро наҳиби азоби *хорӣ* бад-он буданд ва мекарданд [ҷ. 2, 425]. Ки рӯзи *ҷудой* ҳангоми эшон аст ҳама [ҷ.2, 465].

2) Ба унсурҳои луғавии иқтибосии арабӣ. Калимаи *халифатӣ*, ки аз ҳиссаҳои *халифат* ва пасванди -ӣ сохта шудааст, намунаи чунин мисолҳо аст. Вожаи арабиасли *халифат* маъноҳои: 1) нафари ҷонишини каси дигар; 2) лақаби подшоҳони ислом, ки ноиби Муҳаммад ва пешвои умуми мусулмонон дошта [151, ҷ. 2, 458], *халифатӣ* низ тақрибан ҳамин мафҳумро ба таври умум ифода мекунад. Ин воҳиди луғавӣ дар асар ду

маротиба ба кор рафтааст: Ва амиралмуъминин Умар ибни Хаттоб чун аз ин ҷаҳон берун хост шуд, кори *халифатӣ* ба шуро авканд миёни шаш тан аз ёрони пайғомбар, алайҳи-с-салом [ҷ. 2, 642].

Решаи вожаи *қибтӣ* низ арабиасл маҳсуб ёфта, мардуми Мисри қадимро ифода менамояд [151, ҷ.2, 676] ва дар ТТФТ се маротиба истифода гардидааст: Пас, Фиръавн асбро андарронд ва дувист ҳазор марди *қибтӣ* бо *ӯ* буд [ҷ. 1, 822]. Ва малики Ҳабаша мар пайғомбарро ҳадяҳои бисёр фиристод, ки аз Ҳабаша хезад ва ду канизаки *қибтӣ* фиристод [ҷ. 1, 305]. Чунонки як рӯз марде *қибтӣ* ва яке исроилӣ ба рӯди Нил рафтанд ва ҳар яке ине доштанд ва аз рӯди Нил пур карданд ва он *қибтӣ* хун буд ва он Банӣ Исроилӣ оби поки софе буд [ҷ. 1, 439].

Калимаи *шайтон*, ки аз он бо ёрии пасванди *-ӣ* вожаи *шайтонӣ* сохта шудааст, аз арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардида, тахмин меравад, ки аслаш аз забонҳои дигар ба арабӣ роҳ ёфтааст [153, ҷ. 3, 1942]: Ва он ҳар се тан Ҷибрил ва Микоил ва Исрофил, алайҳиму-с-салом, буданд, ки биёмада буданд ба фармони Ҳақ(к) таоло ва он ташту офтоба аз бихишт оварда буданд ва он шиками *ӯ* бишкофтанд ва дилу чигар ва олатҳои шиками *ӯ* бадар оварданд ва аз ғаллу ғаш(ш) ва васвоси *шайтонӣ* пок бишустанд ва пур аз илму ҳикмат бикарданд ва боз ҷой ниҳоданд ва даст бад-он андар молиданд ва дуруст гашт ва эшон нопадид шуданд [ҷ. 2, 567].

2.2.2.2. Пасванди-гун. Дар оғози истифода пасванди мазкур мисли чанд унсури калимасози дигар воҳиди луғавии мустақилмаъно буда, дар забони порсии миёна дар шакли *gōn* истифода шудааст ва сарчашмаи он *gaupa*-и эронии бостон маҳсуб мешавад. Ин калима дар забони авестой шакли *gaopa*-ро дошт [90, 213].

Муаллифи ДҶЗФ қайд намудааст, ки ин пасванд «маънии шабех ва ранг ба мадхули худ медиҳад» [142, 174]. Муаллифи ҳамин асар баъдан ишора мекунад, ки он «маҳсули сохтани сифат мебошад» ва дар ҳолати номи ашхос шудани бархе аз чунин сифатҳо, мисли *Озаргун*, *Гулгун* онҳо метавонанд, ки чун исм ба кор раванд [142, 175].

Дар ТТФТ як дафъа калимаи *тиморгун* истифода шудааст, ки маънояш «ғамгин, андухгин» аст: Ин аст камтар, ки равшан шавад чашмҳои эшон ва ма *тиморгун* шаванд ва ҳамдостон шаванд бад-он чӣ додӣ эшонро ҳамкунон ва Худои азза ва чалла донад он чӣ андар дилҳои шумост ва ҳаст Худои азза ва чалла доно ва бурдбор [ҷ. 2, 261].

Баъзан дар асар истифодагари пасванди *-гуна* низ дида мешавад. Чунончи, дар чумлаи зерин калимаи *дигаргуна* дучор меояд: Ва агар *дигаргуна* кард, пас танҳо хайро хостам [ҷ. 2, 291].

2.2.2.3. Пасванди –ин / -гин. Дар матнҳои забони порсии бостон пасванди номбурда дар шакли *aina-* дучор гардида, дар ҳар ду давраи инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ (миёна ва нав) яке аз унсурҳои фаъоли калимасоз ба шумор меомад [90, 215; 118, 71]. Тибқи таъкиди профессор Д. Саймиддинов, “гурӯҳи асосии сифатҳо бо ин пасванд дар қолаби эронии бостон шакл гирифтаанд” [45, 134].

Пасванди номбурда танҳо калимаҳои марбут ба сифатро сохтааст (монанди *зарин, симин, гилин*), вале дар ҳолатҳои алоҳида иддае аз чунин сифатҳо ба исм гузашта, пас аз чанд муддат маънои аслияшон фаромӯш шудааст. Чунончи, дар забони тоҷикӣ вожаи *пӯстин* мавҷуд аст, ки номи либоси аз пӯст дӯхташаванда ва дар фасли сармо пӯшиданиро ифода менамояд. Дар асл он сифати нисбӣ буда (*ҷомаи пӯстин*), бо гузашти замон ҷузъи аввали он ихтисор гардид ва ҳиссаи *пӯстин* ба кор рафта гирифт.

Дар ТТФТ пасванди *-ин* дар калимасозӣ фаъол буда, бо ёрии он сифатҳои нисбӣ сохта шудаанд. Баъзе калимаҳои бо ёрии ин пасванд сохташуда дар ифодаи ҳолатҳои руҳии инсон, хусусияти он ба кор рафтаанд.

Бояд гуфт, ки дар аксар маврид ин пасванд ба калимаҳои аслии тоҷикӣ ҳамроҳ шудааст, аммо гоҳ-гоҳе ба унсурҳои иқтибосии арабӣ низ (мисли *ғам*) замима гардидааст: Калимаҳои *хашигун, шармгун, ғамгун, андухгун* ва *рашкун* мисоли чунин унсурҳои луғавӣ ба шумор мераванд. Мутарҷимони тафсири мазкур калимаи *хашигунро* танҳо як маротиба ва

рашкинро се маротиба истифода бурдаанд: Вогардид Мӯсо сӯи гурӯҳаш *хаимгин* ва *андухгин* [ҷ. 1, 792]. Гуфт: «Умар марде *рашкин* [аст], нахостам, ки андар кӯшки ӯ шавам [ҷ. 1, 737].

Чанде аз калимаҳои марбут ба исм ба пасванди мазкур ҳамроҳ шуда, аз чизе сохта шудани ҷавохирот, металлҳо ва м. инҳоро ифода намудааст. Мисоли чунин калимаҳо *симин*, *оҳанин*, *зарин*, *дастваранчин* (дастбанд, ҳалқае, ки аз тилло ва нуқра бошад ва занон ба даст банданд) *рӯйин* (аз рӯй, руҳ сохташуда) ба шумор мераванд. Бояд таъкид намуд, ки дарачаи истифодаи чунин калимаҳо дар ТТФТ зиёд нест, онҳо аз як то ёздаҳ маротиба мавриди истифода қарор гирифтаанд. Масалан, мутарҷимон вожаи *симинро* ба маънои мансуб ба сим, нуқра истифода бурдаанд: Қисмати Бусуфён чунон-к омад, бидод ва бар саре сад уштури дигар бидодаш ва мар аз он уштур, ки мар Бусуфёнро дода буд, яке буд, камараш *симин* дошт [ҷ. , 553].

Ҳамин тавр, дар ТТФТ воҳидҳои луғавии *оҳанин* ёздаҳ маротиба, *дастваранчин* як маротиба ба қор рафтаанд: Пас, Иброҳимро, алайҳи-с-салом, ба бандҳои *оҳанин* устувор карда буданд [ҷ. 1, 837]. Ва Сулаймон, алайҳи-с-саломро, бисоте буд ва гӯянд, ки понсад фарсанг буд ва ҳар он вақт, ки он бисот бигустаронидандӣ, понсад курсии *заррин* ва *симин* бар он бисот ниҳодандӣ ва тахти Сулаймон, алайҳи-с-салом, бар миёни бисот бинҳоданд [ҷ. 2, 118]. Ва панҷум пурсиданд, ки: «Чашмаи рӯйи равон киро будааст, ки аз баҳри ӯ шористоне кардаанд *рӯйин* ва он шористон кучо аст?» [ҷ. 2, 445].

Баъзан ба иддае аз чунин калимаҳо ҳамроҳ гардидани пасванди ҷамъбандии *-ҳо* мушоҳида мешавад: Чаро Худой вайро, агар рост ҳамегӯяд, *дастваранчинҳо* надихад аз зар ё фариштагонро ба вай ба ҳам нафиристад» [ҷ. 1, 819].

Дар асари мазкур баъзан ба калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу рустанӣ ҳамроҳ гардидани пасванди *-ин /-гин* ва зухури сифатҳои нисбӣ дида мешавад. Масалан, мутарҷимон дар натиҷаи ҳамроҳ намудани пасванди номбурда ба вожаҳои *ҷав* ва *гандум* калимаҳои нави

чавин ва *гандумин* сохта, аввалиро шаш маротиба ва дувумро ду маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва пиразан чандто нони *чавин* дошт ва биёвард ва дар он шир карданд ва бихӯрданд ва ҷумла аз он сер шуданд [ҷ. 1, 325]. Ва Мурсид хоҷат хост ва гуфт, ки: «Маро нони *гандумин* мебояд» Аз ҷиҳати он ки эшонро ҳама нони *чавин* будӣ [ҷ. 2, 88].

Ҳамин тавр, дар ТТФТ мо ба воҳидҳои луғавии гуногунмаъно замимашавии пасванди *-ин / -гин*ро низ мушоҳида мекунем. Масалан, мутарҷимони асар ба вожаҳои *оташ* ва *рашк* ин пасвандро ҳамроҳ карда, калимаҳои *оташин* (панҷ маротиба) ва *рашकिन* (чор маротиба) сохтаанд, ки ҳар ду ба маънои асли ба қор рафтаанд: Ва зани вай ҳаммола бошад ба дӯзах ва андар гардани вай бувад расане *оташин* [ҷ. 1,805]. Ба дурустӣ, ки Умар марде *рашकिन* аст ва ман аз *ӯ рашк*интар [ҷ. 1, 868].

Хонанда метавонад дар асар бо унсурҳои луғавии *миёнагин* (як маротиба), *ҷӯбин* (як маротиба), *зерин* (се маротиба), *хунин* (ду маротиба) ва м. инҳо дучор ояд: Табақи *зерин* мар чаҳорпоёнро буд ва табақи *миёнагин* одамиёнро буд... [ҷ. 1, 597]. Ва он аждаҳо даҳон боз карда лаби *зерин* зери тахти Фиръавн боз кард... [ҷ. 1, 815]. Ва биёварданд бар пирохани *ӯ хунин* дурӯғ [ҷ. 1, 605].

Дар истифода имтиёз доштани чунин калимаҳоро аз ҳамин ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки мутарҷимон баъзан дар доираи як ҷумла вожаҳои бо пасванди *-ин / -гин* сохташударо паси ҳам силсилавор овардаанд: Ва ҳар чи бад-он ҳафт шаҳр бутон буданд *зарину рӯйину оҳанину ҷӯбин* - ҳама биёварданд ва бад-оташ андарфиканданд ва бисӯхтанд, то ҳама хокистар шуданд [ҷ. 1, 568].

2.2.2.4. Пасванди –вар. Ин унсури калимасоз дар ибтидо ҳамчун вожаи мустақилмаъно аз решаи **var*-и бостон ба вучуд омада, яке аз ҷузъҳои калимаҳои мураккаб ба қор рафт ва тадричан дар давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ ба ҳайси пасванди калимасоз ба гардиш ворид шуд [118, 56]. Баъдан дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ дар зери таъсири ҳодисаҳои муайяни забонӣ соҳиби ду шакл: *-вар*

ва *-ур* гардид [90, 219]. А. Деххудо роҷеъ ба пасванди мазкур андеша ронда овардааст, ки он «пасванди дорандагӣ, ки ба охири исм омада, маънии худованд, соҳиб диҳад..., ҳамеша ба таври таркиб истеъмол мешавад, монанди *пешавар*. Бино ба қайди муаллифи «Анҷуманоро», эҳтимол, муҳаффафи *-овар* бошад» [148, ҷ.14, 20467].

А. Ҳумоюнфаррух дар хусуси дар давраи ҳозираи инкишофи забони форсӣ як будан ё мухталиф ҳисоб ёфтани пасвандҳои *-вар* ва *-ур* назари муҳаққиқонро таҳлил намуда чунин навиштааст: “Баъзе гуфтаанд, ки ин таркиб (*-ур* – Қ. А.) ба таркиби пешин (*-вар* – Қ. А.) яке аст ва аввал яке буда ва баъд забари вов афтода ва ҳарфи пешини вов пеш (яъне ҳарфи *у* – Қ. А.) гирифтааст ва шояд дар забони паҳлавӣ ин тур будааст, вале феълан дар забони форсӣ ин ду қисм аз ҳам мутамоӣ аст ва *дастурро даствар* намегӯем ва ҳамчунин *ганҷур* ва *ранҷурро ганҷвар* ва *ранҷвар* намегӯянд” [142, 140].

Мо низ ҷонибдори он ҳастем, ки бо вучуди асли ягона доштани ҳар ду пасванд онҳо дар муддати тулонии таърихӣ роҳи мустақили инкишофиро паймуда, имрӯз яке бар ивази дигаре истифода шуда наметавонад.

Агар гуфтаи “Анҷуманоро”-ро дар бораи шакли ихтисори *-овар* будани *-ур* ба инобат гирем, пас дар ТТФТ мо бо як калимаи *тановар* ба маънои “фарбеҳ” дучор меоем: Берун овард эшонро гӯсолаи *тановар*, мар ӯро буд бонге, гуфтанд: «Ин аст Худои шумо ва Худои Мӯсо, фаромӯш кард» [ҷ. 1, 792].

2.2.2.5. Пасванди –ина. Пасванди *-ина* низ дар ташаккули чанд вожаи сохта сахм гузоштааст. Лозим ба ёдоварист, ки пасванди мазкур дар забони порсии миёна дар шакли *-enak / -enag* дучор гашта, таърихан аз ду чузъ таркиб ёфта буд: *-en [aina]+aka* [90, 214]. Дар ТТФТ бо ёрии ин пасванд вожаҳои *пешина*, *нарина*, *модина* ва м. инҳо сохта шудаанд. Бояд таъкид намуд, ки дарачаи истифодаи калимаҳои мазкур дар ТТФТ ягона нест. Чунончи, мутарҷимон калимаи *пешинаро* сиву се маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва биёромед андар хонаҳои хеш ва на берун

оед бо ороиш-берун омадани занон, ки андар чоҳилияти *пешина* буданд ва ба пой доред намоз ва бидихед закот ва тоат кунед Худои азза ва чалларо ва пайғомбари ўро, ки хамехоҳад Худой, то бибарад аз шумо палидии аҳли хонадон ва то пок кунад шуморо, пок карданӣ [ҷ. 2, 260]. Ҳаққо, ки бифиристодем мо аз пеши ту, ё Муҳаммад, андар гурӯҳи *пешинагиён* [ҷ. 1, 683]. То бинагараванд ба Қуръон ва Муҳаммад ва ҳаққо, ки гузашту рафт ниҳоду равиши *пешинагон* [ҷ. 1, 683]. ... бирафтаст наъту сирати *пешинагон*, ки Худояшон азоб кардӣ, чун пайғомбар ба дурӯғ доштандӣ [ҷ. 1, 494]. Гӯянд он касҳо, ки кофиронанд: «Нест ин, магар афсонаи *пешинагон*» [ҷ. 1, 382].

Калимаҳои *нарина* ва *модина* низ, тавре ки қайд шуд, аз ҷумлаи хамин гуна мисолҳо ба шумор мераванд, ки ҳар якеро мутарҷимон чормаротибагӣ истифода кардаанд: Ва кард аз он ду ҷуфт *нарина* ва *модина*? [ҷ. 2, 693] Ва ўст он-к биёфаринад ду ҷуфти *нарина* ва *модина* [ҷ. 2, 728]. Ва он чӣ биёфарид *нарина* ва *модина* [ҷ. 2, 728].

Баъзан ин унсури калимасоз пасванди дигари *-ӣ / -гӣ* қабул намуда, ба он пасванди ҷамъбандии *-он /-ён /-гон* ҳамроҳ гардидааст. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин мо бо калимаи *пешинагиён* дучор меоем: Ҳаққо, ки бифиристодем мо аз пеши ту, ё Муҳаммад, андар гурӯҳи *пешинагиён* [ҷ. 1, 683]. Шумо ва падарони шумо мепарастиданд *пешинагон* [ҷ.2, 69]. Ки нест ин магар дурӯғи *пешинагон* [ҷ. 2, 72]. Ва ин Қуръон андар китобҳои *пешинагон* аст [ҷ. 2, 76]. Чун хонда шуд бар ў оятҳои мо, гуфт: “Афсонаҳои *пешинагон* аст” [ҷ. 2, 661].

2.2.2.6. Пасванди -сор. Сарчашмаи ин пасванд низ вожаи мустақилмаъно маҳсуб гардида, асли эронии бостонаш **sāra-* аст ва он баъдан дар забони порсии миёна гунаи *sār-*ро пазируфт [90, 218].

Пасванди мазкур дар ҷанд маврид дар таркиби калимаҳои сохтаи ТТФТ ба назар мерасад. Ба қатори чунин унсурҳои луғавӣ метавон *шармсор*, *сангсор* ва *сабуксорро* дохил намуд, ки дуи аввал дар ҷумлаҳои зерин ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии номӣ ба кор рафтааст, вжаи охир дар шакли *сабуксорӣ* истифода шудааст: Ва пас ман хоин бошам ва

шармсор гардам [ч. 1, 571]. Ва чун худовандаш биёяд ва набошад, *шармсор* гардам [ч. 1, 571]. Агар меҳмононро ба мо супорӣ, вагарна мо туро ва хонумони туро ва аҳли байти туро *сангсор* кунем [ч. 1, 384]. Гуфтанд он гурӯҳ, ки: «Мо фол задем ба шумо ва агар на бозшавед, *сангсор* кунем шуморо ва бирасад ба шумо аз мо азобе дарднок» [ч. 1, 668]. Пас, Мӯсо, алайҳи-с-салом, он рӯз ин ҳама ҳочатҳо аз Ҳақ(қ) таоло бихост ва Ҳақ(қ) таоло он ҳочатҳои ӯ ҳама раво гардонид ва он тундӣ ва *сабуқсорӣ* аз вай бардошт ва ӯро пайғомбар гардонид ва ба рисолат ва пайғом пеши Фиръавн фиристод [ч. 1, 574].

Инчунин тавассути ҳамроҳшавии пасванди *-сор* зарфҳои тарзи амал сохта шудаанд. Масалан, дар чумлаҳои зерин пасванди *-сор* ба воҳиди луғавии *нагун* замима шуда, калимаи сохтаи *нагунсорро* сохтааст, ки мутарҷимон онро нух маротиба истифода кардаанд: Пас, Худой, азда ва чалла, эшонро ба Бобул – ба кӯҳи Дамованд дар зери замин ба чоҳе андар азоб ҳамекунад ва эшонро *нагунсор* андар он чоҳ овехтаанд [ч. 1, 87]. То бибарад канорае аз он касҳо, ки кофир шуданд ё *нагунсор* кундашон ва баргарданд навмедон [ч. 1, 206]. Пас, Ҳақ таоло Чабраил ва Микоил ва Исрофилро бифиристод пеши Лут, алайҳи-с-салом, ва гуфтанд, ки «Ҳақ таоло моро фиристодааст, то ин шаҳрхоро *нагунсор* ва ин мардумонро ҳалок кунем [ч. 2, 432].

Ҳамин тавр, пешванду пасвандҳои сифатсози ТТФТ дар қиёс бо ҳамин гуна унсурҳои исмсоз аз лиҳози миқдор фарқ карда, дорои чаҳор пешванд, чаҳор пасванди созандаи сифатҳои аслий ва шаш пасванди созандаи сифатҳои нисбӣ мебошад.

Қаринаҳои пешвандҳои сифатсоз аз ҳамдигар аз нигоҳи дар калимасозӣ ширкат карданашон фарқ карда, баъзеяшон (мисли *бо-*) сермахсуланд, аммо бархе (монанди *ба-*) дар қиёс бо мувозии худ кам ба кор рафтаанд.

Пешванди *бо-* \ *ба-* аз пешванди *бе-* дар ТТФТ аз ҷиҳати имкони васлшавияшон ба калимаҳо тафовут намуда, ҳар ду қаринаи пешванди аввал дар аксар маврид ба унсурҳои луғавии иқтибосии арабӣ ҳамроҳ

шуда вожаҳои нав сохтаанд, вале пешванди *бе-*, баръакс, бештар ба воҳидҳои луғавии аслии тоҷикӣ ҳамроҳ гардида, камтар ба иқтибосҳои арабӣ замима шудааст.

Пешванди *бе-* хангоми дар ҳолатҳои алоҳида ба таркибҳо ҳамроҳ гардиданаш ба ҳар ду ҷузъи он ба таври такрор васл шудааст (мисли *безану бефарзанд*).

Баъзан дар асари мавриди таҳлил дар доираи як ҷумла силсилавор якҷанд сифати сохта ба қор рафтаанд, ки онҳо одатан аз реша ва пешванд иборат мебошанд.

Дар доираи сифатҳо низ мисли исмҳои пешвандҳо дар муқоиса бо пасвандҳо дар калимасозӣ бартарӣ дошта, маҳз ба тӯфайли онҳо миқдори калимаҳои таркиби луғавии асар афзун гардидааст.

Пасвандҳои сифатсози ТТФТ асосан калимаҳои мансуб ба сифат сохтаанд, аммо бархе аз онҳо дар баробари сифат дар ташаккули исму зарф низ ширкат кардаанд.

Сифатҳои сохтаи ТТФТ-ро аз нигоҳи даврони пайдошавияшон метавон ба ду навъ ҷудо намуд: 1) онҳое, ки хеле барвақт ба вучуд омадаанд. Чунин вожаҳо одатан аз решаи тоҷикӣ ва пасванд сохта шудаанд; 2) онҳое, ки дар замонҳои баъд арзи ҳастӣ кардаанд. Ин гуна калимаҳо аз решаи иқтибосӣ (арабӣ) ва пасванд ташаккул ёфтаанд.

Баъзан дар ТТФТ ҳамвазифа шудани пешвандҳои алоҳда бо пасвандҳо ё ҳамин гуна вижагиро соҳиб гардидани ду пасванд дида мешавад.

БОБИ Ш

ВИЖАГИҲОИ ҲОССАИ ЗАБОНИ ТТФТ ДАР КОРБУРДИ ИСМУ СИФАТҲОИ СОХТА

ТТФТ бо вучуди асари тарҷумавӣ буданаш дороиҳои забони даврони Сомониёнро ба таври равшан инъикос карда, дар баробари бо дигар осори ин аср умумият доштани боз вижагиҳоеро дорад, ки онҳоро аз сарчашмаҳои дигари манзуму мансур дарёфт кардан душвор аст. Ин гуна хусусиятро метавон ҳам дар таркиби луғавии он, ҳам дар сохтори воҳидҳои сарфию нахвӣ дучор шуд. Дар ду мувозӣ ё беш аз он ба кор рафтани гурӯҳе аз унсурҳои луғавӣ аз ҷумлаи ҳамин гуна вижагии асар маҳсуб мешавад.

3.1. Мувозиҳои исму сифатҳои сохта

Маводи аз ТТФТ гирдомада гувоҳи он аст, ки дар асар дар катори калимаҳои содаву мураккабе, ки дар ду ё беш аз он қарина ба кор рафтаанд, қисме аз вожаҳои сохтаи мансуб ба исму сифат низ дар ду ё зиёда шакл мавриди истифода қарор гирифтаанд. Чунин мувозиҳо дар натиҷаи тағйирёбии овози таркиби решаи калимаҳо ё вандҳои ба онҳо васлгардида ба вучуд омадаанд.

3.1.1. Мувозиҳои исмҳои сохта

Бархе аз вожаҳои ба тавассути пешванди *ҳам*- сохташуда зери таъсири чанд ҳодисаи овозӣ беш аз ду мувозиро соҳиб шудаанд. Масалан, дар ҷумлаи зерин пешванди номбурда ба вожаи аслии тоҷикии боз васл шуда, калимаи *ҳамбозро* сохтааст, ки маънояш «шарик, ҳамто» мебошад. Вожаи *боз*, бино ба қайди муаллифи “Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ”, аз *vāja* -и эронии бостон ба маънои “қисмат, баҳра, сахм” ибтидо ёфтааст [153, ҷ.1, 261].

Мутарҷимони ТТФТ калимаи мазкурро се маротиба истифода кардаанд: Поко, беайбо ва безану бефарзанд, ки Худой ҳаст аз он чӣ *ҳамбоз* мегӯянд ба *ӯ* [ҷ. 1, 513]. Чун гуфт: «Бирав сӯи Фиръавн», гуфт: «Ё Раб, бародари маро – Ҳорун фаро вазири ман кун андар ин кор, вайро *ҳамбози* ман кун андар пайғомбарӣ, то пушти ман ба вай қавӣ бошад, то

мо – ҳар ду туро намоз кунем ва туро бисёр ёд кунем» [ҷ. 1, 811]. Инчунин вожаи сохтаи *ҳамбоз* дар луғатномаи А. Деххудо ба маънои “шарик, ҳамто, анбоз, ҳариф, назир, монанд, ҳаммонанд” эзоҳ ёфтааст. Деххудо пас аз шарҳи он барои исботи фикраш байтҳо ва ҷумлаҳои шоҳидро аз Фирдавсӣ, “Таърихи Байҳақӣ” ва Ибни Балхӣ овардааст [148, ҷ. 49, 269]. Аз ин ҳолат метавон чунин хулоса намуд, ки ин воҳиди луғавӣ маҳз дар замони тарҷума шудани ин асар серистеъмол будааст.

Бояд гуфт, ки вожаи мавриди таҳлил дар асари мазкур ба ҷуз шакли *ҳамбоз* инчунин ба гунаи *ҳанбоз* низ ба қор рафтааст: *Ҳанбоз* дар бархе фарҳангномаҳо “шарик” эзоҳ ёфтааст [151, ҷ. 2, 493]: Ва бигӯ, ки аз одамиён кӣ ба Худой, аза ва чалла, *ҳанбоз* гирифт ва андар ин ҷаҳон бихиште сохт ва гуфт, ки ин бар мисоли бихишт аст [ҷ. 1, 25]. Ва аз он касҳо, ки *ҳанбоз* гирифтанд, хоҳад яке аз эшон, ки бизияд ҳазор сол [ҷ. 1, 84].

Шакли *ҳанбоз* дар натиҷаи табдили ҳамсадои “м”-и пешванди *ҳам-* ба “н”, ё, баръакс, “н” ба “м” ба вуҷуд омадааст. Ин гуна табдилёбӣ фақат ба калимаи номбурда хос набуда, намунаҳои онро дар мисоли вожаҳои *паёмбар – паёнбар, шикамба – шиканба, ҳамбар – ҳанбар, пинҳон – пинҳом* ва монанди инҳо мушоҳида кардан мумкин аст [141, 39].

Дар асари номбурда боз як шакли дигари ин унсури луғавӣ, яъне *анбоз* низ ба назар мерасад. Вобаста ба ин шакли *ҳамбоз* ишора намудани ин нукта бамаврид аст, ки калимаҳои таркиби луғавии забон дар муддати дуру дарози таърихӣ аз шакли аслияшон дур рафта, ба таҳфиф дучор мешаванд. Чунин ҳодиса одатан бо вожаҳои серистеъмол зери таъсири шакли шифоҳии забон рӯй медиҳад. Таърихи забони тоҷикӣ намунаҳои зиёди ба ин гуна таҳаввулот дучоргардии вожаву таркиб ва ибораҳо, ҳатто ҷумлаҳоро медонад. Воҳидҳои луғавии *дабистон, позаҳр, гӯсола, душман, нонбо, девонтан, фағфур, шобош* ва даҳҳои дигар дар натиҷаи таҳфифи овоз ё ҳичоҳои дохили решаи вожаҳо, ё аз ҳар ду ҷузъи калимаҳои мураккаб, таркиб ё ибораву ҷумла *фурӯгузор* шудани овозу ҳичоҳои алоҳида шакли зикргардидаро соҳиб

шудаанд [16, 63-102, 104-130]. Аз чунин гуфтаҳо хулоса кардан мумкин аст, ки *ҳамбоз* аввал ба гунаи *ҳанбоз* табдил ёфта, баъд аз ҳамсадои аввалаш маҳрум шудааст ва шакли *анбоз*ро гирифтааст. Маълум мешавад, ки шакли охир дар замони тарҷума шудани тафсири мазкур, ё умуман дар асри X назар ба дигар гунаҳо серистеъмол шуда будааст. Далели мо доир ба маъмул будани *анбоз* дар қиёс бо *ҳанбоз* ин аст, ки агар мувозии *ҳанбоз* чилу се маротиба ба кор рафта бошад [ч. 1, 25, 84, 244, 381, 382, 396...], пас қаринаи *анбоз* ҳаштоду нӯҳ маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст [ч. 1, 12, 17, 31, 199, 223, 228, 290..., ч. 2, 4, 6, 24, 36, 101, 149...]: Ва он подшоҳ дили ту аст, ки дили ту яке аст ва бо ӯ ҳеч *анбоз* нест ва ҳеч ҳамто нест [ч. 1, 12]. Гуфт: «Туро парастем ва бо ту *анбоз* нагирем» [ч. 1, 17].

Дар фаслҳои гузашта мо дар бораи унсури луғавии *корзор* мулоҳиза ронда будем. Ин вожа дар ТТФТ инчунин дар ду шакли дигар ба кор рафтааст: *корзор* \ *коржор* \ *горжор*. Аз ҷиҳати дараҷаи истифода калимаи *корзор* дар осори замони Сомониён, ба хусус ТТФТ, хеле фаъол аст. Масалан, вожаи мавриди таҳлилро мутарҷимони асари номбурда ҳаштоду ҳашт маротиба истифода намудаанд. Бояд гуфт, ки дар аксари ҷумлаҳо *корзор* ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии номӣ истифода шудааст: Ва *корзор* *қунед* бо эшон, то набошад озмоиш ва бошад дин Худойро, агар бозистанд, нест душманонагӣ, магар бар ситамкорон [ч. 1, 114]. Мепурсанд туро аз моҳи ҳаром, *корзор* *кардан* андар он? Бигӯ: *Корзор* *кардан* андар он бузург аст ва дур шудан аз роҳи Худой ва кофирӣ бад-он ва Масҷиди Ҳаром ва берун кардани аҳли ӯ аз ӯ бузургтар наздики Худой [ч. 1, 119]. Ва ҳамеша *корзор* *қунанд* бо шумо, то ки бозгардонанд (шуморо) аз дини шумо, агар тавонанд [ч. 1, 119].

Дар асари номбурда пасванди мазкур боз дар шакли –*жор* низ ба кор рафтааст. Чунончи, калимаи *корзорро* мутарҷимон, чунонки ишора шуд, ба гунаи *коржор* низ истифода бурдаанд. Ба назари мо, чунин шакли ин воҳиди луғавӣ варианти аз забонҳои дигари эронӣ мисли портӣ ба тоҷикӣ интиқолёфтаи пасванд ҳисоб мешавад. Маълум аст, ки ба таркиби

луғавии забони тоҷикӣ замоне як гурӯҳ калимаҳои эронӣ дар шакли портиҷон иқтибос гардида буданд. Яке аз нишонаҳои шаклҳои портиҷон калимаҳо бар ивази ҳамсадои *з* истифода шудани ҳамсадои *ж* дар мавқеъҳои гуногуни фонетикӣ аст [45, 254].

Бояд гуфт, ки вожаи *коржор* дар асари мавриди таҳлил чор маротиба корбаст шудааст: Ва *коржор* мекунад во эшон, то набошад ва бинамонад дар Макка ва чуз аз он озмуни куфр ва то бибувад дину ибодат ва фармонбардории ҳама он мар Худои аза ва чалларо, пас, агар воистанд аз куфр, пас, ҳаққо, ки Худой аст бад-он чӣ мекунад аз неку бад биноеву доное [ҷ. 1, 494].

Вобаста ба ин масъала боз як нуктаи дигарро афзудан лозим меояд. Дар таърихи забони тоҷикӣ ҳангоми таҳаввулоти овозӣ ҳамсадои *-к* бостонӣ ба *-г* табдил ёфтааст [141, 350]. Чунин хусусиятро низ метавон дар мисоли унсури луғавии *корзор* мушоҳида намуд. Дар тули истифода калимаи *корзор* ба таҳаввулоти шаклӣ дучор шуда, варианти *горжорро* қабул кардааст. Мутарҷимони асар шакли номбурдаи калимаи мазкурро як маротиба истифода карданд: Эй пайғомбар ва бузургвор, меафжул он гаравидагонро ба Худой ва расул бар *горжору* чанг кардан ва кофиронро [ҷ.1, 499].

Дар асари мавриди таҳлил истифодаи пасванди *-бон* дар шакли гуфтугӯӣ ё шевагии *-вон* низ ба назар мерасад. Чунончи, дар ин ҷумла мутарҷимон пасванди *-бонро* ба гунаи *-вон* истифода бурда, ба он боз пасванди дигари *-ӣ*-ро ҳамроҳ намудаанд: Басанда аст моро Худой ва нек *нигаҳбон* аст [ҷ. 1, 228]. Ва он касҳо, ки эшон бар намозҳои *нигоҳвонӣ* мекунад [ҷ.1, 859].

Дар ҷумлаи фавқ калимаи мавриди таҳлил аз ду ҷиҳат хусусияти мувозинокиро соҳиб шудааст: 1) решаи калима дар ду шакл: *нигоҳ* ва *нигаҳ* ба кор рафтааст; 2) пасванд низ хусусияти дугунагӣ гирифтааст.

Дар асари мавриди таҳлил дар шакли *ёдкор* низ истифода гардидани вожаи *ёдгор* дида мешавад. Ин қаринаро мутарҷимон ҳафт маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ҳама набасанда бошад

эшонро, ки мо фурӯ фиристодем бар ту китоб – Қуръон, ки ҳамебихонӣ бар эшон, ки андар он ҳаст бахшоиш ва *ёдкор* гурӯҳеро, ки бигараванд [ҷ. 2, 174]. Ва аммо фаромӯш кунад туро дев, манишин паси *ёдкорӣ* бо гурӯҳи ситамкорон [ҷ. 1, 445]. Ва ба пой доред намоз ба ду тарафи рӯз ва соате паси соате аз шаб, ки некиҳо бубарад бадихо ва он ёдкардест *ёдкоронро* [ҷ. 1, 445].

3.1.2. Мувозиҳои сифатҳои сохта

Пасванди –чӣ / -чӣ. Дар натиҷаи тахмину қиёси бархе аз унсурҳои калимасоз аҳли таҳқиқ қайд кардаанд, ки ду пасванди –*чӣ* мавҷуд будааст: 1) пасванди дар даврони басо куҳан аз забонҳои туркӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ интиқолёфтаи –*чӣ*; 2) пасванде, ки аслан решаи эронӣ дошта, дар порсии миёна шаклҳои - *čig* ва – *čik*-ро дошт [90, 211]. Вале муҳаққиқ Д. Саймиддинов дар заминаи далоили фаровон дар асл туркӣ будани ҳар ду “*чӣ*”-ро нишон додааст. Ҳамин муҳаққиқ таъкид менамояд, ки он ҳамчун унсури калимасоз дар даврони мухталиф мавриди истифода қарор дошта, фақат ба ин ё он забонҳои алоҳидаи эронӣ роҳ наёфта, балки ба гурӯҳе аз забонҳои миёна (мисли порсии миёна, суғдӣ) ва нави эронӣ (монанди форсии муосир, дари Афғонистон, ларӣ), ҳатто яке аз забонҳои ҳиндуаврупоӣ, яъне арманӣ низ ворид гардидааст [47, 116-118]. Чунончи, Д. Саймиддинов дар як маврид қайд менамояд, ки «пасванди –*чӣ* дар забони тоҷикӣ бо таъсири забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ивази қолабҳои асили суннати воҷасозӣ тавсия пайдо карда, аз ин роҳ луғоту истилоҳоти фаровоне бо ин пасванд дар забони тоҷикӣ ворид гардидаанд» [47, 116]. Хулосаи ин муҳаққиқ аз таҳлили корбурди ин пасванд дар забонҳои куҳану нави эронӣ ин аст, ки «ин пасванд (-чӣ-Қ. А.) қолабҳои фаровони суннатиро, ки дар осори гузаштагон дорои собиқай хаттӣ мебошанд, маҳдуд ва мансوخ сохтааст. Истифода аз ин равиш дар воҷасозии забони тоҷикӣ ба манфиати рушди забон набуда, балки маҳдуд кардани забон аз имконоти дохилӣ ва равишҳои суннативу таърихӣ он мебошад» [47,125].

Калимаи *миёнҷиро* дар ФТЗТ ба маънои “воситаи байни ду кас, миёнарав” эзоҳ додаанд [152, ҷ. 1, 798].

Муҳаммад Гиёсуддини Ромпурӣ ба сарчашмаи пасванди *-чӣ* \ *-ҷӣ* дахл намуда, гунаи дуҷоми “*-ҷӣ*”-ро шакли таҳаввулёфтаи *-чӣ* ҳисоб мекунад ва сарчашмаи “*-чӣ*”-ро мансуб ба забони туркӣ ба шумор меорад [150, ҷ. 1, 89]. Вале А. Деххудо чунин пиндори муаллифи “Гиёсул-луғот”-ро шубҳанок ҳисоб менамояд ва дар хошияи луғатномааш қайд мекунад, ки – пасванди *-ҷӣ* мубаддали *-чӣ* набуда, худ унсури алоҳидаи калимасоз аст. \bar{U} бо таъя ба ишораи муаллифи «Баҳори Аҷам» навиштааст, ки дар асл он аз ҷузъҳои *миён* ва пасванди *-гӣ* иборат будааст ва бо гузашти айём ҳарфи «г»-ро ба «ҷ» бадал карданд ва он шакли *-ҷӣ*-ро қабул кардааст. \bar{U} назари дигареро низ зикр мекунад, ки мувофиқи он ин вожа аз ҷузъҳои *миён* ва пасванди *-ҷӣ*-и туркӣ иборат буда, тадриҷан унсури калимасози мазкур гунаи *ҷӣ*-ро соҳиб гардидааст [148, ҷ. 13, 19380].

Аз ин андешарониҳо хулосаи ба ҳақиқат наздик он аст, ки сарчашмаи ҳар ду пасванд: *-чӣ* ва *-ҷӣ* унсури калимасози тоҷикии *-гӣ* буда, дар тули истифода ҳар дуяшон ба таҳаввулотӣ шаклӣ дучор шудаанд. Вожаи *миёнҷӣ* дар форсии миёна дар шакли *-miyānĵik/mauānĵig* дар гардиш вучуд дошт, аз *-miyān* ва пасванди *-ĵig, ĵik, (čik)* сохта шудааст [153, ҷ. 4, 2678].

Пасванди мазкур дар шакли *-ҷӣ* дар ТТФТ танҳо се маротиба дар таркиби калимаҳои сохтаи *миёнҷӣ* ба назар мерасад: Гуфтанд: «Мо ўро *миёнҷӣ* кунем ва ҳар чи вай фармояд, он кунем» [ҷ. 1, 806]. Пас, мерос додем нома он касҳоро, ки бигузидем аз бандағони мо, аз эшон ситамкор мар тани худро ва аз эшон *миёнҷӣ* ва аз эшон он-к пешӣ карданд ба некиҳо ба фармони Худои азза ва ҷалла [ҷ. 1, 325].

Вобаста ба ин масъала боз як нуктаи дигарро афзудан лозим меояд. Дар таърихи забони тоҷикӣ боз як пасванди дигари *-ҷӣ* вучуд дошт, ки он аз забони ҳиндӣ ба тоҷикӣ иқтибос шуда, ба калима тобиши навозишу эҳтиромро ато менамуд [90, 215].

Як хусусияти ТТФТ дар истифодаи пасвандҳои калимасоз ҳамин аст, ки иддае аз чунин унсурҳои калимасоз дар ду шакл ба кор бурда шудаанд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин пасванди *-gor* боз дар шакли *-kor* мавриди истифода қарор гирифтааст: (Ва пирояҳо) ва ба дурустӣ, ки хамаи он бархурдории зиндагии ин ҷаҳон аст ва он ҷаҳон наздики Худои ту *парҳезгоронро* беҳтар [ҷ. 2, 458]. Ва наздик кунанд бихишт *парҳезкоронро* ба ҷуз дурӣ [ҷ. 1, 532]. Ин аст китоб, нест шак андар он, роҳнамоӣ *парҳезкоронро* [ҷ. 1, 17]. Пас, он гоҳ гуфт: «Ин китоби Худоӣ на ба қавли кофирон аст ва ин китобе аст, ки андар ин ҳеч шак(к) нест ва роҳнамоӣ аст мар *парҳезкоронро*» [ҷ.1, 37]. Кардем онро расвоӣ он ҷӣ миёни он аст ва он ҷӣ паси он аст ва пандест *парҳезкоронро* [ҷ.1, 70].

Ҳар дуи ин шакли айни як воҳиди луғавӣ аз рӯйи дараҷаи истифода ягона нестанд: варианти *парҳезгор* ду маротиба, аммо гунаи *парҳезкор* ҳаштоду се дафъа истифода шудааст.

Баръакси калимаи боло аз байни шаклҳои *растагор* ва *растакор* вожаи нахуст сиву як маротиба ва қаринаи дуҷумла ҳамарӯз се дафъа истифода шудааст: Он касҳо, ки бигаравиданд бад-ӯ ва ёрӣ карданд ӯро ва нусрат карданд ӯро ва пасравӣ карданд Қуръонро – он-к бифристонданд бад-ӯ, эшонанд – эшон *растагорон*» [ҷ. 1, 455]. Ҳар киро гарон тарозуи вай аз некӣ, эшонанд – эшон *растагорон* [ҷ. 2, 7]. Ва аммо он-к тавбат кунанд ва бигаравад ва кунанд некӣ, бошад, ки бувад аз *растагорон* [ҷ. 2, 150]. Эшонанд сипоҳи Худоӣ, бидонед, ки сипоҳи Худоӣ азза ва ҷалла эшонанд *растагорон* [ҷ. 1, 585]. Лекин пайғомбар ва он касҳо, ки бигаравиданд бо ӯ, ҷиҳод карданд ба хостаҳои эшон ва танҳои эшон ва эшонанд, ки эшонрост некиҳо ва эшонанд – эшон *растакорон* [ҷ.1, 521]. Бувад аз шумо гурӯҳе (ки) мехонанд сӯи некӣ ва мефармоянд ба некӯӣ ва бозмедоранд аз зиштӣ. Эшонанд – эшони *растакорон* [ҷ. 1, 203]. Эшонанд бар роҳи рост аз худовандашон ва эшонанд – эшон *растакорон* [ҷ. 1, 17].

Дар чунин унсурҳои луғавӣ на танҳо ҷузъи пасвандашон, балки ҳиссаҳои дигарашон низ ба тағйироти муайяни овозӣ дучор гардидаанд.

Чунончи, калимаи *омурзгорро*, ки дар асар навад маротиба истифода шудааст, мутарчимон боз дар шакли *зудомурзидгор* истифода намудаанд. Бояд кайд кард, ки шакли охир дар асар ҳамагӣ як бор ба кор рафтааст: Агар бозистанд, ки Худой *омурзгор* аст ва бахшоянда [ч. 1, 103]. Бигӯй: «Агар ҳастед, ки дӯст доред Худойро, мутобаат кунед маро, дӯст дорад шуморо Худой ва биёмурзад шуморо гуноҳони шумо, ки Худой *омурзгор* аст ва бахшоянда» [ч. 1, 177]. Магар он касҳо, ки тавба карданд аз паси он ва ба сомон шуданд, ки Худой *омурзгор* аст ва бахшоянда. [ч. 1, 202]. Биёмурзад онро, ки хоҳад ва азоб кунад онро, ки хоҳад ва Худой *омурзгор* аст ва бахшоянда [ч. 1, 206]. Ки он касҳо, ки баргардиданд аз шумо рӯзи фароҳам омадани ду гурӯҳ, ки биларзондашон дев ба бархе он чи сохтанд, ки андаргузошт Худой аз эшон, ки Худой *омурзгор* аст ва бурдбор [ч. 1, 224]. ...боздихед роҳи эшонро ҳар кучо ки хоҳанд шуд, ҳаққо, ки Худой *зудомурзидгоре* аст тоибонро ва бахшояндае бар он кас, ки бимирад бар тавба [ч. 1, 506].

3.2. Доираи маъноии исму сифатҳои сохта

Маълум аст, ки дар ҳар забон миқдори маъноҳо назар ба калимаҳо бештар буда, кулли чунин маъноҳоро бо ёрии унсурҳои луғавии алоҳида баён намудан душвор аст. Дигар ин ки ҳар гуна калима вақте ки ба тору пуди матн ворид гардид, хусусиятҳои нави маъноӣ пайдо мекунад. Ин аст, ки гурӯҳе аз унсурҳои луғавиро адибон дар ифодаи якчанд маъно ба кор мебаранд.

Дар ТТФТ низ дар баробари воҳидҳои луғавии маҳдудмаъно мо боз бо қисме аз вожаҳои сермаъно дучор гардидем, ки онҳо барои фаҳмо гардидани матлаби мутарчимони асар мусоидат кардаанд.

Аз таҳлилу қиёси калимаҳои дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вучуддошта маълум мегардад, ки аз байни хиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ вожаҳои мансуб ба исму сифат ва феълу зарф бештар хусусияти сермаъноӣ зоҳир кардаанд. Як назари кӯтоҳ ба маводи фарҳангномаҳо кофӣ аст, ки чунин пиндор собит гардад.

3.2.1. Исмҳои сермаъно

Дар осори тарҷумавӣ, ба хусус ТТФТ низ, мо бо чанде аз калимаҳои мансуб ба исм дучор гардидем, ки дар ифодаи чанд маъно ба кор рафтаанд. Чунончи, дар асар вожаи *Офаридгор* ба ду маъно ба кор рафтааст: а) Ба маънои “Аллоҳ” истифода шудааст: Ва чун гуфт Мӯсо гурӯҳи ӯро, ки «Эй гурӯҳ, шумо ситам кардед ба танҳои шумо ба гирифтани шумо гӯсоларо, тавба кунед сӯйи *Офаридгори* шумо ва бикӯшед танҳои шуморо, он аст беҳтар шуморо наздики *Офаридгори* шумо ва тавба дод бар шумо, ки ӯст ӯ тавбадиханда ва бахшоянда [ҷ. 1, 58].

б) Дар ТТФТ баъзан мутарҷимон вожаи *офаридгорро* ба маънои “офаранда, падидоваранда” мавриди истифода қарор додаанд: Иблис бад-ин сухан хуччат бар хештан овард ва аз баҳри он ки чун *офаридгор* Худованд аст, ӯ беҳтар донад, ки аз оташу гил кадом беҳтар аст ва *офаридгори* гилу оташ ҳар ду Худованд аст, бар ӯ ҳукм набошад, ҳар чӣ кунад ва фармояд-ӯ беҳтар донад, ки ӯ Худованд ва *офаридгор* аст – ҳаким ва доно [ҷ. 1, 43]. Ва Иблис бад-ин сухан хуччат (бар хештан) овард ва аз баҳри он, ки *офаридгор* Худованд аст, ӯ беҳтар донад, ки аз ин ду кадом беҳтар ва кадом батар аст, ки аз ин гил пайғомбарон омаданд ва некмардон, ки аз оташ наёмаданд [ҷ. 1, 286].

Унсуре луғавии *худовандро* дар гузашта аҳли адаб дар ифодаи маъноҳои: а) номе аз номҳои Илоҳӣ; б) кадхудо; в) устод; г) соҳиби хона, бузурги хона; ғ) мавло; д) лақаби подшоҳони машриқ дар пайравии селевкиҳо; е) лақаби подшоҳони силсилаи исмоилияи муқими кӯҳи Аламут; ё) подшоҳ; ж) доранда, доро, соҳиб ва м. инҳо ба кор бурдаанд [148, ҷ. 6, 8414-8417].

Мутарҷимони тафсири мазкур калимаи *худовандро* нухсаду чилу ҳафт маротиба фақат дар ифодаи маъноҳои *Аллоҳ* ва *соҳиб* мавриди истифода қарор додаанд:

а) Аллоҳ: Ва мар *Худовандро*, чалла ҷалолуху, наваду нӯҳ ном аст, ки вайро ба он бихонанд ва ҳеч номе бузургтар аз «субҳонака-л-

Лохумма» нест [ч. 2, 123]. Намоз кун ба номи Худой ва ба санои *Худованди* ту ва мебош аз сачдакунандагон [ч. 1, 688]. Пас, *Худованд* хост, ки мар *ӯро* зинда гардонад ва Иблис мар он фариштагонро гуфт: «Биравед, то мар ин халифатро, ки Худои азза ва чалла офаридааст, *ӯро* бубинем» [ч. 1, 691].

б) Соҳиб: Нӯшервон вақте ба сайр берун рафта буд ва савори асп ба киштзоре андарронд ва *худованди* он кишт пеши Нӯшервон омад ва бинолид ва дод хост [ч. 2, 526]. Ва бизанад Худой масали ду мард, ки яке аз эшон гунг буд, қодирӣ надорад бар чизе ва *ӯ* иёл буд бар *худовандаш*, хар кучо фириштад *ӯро*, наёяд ба ҳеч некӣ ва неъмате [ч. 1, 706].

Вожаи дигари сермаънои ТТФТ *ҷонвар* аст, ки дар ифодаи маъноҳои зер шаш маротиба истифода шудааст:

а) Зинда, ҷондор: Ду бандаанд аз бандагони Худой, ки бад-ин ҷаҳон андар ҳамебуванд зинда то он рӯз, ки хама *ҷонварон* ҷон бистонад, ин ду зиндаанд бад-ин ҷаҳон - андар [ч. 1, 757].

б) Ҳайвонот: Пас, девонро ва бодро ва мурғонро ва *ҷонваронро* мусаххари вай гардонид ва ҳамаро маҳкум ва фармонбардори вай гардонид ва девон аз баҳри *ӯ* биноҳо карданд аз санг ва чизҳои дигар [ч. 2, 116].

Калимаи *даргоҳ* намунаи дигари унсурҳои луғавии сермаъно мебошад. Бояд гуфт, ки ҷузъи аввали калимаи *даргоҳ* - *дар* дар эронии бостон ба гунаи *-dvar* вучуд дошт [153, ч. 2, 1275].

Дар матни ТТФТ яке аз маъноҳои вожаи *даргоҳ* “даромадгоҳ, мадҳал” аст: Ва он саги эшон густаронида ду дасташ пеши *даргоҳи* ғор, агар дидавар шудӣ бар эшон, баргаштӣ аз эшон гурехтанӣ ва пур гардидӣ аз эшон биму ҳарос [ч. 1, 408].

Аммо дар мисоли зерин *даргоҳ* ба маънои “манзил, ҷой” истифода шудааст: Ва чун *фурӯ* ояд ба *даргоҳи* эшон, бад аст бомдоди бимкардагон [ч. 2, 351]. Ва аввал меҳнате меҳнати падари мо буд – Одам, алайҳи-с-салом, ки Худои азза ва чалла *ӯро* биёфарид ва баргузид ва ҷумла фариштагонро бифармуд, то *ӯро* сачда карданд ва Иблис, ки меҳтари

эшон буд, гарданкашӣ кард ва ўро сачда накард ва аз фармони Худои азза ва чалла берун омад ва нофармонӣ кард, то Худои азза ва чалла вайро ба лаънат кард ва аз *даргоҳи* хеш биронд [ҷ. 2, 178]. Ва Абутолибро дар Макка чандоне мартабат буд ва бар *даргоҳи* ӯ пардадорон будандӣ, агар хостӣ, ки касеро бор диҳад, бор додӣ ва агар нахостӣ, бор надодӣ [ҷ. 2, 17].

Ин калима дар ҷумлаҳои поён ба маънои “дар назди, дар пеши” омадааст: Пас, Исмоил, алайҳи-с-салом, даст бардошт ва дуо кард ва аз Худои азза ва чалла ҳочат хост ва гуфт, ки: «Ё Раб, ҳар он касе аз муъминон, ки ба *даргоҳи* ту ояд бо гуноҳи бисёр ва андар имони ӯ нуқсоне набошад, ту он гуноҳони ўро андаргузор ва афв гардон» [ҷ. 2, 189]. Макунед ва ба тарки ин бутон бигӯед ва рӯй ба *даргоҳи* Ҳақ(к) таоло ниҳед, ки шуморо офаридааст ва рӯзитон мерасонад, ки аз ин бутон ҳеч наёяд [ҷ.1, 406].

Бояд гуфт, ки вожаи мазкур дар тарҷумаи тафсири номбурда ёздаҳ маротиба истифода шудааст.

Вожаи *пойгоҳ* низ аз ҷумлаи ҳамин гуна мисолҳост. Ин воҳиди луғавӣ дар фарҳанги ФТЗТ чунин тафсир шудааст: даромадгоҳи хона (дар хонаҳои кӯҳна), ки пойафзолро дар он ҷо мекашанд, поёни хона аз тарафи дар (барои кашидани пойафзол), кафшкан [152, ҷ. 2, 108].

Дар ТТФТ калимаи *пойгоҳро* чаҳордаҳ бор баҳри ҳадафрас шудани матлаби мутарҷимон ба маъноҳои гуногун истифода кардаанд:

а) Ба маънои «дараҷа, мартаба»: Эшонро *пойгоҳҳо* наздики Худой ва Худой биност бад-он чӣ мекунанд [ҷ. 1, 225]. Ва мардонро бар эшон *пойгоҳҳо* ва Худой беҳамтост ва боҳикмат [ҷ. 1, 66]. Бардоштаи *пойгоҳҳо* ва дараҷотҳо – Худованди арш бифиристад Ҷабраилро аз фармони ӯ бар он-к хоҳад аз бандагони ӯ, то бим кунад рӯзи ба ҳам расидан [ҷ. 2, 400]. Ва ҳамаро *пойгоҳҳо* аст аз он чӣ карданд ва тамои кунад эшонро кирдорҳои эшон ва эшон на ситам карда бошанд [ҷ. 2, 471].

б) Ба маънои “обрӯ, манзалат”: Ва ўст, он-к кард шуморо халифатони замин ва бардошт бархе аз шуморо аз забари бархе *пойгоҳҳо*, то биёзмояд шуморо андар он чӣ бидод шуморо [ч. 1, 399].

в) Ба маънои “подош, мукофот”: Фазл кард Худой ба чиҳодкунандагон ва ба хостҳои эшон ва танҳои эшон бар нишастагон *пойгоҳе* [ч. 1, 150]. Ва ҳар кӣ биёяд наздики Худой гаравида ва карда буд некиҳо – эшонанд, ки мар эшонро бувад *пойгоҳе* бартарин [ч. 1, 439].

Ба ин тарик, дар ҷумлаҳои поён метавон бо калимаи *равии* дучор омад, ки мутарҷимони асар онро ёздаҳ маротиба ба маъноҳои мухталиф ба кор бурдаанд:

а) Ба маънои “ҳаракат”: Ва мар ин панҷ ситораи дигарро, ки ёд кардем, *равии* эшон ҳам бар ин мисоли офтоб ва моҳтоб аст [ч. 2, 339]. Ва қисси ин ҳафт осмон ва ҳафт замин ва офтобу моҳтоб ва *равии* эшон ва ин панҷ ситораи раванда ва ин ҳазору бисту чаҳор истода бар мисоли қандилҳо ва ин манозили моҳ ва ин буручи ситорагон ва *равии* офтоб андар эшон бад-ин мисол аст, ки ёд карда омад, то доништа ояд [ч. 2, 343].

б) Ба маънои “рафтор”: Чун *равии* гурӯҳи Нӯх ва Од ва Самуд ва он касҳо, ки аз паси эшон буданд ва нахоҳад Худой, ки кунад ситаме мар бандагонро [ч. 2, 402].

в) Ба маънои “тариқа, тарз, усул”: То бинагараванд ба Қуръон ва Муҳаммад ва ҳаққо, ки гузашту рафт ниҳоду *равии* пешинагон [ч. 1, 684]. Пас, агар бозгардед бо Худой ба тавбаву имон, пас, он аст беҳтар шуморо ва агар баргардед аз тавба ва ба *равии*, пас, нек медонед, ки шумо наед ба ояндагон ва ба барвижандагон аз Худой ва азоби вай ва сустёвандагон Худойро аз азоб кардан [ч. 1, 505].

Вожаи *оромии* низ аз ҷумлаи калимаҳои сермаъно буда, мутарҷимон онро шонздаҳ маротиба дар ифодаи маъноҳои мухталиф истифода бурдаанд:

а) Ба маънои “таскин”. Ба ин маъно ин калима дар асар хеле зиёд ба кор рафтааст: Вай аст он касе, ки фурӯ фиристод *оромии* андар

дилҳои гаравидагон, то бияфзоанд гаравиш, яъне яқин, бо гаравиши эшон ва мар Худойрост сипоҳҳои осмонҳо ва замин ва ҳаст Худой доно, савобкор [ҷ. 2, 493]. Фурӯ фиристод Худой *оромии* худ бар пайғомбари худ ва бар гаравидагон ва вочиб кард эшонро сухани парҳезкорӣ [ҷ. 2, 496]. Биситон аз хостаҳо (и) эшон садақае, ки пок кунӣ эшонро ва покиза кунӣ эшонро бад-он ва дуо кун бар эшон, ки дуоҳои ту *оромии* аст эшонро ва Худой азда ва чалла шунавову доно аст [ҷ.1, 523]. Бeroҳ кардашон дев аз он ва берун кардемашон аз он, ки буданд андар он ва гуфтем: «Фурӯ равед, бархе аз шумо бархеро душман ва шуморост андар замин *оромии* ва бархурдорӣ то ҳангоме» [ҷ.1, 43]. Ва гуфт эшонро пайғомбари эшон, ки: «Нишони подшоҳии ӯ он аст, ки биёрад ба шумо он тобут, ки андар он аст *оромии* аз Худованди шумо... [ҷ. 1, 113]. Ва он тобут чун мучизоте буд миёни Банӣ Исроил ва он тобути осоиш ва *оромии* халқ буд [ҷ. 1, 131].

б) Ба маънои “фароғат, роҳат”: Ва кардем хоби шуморо *оромии* [ҷ. 2, 702]. Эй гурӯҳ, ба дурустӣ, ки ин зиндагонии ин ҷаҳон бархурдорист ва ба дурустӣ, ки он ҷаҳон он аст ҳонаи қароргоҳ ва *оромии* [ҷ. 2, 403].

Воҳиди луғавии *пурсии*, ки маъноҳои “ҳолпурсӣ, суол кардан”-ро ифода менамояд, низ ба ҳамин гурӯҳи калимаҳои сохта дохил мешавад. Сарчашмаи вожаи мазкур феъли *пурсидан* аст, ки мутарҷимон онро дар ифодаи маъноҳои зерин шаш маротиба ба қор бурдаанд:

а) Ба маънои “суол кардан”: Ва чун он рӯз бирафта бошанд, ҳамчунон дудигар шаб биёянд ва то рӯз бошанд ва ҳамчунон менависанд ва чун рӯз бошад, они рӯз биёянд ва они шаб бираванд ва он худ *пурсише* бошад бузург, ки аз он бипурсанд [ҷ. 2, 700]. Ва чун аз гӯр барангезанд, дигар *пурсии* аст ва пулҳост, ки ҳар ҷой туро бипурсанд [ҷ. 2, 701].

а) Ба маънои “ҳолпурсӣ”: Ва моҳиён андар он дарё бисёр буданд ва эшон аз Худой азда ва чалла ҳочат хостанд, то одамиёноро бифармояд, то рӯзи шанбе моҳиёноро нагиранд, то эшон ба *пурсии* ва зиёрати якдигар раванд [ҷ. 2, 189].

Маънои «суол кардан»-ро ифода кардани вожаи мазкур хангоми ба сифати чузъи номии феъли таркибии номӣ мавриди истифода қарор гирифтаниш бештар зоҳир шудааст: Пас, ҳама пеш омаданд ва маро *пурсиш карданд* ва мужда доданд ба некуиҳои Худой, азза ва чалла [ҷ. 1, 162].

Воҳиди луғавии *бахишиш* низ аз ҷумлаи калимаҳои сермаъноӣ асар ба шумор рафта, мутарҷимон онро барои ифодаи ду маъно чор маротиба ба қор бурдаанд:

а) Ба маънои “омурзиш ва авф”: Ин аст *бахишиши* мо, бадӣ ё бидор ба чуз шумор ва ҳисоб [ҷ. 2, 377].

Дар ифодаи маънои “омурзиш, авф” мутарҷимон шакли *бахшоиши* ин калимаро низ ба қор бурдаанд: Пойгоҳҳо аз он ва омурзиш ва *бахшоиш*. Ва ҳаст Худой омурзгор ва бахшоёнда [ҷ. 1, 277]. Агар ба дурӯғ доштанд туро, бигӯ: «Худованди шумо худованди *бахшоише* фарох аст ва на бозгардонида ояд азоби ӯ аз гурӯҳи гуноҳкорон» [ҷ. 1, 396].

б) Ба маънои “ато, инъом”: Ва огоҳӣ деҳашон, ки он об *бахишише* аст миёни эшон, ҳар якеро об хӯрданӣ ба ҷой омада [ҷ. 2, 557].

Чунин маъно хангоми ҳамчун як чузъи калимаи омехтасохт омадани вожаи мазкур бештар зоҳир мешавад: Чунон-к бифиристодем мо бар *бахишишкунандагон* [ҷ. 1, 688].

Пӯшиш низ дар қатори ҳамин гуна калимаҳои сермаъноӣ қарор дорад. Дар асар ин вожа, ки беш аз бист маротиба истифода шудааст, маъноҳои зеринро касб намудааст:

а) Ба маънои “парда, рӯйпӯш”: Ва аз эшон он, ки гӯш дорад сӯи ту ва қардем бар дилҳои эшон *пӯшиши*, ки андарёбанд онро ва андар гӯшҳои эшон гаронӣ [ҷ. 1, 382]. Эшонанд *пӯшиши* шумо ва шумоед *пӯшиши* эшон [ҷ. 1, 105].

б) Ба маънои “пӯшок, либос, рахт”: Ва каффорати он таом додани даҳ дарвеш аст – аз миёнатар он ҷӣ бихӯронед касҳои хеш ё *пӯшиши* эшон ё озод кунед бандаро [ҷ. 1, 371]. Мардуми даштӣ бошанд ва ваҳшӣ бошанд ва сурати эшон ҳамчун сурати мардум бувад ва *пӯшиши* эшон аз

гиёҳ бошад ва эшон ба машриқ - андар бошанд ва мардумон эшонро сайд кунанд ва бикушанд ва бихӯранд [ҷ. 1, 29].

Калимаи *даста* низ дорои маъноҳои зерин мебошад:

а) Он қисмати абзори асбобу анҷом, ки бо даст гирифта мешавад: Ва корди ҳабашӣ чунон бошад, ки *даста* андар миён бошад ва аз ҳар ду сар тег бошад ва онро « корди ҳабашӣ» хонанд ва ба Ҳабаша корд чунон доранд [ҷ. 2, 207].

б) Як қабза хор, химча ва ғ. ки якҷоя баста шудаанд: Ва Қобил як *даста* гандум биёвард ва ба ҷои қурбон биниҳод [ҷ. 1, 348].

Унсури луғавии *миёнаро* мутарҷимон нух маротиба ба маъноҳои зерин ба кор бурдаанд:

а) Ба маънои “васат, миён”: Ва аз рӯзгори туфони Нӯҳ то рӯзгори Иброҳим, алайҳи-с-салом, се ҳазор сол гузашта буд ва бад-ин муддат-андар ҳеч пайғомбар набуданд ва бад-ин *миёна* - андар гурӯҳи Од буданд ва гурӯҳи Самуд [ҷ. 2, 64]. Пас, Муовия бифармуд, то он девор аз *миёна* бардоштанд, то гӯри Усмон - андар гӯристонии мусалмонон бувад, то акнун [ҷ. 2, 229].

б) Ба маънои “фосилаи замонӣ: Ва агар бад-он *миёна* хоҳад, ки ўро ба занӣ гирад, бозгирадаш [ҷ. 1, 127]. Валекин пайғомбар ин ҳадис аз баҳри он кард, ки сол аз дувоздаҳ моҳ камтар шумурданд ва ин моҳи раҷаб аз *миёна* бияфканданд [ҷ. 1, 532].

3.2.2. Сифатҳои сермаъно. Дар ТТФТ чанд калимаи мансуб ба сифат дучор шуданд, ки ду ё зиёда маъноро ифода намудаанд. Бояд зикр кард, ки қисми бештари чунин калимаҳоро онҳое ташкил медиҳанд, ки аз решаи тоҷикӣ ва пешванди *но-* ташаккул ёфтаанд. Чунончи, мутарҷимон калимаи *носазоро* се маротиба ба чунин маъноҳо мавриди истифода қарор додаанд:

а) Ба маънои “дашном, сухани зишт”: Онат аст гуфтори эшон аст ба даҳанҳои эшон, ки он гуфторро ҳеч ҳуҷҷате ва ҳақиқате ва асле дуруст нест, монистагӣ мекунанд дар ин гуфтори *носазо* ва баробарӣ ва ҳамтоӣ мекунанд дар ин гуфтор, ба гуфтори он касҳо, ки кофир шуданд аз пеш,

ки бимурдаанд [ҷ. 1, 512]. Эшон фармони Худ, алайҳи-с-салом, намебурданд ва ӯро хамеранҷониданд ва мезаданд ва *носазо* хамегуфтанд... [ҷ. 2, 187].

б) Ба маънои “беадолатӣ”: Эй он касҳо, ки бигаравиданд ба Худой ва Муҳаммад, ҳаққо, ки бисёре аз донишмандони ҷухудон ва савмаадорони тарсоон, бешак, меҳӯранд хостаҳои мардумон ба *носазо* ва мебигардонанд халқро аз роҳи дин ва тоати Худой [ҷ. 1, 513].

Калимаи *носипос* дар ТТФТ бисту панҷ маротиба ба чунин маъноҳо мавриди истифода қарор гирифтааст:

а) Ба маънои “ҳақношинос”: Ва бидод шуморо аз ҳар чӣ хостед аз вай ва агар баршумуред неъматҳои Худойро, натавонед шумурдан онро. Ҳаққо, ки мардум, яъне кофир ситамкор ва *носипос* бувад [ҷ. 1, 671]. Ва ҳаст Иблис мар Худой хешро *носипос* ва кофир [ҷ. 1, 721]. . Ҳамчунин подош кунем ҳар кофире ва *носипосеро* [ҷ. 2, 324].

б) Ба маънои “ношукр”: Ва агар бичашонем мардумро аз мо раҳмате, пас берун кунем он аз ӯ, ки ӯ навмеду *носипос* аст [ҷ. 1, 583]. Ё *носипос* бошанд бад-он неъмате, ки дода бошем эшонро, бархурдорӣ гиред, саранҷом бидонед [ҷ. 1, 703]. Ва падид кард Худой достони дехе, ки буданд мардумони он эмин ва орамида, меомад ва мерасид рӯзии эшон ба фароҳӣ аз ҳар ҷо бешумор, *носипос* гаштанд ба неъматҳои Худой, бичашонид мардумони онро Худой сахтӣ ва гуруснагӣ ва тарс бад-он чӣ эшон мекарданд [ҷ. 1, 710].

Баъзе сифатҳои феълии дар асар мавҷуда низ дар мавридҳои алоҳида хусусияти сермаъноӣ зоҳир кардаанд. Вожаи *норасида* аз ҷумлаи вожаҳои, ки дар ТТФТ баҳри ҳадафрас шудани матлаб ба маъноҳои зерин ба қор рафтааст:

а) Дар се маврид ба маънои “ноболиғ”: Ва рӯзаи фармон аст ва он он аст, ки зан рӯза надорад, магар ба фармони шавҳар ва рӯзаи таъдиб аст, он ки кӯдаки *норасидаро* фармоянд, чун ҳафтсола бошад, то хӯй бар рӯза гирад ва он фарз нест [ҷ. 1, 112]. Ё расулulloҳ, моро савоб нест аз Мадина берун рафтанд, савоб он аст, ки ҳам дар шаҳр бошем, то эшон ба

дари шаҳр оянд, ки чун эшон биёянд, занони мо ва кӯдакони *норасида* эшонро ҷумла ба ҳазимат тавонанд кард...[ҷ. 1, 232]. Ва ҳамегӯяд, ки аломати растохез он аст, ки офтоб сиёҳ гардад ва ситорагон фуру резанд ва кӯхҳо ба рафтани истанд ва фарзандони *норасида* аз модарон ҷудо шаванд ва дидагон барангезанд [ҷ. 2, 710].

б) Ба маънои “дастнорасида, наздикнашуда”: Аммо талоқи духтари хурди *норасида*, ки мард бо ӯ гирд наёмада бошад, ӯро ин иддат набояд доштан ва никоҳ нашояд, магар ба фармони падар [ҷ. 2, 644].

Пешванди мазкур дар ТТФТ на танҳо бо воҳидҳои луғавии аслии тоҷикӣ ҳамроҳ шудааст, балки бо баъзе калимаҳои иқтибосии арабӣ, монанди *ҳақ*, *эмин* низ замима гардида, дар ташаккули вожаҳои нави сохта ҳиссагузори кардааст. Чунончи, дар асар калимаи *ноҳақ*, ки беш аз бист маротиба ба кор рафтааст, маъноҳои зеринро касб намудааст:

а) Ба маънои “дурӯғ”: Имрӯз подош диҳанд азоби хорӣ бад-он чӣ будед, мегӯед бар Худой ба *ноҳақ* ва буд(ед) аз оятҳои ӯ мебузургманишӣ кунӣ [ҷ. 1, 390].

б) Ба маънои “нораво”: Ва бигӯ, ки аввал касе кӣ будааст, ки қатл кардааст ва хуни *ноҳақ* рехтааст аз фарзандони Одам? [ҷ. 1, 26]. Аммо он чӣ пурсиданд, ки аввал касе кӣ буд, ки оташ парастид ва аввал касе кӣ буд, ки хуни *ноҳақ* рехт ва аввал касе кӣ буд шароби масткунанда хӯрд...? [ҷ. 1, 31].

в) Ба маънои “беадолатӣ”: Он аст бад-он, ки эшон буданд кофир шуданд ба оятҳои Худой ва мекуштанд пайғомбаронро ба *ноҳақ* [ҷ. 1, 59].

г) Ба маънои “ботил”: Пас бифиристонд бар шумо аз паси андух эминӣ – хобе, мепӯшонад гурӯҳе аз шумо ва гурӯҳе, ки андеша карданд ба танҳои эшон, андеша кунанд ба Худой ба *ноҳақ* - андешаи нодонон [ҷ. 1, 224]. Ӯ аст он Худой, ки бифиристонд пайғомбар – фиристидаи хешро ба ро(х) намудани роҳи рост ба даъват ва ба кеши дурусти рости мусалмонӣ, то даст диҳад бар он кеш, ки *ноҳақ* аст...[ҷ. 1, 513].

Таҳлил ва муқоисави маводи гирдомада нишон дод, ки дар ТТФТ бешари сифатҳои сохтае хусусияти сермаъноӣ зоҳир кардаанд, ки аз

пешванду калимаи сода ташаккул ёфтаанд, теъдоди ин гуна сифатҳои аз пасванд ва вожаи сода бунёдгардида хеле кам аст. Масалан, дар ТТФТ унсури луғавии *дидавар* чор маротиба дар ифодаи маъноҳои зерин истифода шудааст:

а) Ба маънои «равшан»: Ва ўст он-к кард шуморо шаб, то биёромед андар он ва рӯз *дидавар*, яъне равшан, ки андар он нишонахост гурӯҳеро, ки мешунаванд [ҷ. 1, 561].

б) Ба маънои «аён, намоён»: *Дидавар* шуд дар ғайб ё воғирифт наздики Худой паймоне [ҷ. 1, 771].

Аз чанд ҷумлаи ба риштаи таҳлиломада мусаллам шуд, ки дар ТТФТ дар қиёс бо вожаҳои мансуб ба сифат бештар исмҳо хусусияти сермаъноӣ зоҳир намудаанд.

3.3. Исмҳои сифатҳои сохтаи нодир

Мероси хаттии ба забони тоҷикӣ то мо расида барои омӯхтани таркиби луғавӣ ва сохтори ибораву ҷумлаҳо сарчашмаи бебаҳо ба шумор мераванд. Дар чунин осор тамоми дороиҳои забони ниёгонамон маҳфуз мондаанд ва дар байнашон унсурҳои луғавие дучор мегарданд, ки онҳоро метавон «фонди тиллоӣ»-и захираи луғавии забонамон шуморид. Чунин калимаҳоро одатан бо истилоҳи «вожаҳои нодир» ифода намудаанд. Ба ин масъала забоншиноси рус Р. П. Рогожникова, ки ба омӯзиши калимаҳои нодир осори А. С. Пушкин ва ҳамзамононаш машғул шудааст, истилоҳи «вожаҳои нодир»-ро чунин шарҳ додааст: «Зери истилоҳи калимаҳои нодир мо унсурҳои луғавиеро дар назар дорем, ки онҳо бо вучуди дар фарҳангномаҳои асри XIX зикр шуданашон то имрӯз ба луғатномаҳои муосир ворид нашудаанд» [119, 79].

Мо низ чунин пиндори муҳаққиқи номбурдаро пайравӣ карда гуфтани ҳастем, ки сабаби роҳ наёфтани ин гуна калимаҳо ба луғатномаҳои муосир он аст, ки дар забони тоҷикӣ то ҳол фарҳангномаҳои комилтарини фароғири тамоми захираи луғавии дар

сарчашмаҳо дарҷёфта ба вучуд оварда нашудаанд. Барои анҷом додани чунин кор зарур меояд, ки забони кулли осори хаттии аз даврони мухталифи забони тоҷикӣ меросмонда мавриди таҳқиқ қарор дода шаванд, ки он ниҳоят кори мушкил ва дандоншикан аст. Дар ҳолати така намудан ба ин гуна сарчашмаҳои эътимодбахш имкони ҳалли масъалаҳоеро ба миён меорад, ки ба меъёри забони адабӣ ва тағйироти дар он баамаломата робита доранд.

Маълум аст, ки танҳо дар давоми ҳазор соли охир дар ҳама сатҳҳои забон: талаффуз, луғат ва сохтори он дигаргуниҳои муайяне ба вуқӯъ омадаанд ва ба муҳаққиқ лозим меояд, ки чунин таҳаввулотро фақат дар натиҷаи омӯхтани хусусиятҳои забони осори ҳар давр ошкор кунад. Дар байни калимаҳои дар ин гуна осор дарҷгардида қисмеро бояд он воҳидҳои луғавие ташкил намоянд, ки маҳсули эҷоди адибони алоҳида мебошанд. Чунин калимаҳоро аҳли таҳқиқ бо истилоҳи «окказионализмҳо» низ ифода мекунанд.

Шиносоӣ бо осори гузаштагонамон нишон медиҳад, ки онҳо дар баробари ба кор бурдани унсурҳои луғавии китобиву умумиистеъмол, ки қариб ҳама адибон ба кор бурдаанд, боз худ дар асоси қолабҳои мавҷудаи калимасозӣ воҳидҳои луғавиеро низ сохтаанд, ки танҳо ҳоси забони осори онҳост. Ба ин нукта ишора карда муаллифи ДҶЗФ дар бораи ду калима: *фаромӯшкада* ва *равшанкада* овардааст, ки онҳо дар осори дигарон «ба ғайр аз Соиб ва Мавлавӣ...дида нашуд, ки истеъмол карда бошанд. Баъзе –*кадаро* бо исми ҳоси ашхос низ таркиб кардаанд ва ин ҳам шоз аст, ҳарчанд ин таркиб асосан ба назар қиёсӣ меояд» [142, 163].

Профессор Ш.Кабиров низ дар ин хусус овардааст, ки «...адибони боҳунари ғавқулистедод бо ҳамнишин намудани морфемаҳо вожаҳои аҷибу нодире меофаранд, то ки забони осорашон рангини хотирмон гардад...» [21, 61].

Забоншиноси эронӣ М. Қосимӣ низ ҳангоми таҳлили забони чанде аз осори даврони Сомониён як қатор феълро нишон додааст, ки

хеле нодир буда (монанди *чалидан* «ҳаракат кардан», *ланҷидан* «кашидан», *фарғоридан* «ифлос кардан», *вағастан* «ошкор намудан»...), баъзеяшон минбаъд бакуллӣ аз истифода хориҷ шуданд [94, 24-25].

Профессор А. Ҳасанов (Ҳасанзода) баъзе чозIBAҳои забони «Маснавии маънавӣ»-и Ҷ. Балхино ба риштаи таҳлил кашида, дар як маврид навиштааст, ки яке аз вижагиҳои забони маснавии ӯ “...дар истифодаи калимоти сохтаву мураккаб зоҳир мегардад, ки назари онҳоро ҳам дар осори классикон, ҳам муосирон ба нудрат метавон пайдо намуд. Чунин вожаҳо аз тариқи замимаи пасвандҳои *-ваш* (нестваш, зоғваш, оҳанваш, габрваш, хомӯшваш, ғайбваш), *-истон* (ҳаётистон, айбистон, қандистон, чуғдистон), *-манд* (рашкманд, ғадрманд, муздманд, меҳрманд), *-гоҳ* (фикргоҳ), *-вар* (гӯшвар), *-ши* (халиш), *-она* (давона бар вазни равона; ростона), *-нок* (макрнок, мункирнок) ё *ду калимаи сода* (дудида “кӯр”; хокдон “замин”) ташаккул ёфтаанд, ки бархе аз онҳо, ба назари мо, танҳо хоси услуби Мавлавист” [63, 159].

Забоншинос А. Б. Ҷобиров дар рисолаи ба забони китоби “бахше аз тафсири куҳан” бахшидааш дар катори дигар вижагиҳои забони ин асар роҷеъ ба мавҷуд будани калимаҳои нодир дар дигар тарҷумаҳои тафсири Қуръон, аз ҷумла ТТФТ низ мулоҳизаронӣ кардааст [71, 31].

Ҳамин тавр, осори классикони мо захираи беҳамтои унсурҳои ноBI гӯшнавозу руҳнавози аслии тоҷикӣ ба шумор меравад. Аз онҳо хонанда метавонад калимаҳои пайдо намояд, ки хушсохту беназиру нодир ҳастанд.

Дар катори садҳову ҳазорҳо осори мансуру манзуми гузашта ТТФТ низ дар радифи он сарчашмаҳои қарор дорад, ки дар он калимаҳои басо нодир маҳфуз мондаанд. Аҷиб он аст, ки иддае аз онҳо бо чунин қолабҳои калимасозие сохта шудаанд, ки дар давраи ҳозираи инкишофи забони тоҷикӣ фаромӯш шудаанд.

3.3.1. Исмҳои сохтаи нодир

Як ҳиссаи унсурҳои луғавии дар ТТФТ вучуддоштаро исмҳои дар бар мегиранд, ки бо нодир будани худ, ғайриодӣ намудани онҳо ба

хонандаи имрӯза аз дигар вожаҳо фарқ мекунанд. Аз рӯйи ҳисоби омори чунин бармеояд, ки теъдоди онҳо наздик ба сӣ адад мерасад. Чунончи, дар асари мазкур бо вожаи *ҳамном* ба маънои “ду нафари исми ягона дошта” дучор мегардем. Калимаи мазкур аз васли пешванди *ҳам-* ва *ном* пайдо гардида, чузъи асосии он дар форсии миёна дар шакли *nāt* ва дар порсии бостон ба гунаи *nātan* ба кор рафтааст [153, ҷ. 4, 2175]: Иблис ӯро гуфт: «Туро ин кӯдак *ҳамноми* ман бояд кард». Номи Иблис Ҳорис буд ва Одам ба муроди Иблис мар он фарзандро Ҳорис ном кард, ҳамчунонки Иблис гуфт, *ҳамноми* Иблис [ҷ. 1, 488].

Дар давраи имрӯза бар ивази *ҳамном* мардуми бархе навоҳии шимоли Тоҷикистон, мисли Конибодом вожаи туркиасли *адаширо* истифода менамоянд.

Баъзе сифатҳои бо ёрии пешванди *-бе* сохташуда дар тарҷумаи тафсири мазкур аз лиҳози корбурд аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ мекунанд. Масалан, дар асари мазкур калимаи *бепесӣ* ба назар мерасад, ки аз решаи *пес* – [1. касалии пӯст аст, ки дар бадани инсон ва ҳайвон аз вайрон шудани пигментатсияи доғҳои сафед пайдо мешавад, барас- 152, ҷ. 2, 89] ва пешванди *бе-*ву пасванди *-ӣ* ташаккул ёфтааст. Имрӯз ин воҳиди луғавӣ дар чунин шакл дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифода намешавад, вале дар ТТФТ ин унсури луғавӣ дар ифодаи маънои «сафеди ба пес шабоҳатнадошта» ба кор рафтааст: Ва во бар дастро сӯи бағали хеш, то берун ояд сапедӣ аз ӯ - *бепесӣ*, то бувад муъчизоте варбиёяд сӯи ту [ҷ. 1, 785].

Дар калимаи *вениёзӣ* гунаи дигари пешванди *бе-*, яъне *ве-* мушоҳида мешавад: Пас, *вениёзӣ* накард бисёрӣ ва суд надошт анбуҳӣ ва бинагардонид аз шумо ҳеч чизе аз шарру бало ва душман ва танг гашт бар шумо рӯйи замин дар вақти ҳазимат бо бузургиwu фароҳии он, бо фароҳии замин надонистед, ки кучо мегурезед [ҷ. 1, 511].

Калимаи *нобокӣ* дар асари мазкур як маротиба дар ифодаи маънои “бепарвоӣ, бебокӣ” истифода шудааст: Ки нагирад шуморо

Худой ба *нобокӣ* андар савганди шумо, валекин бигирад шуморо бад-он чи бишканед савганд [ч. 1, 371].

Шакли баъзе унсурҳои луғавии сохтаи бо пасванди *-а* ташаккулёфтаи дар ТТФТ мустаъмал аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фарқ мекунад. Масалан, дар ин асар калимаҳои *зувона ва зафона* дучор меояд. Ҳар ду шакли зикршуда мувозиҳои унсури луғавии *забона* аст, ки дар ФЗТ дорои се маъно будани он ишора гардидааст: 1) чизе, ки ба забон монанд бошад, мас. шуълаи оташ ё чароғ; 2) милаи тарозу, милаи миёни шоҳини тарозу; 3) дандонаи калид [148, ч. 1, 427]. Дар ҷумлаҳои зерин ин калима ба маънои аввал ба кор рафтааст. Фарқи ҳар ду шакл дар дараҷаи истифодаи онҳо буда, *зувона* ду маротиба, аммо *зафона* чор дафъа корбаст шудааст: Гуфто: «Гуф бар Булаҳаб ва бар хостаи ӯ ва бар он чӣ вай касб ҳамекунанд. Вайро ба оташ бирён кунанд, ки *завона* ҳамезанад [ч. 1, 805]. Бидон, ки ту маликӣ - аз фарзандони одам ва ту аз гӯшту устухонӣ ва Худованди азза ва ҷалла туро аз гил офаридааст ва ӯро аз рӯшноӣ ва *зафонаи* оташ офаридааст [ч. 1, 306].

Дар ФБС шаклҳои *забона* ва *зафона* қайд гардида [145, ч. 5, 3822], муаллифон дар ТТФТ истифода шудани шакли *зафонаро* низ таъкид кардаанд [145, ч. 5, 3860].

Ба қатори калимаҳои мувозидор *шаҳристон* ва *шористон* низ дохил мешавад, ки оид ба гунаи аввал мо ҳангоми таҳлили вожаҳои бо – *истон* сохташуда дар боби аввал мулоҳиза ронда будем. Аз байни ҳар ду шакл дар ТТФТ *шористон*, ки шакли таҳфифёфтаи *шаҳристон* буда, маънои “шаҳри бузурги дорои қалъаи устувор” аст [148, ч. 1, 578, 598] ва бо таъсири забони шифоҳӣ пайдо гардидааст, зиёд буда, онро мутарҷимон сиву ҳашт маротиба ба кор бурдаанд: Эшон бад-он *шористон* - андар фитоданд ва сар бар сачда ниҳоданд [ч. 1, 84]. Ва бигӯ, ки чашмаи рӯйи равон киро будааст ва аз он *шористон* кард рӯйин ва он *шористон* кучост ва чӣ чиз аст ва он чо аз одамиён кӣ расидааст ? [ч. 1, 25]

Дар осори баъзе адибони гузашта мувозии сеюми *шахристон*, яъне *шорсон* низ мушоҳида мешавад [145, ҷ. 5, 4404]

Дар асари номбурда барои ифодаи мафҳуми мавзеи чаридани хайвонҳо дар қатори вожаи *чарогоҳ*, ки дар хусуси он дар боби якум суҳан рафт, калимаи *чароистон* ба назар мерасад, ки имрӯз аз доираи истифода хориҷ шудааст. Дар ТТФТ низ ин шакли вожа ҳамагӣ як маротиба корбаст шудааст: Ва он-к берун овард *чароистон* [ҷ. 2, 720].

Кам ба кор рафтани ин шакли калима дар асари мавриди таҳлил аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар ҳамон даврон низ *чароистон* дар гуфтугӯ хел кам гардиш доштааст. Ба тахмини мо, *чароистон* эҷоди мутарҷимони ТТФТ мебошад, зеро мо ин калимаро аз ҳамаи фарҳангномаҳои бароямон дастрас, ҳатто ЛД ва ФБС пайдо накардем.

Таҳлилу муқоиса нишон медиҳад, ки дар ТТФТ ин гуна пасвандҳо на танҳо ба калимаҳои аслии тоҷикӣ, балки ба вожаҳои иқтибосӣ низ ҳамроҳ шудаанд. Аз ин рӯ, мо нахуст мавридҳои ҳамроҳгардии ин гуна пасвандҳоро ба вожаҳои аслии тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, баъдан бо ҳамин тарзи таҳлил ҳолатҳои васлшавии онро бо унсурҳои иқтибосӣ нишон хоҳем дод. Масалан, доираи ҳамроҳшавии пасванди –*гоҳ* ба калимаҳо васеъ буда, он дар як маврид ба исм, дар ҳолати дигар ба сифат, инчунин ба феъл илова гашта, исми нави макон сохтааст. Дар байни чунин воҳидҳои луғавӣ онҳое низ вомехӯранд, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ дучор намеоянд. Ба ин силсила метавон вожаи *бистаргоҳ*ро дохил намуд. Забоншинос А. Ҳасанов (Ҳасанзода) дар ин маврид таъкид карда буд, ки калимаҳои сохтаи ТТФТ дар адабиёти классикӣ камназиранд ва дар давраи ҳозираи инкишофи тоҷикӣ қариб, ки истифода намешаванд [68, 49]. Бояд таъкид намуд, ки дарачаи истифодаи калимаи *бистаргоҳ* дар ТТФТ зиёд набуда, ҳамагӣ чор маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст. Бояд ёдовар шуд, ки аз байни фарҳангҳои ба мо дастрас *бистаргоҳ* танҳо дар ФБС ишора гардида, маънояш «ҷойи хоб ё қарор гирифтани» шарҳ дода шудааст [145, ҷ. 2, 968]: Бигӯй он касҳоро, ки кофир шуданд, ки ғалаба кунандатон ва

барангезандатон сӯи дӯзах ва ба дасти он *бистаргоҳ* [ҷ. 1, 174]. Ба дӯзах андаршаванд андар он ҷо, бад аст *бистаргоҳашон* [ҷ. 2, 377]. Ва чун гӯянд ўро, битарс аз Худой, бигирад ўро ситеза ба базаҳ, басанда аст ўро дӯзах ва бад аст *бистаргоҳ* [ҷ. 1, 116]... Он-к кард шуморо замин *бистаргоҳ* ва кард шуморо андар он роҳе, то магар шумо роҳ ёбед [ҷ. 2, 452].

Ба ин тариқ, дар ТТФТ унсури луғавии *мардумгоҳ* мушоҳида мешавад, ки аз ҷумлаи воҳидҳои нодири луғавие ба шумор меравад, ки шарҳашро аз комилтарин фарҳангномаҳои бароямон дастрас пайдо нанамудем. Аз маънои ҷумла маълум мешавад, ки мутарчимон *мардумгоҳро* ба маънои «машҳаргоҳе, ки рӯзи растохез мардум якҷо мешаванд» ҳамагӣ як маротиба истифода кардаанд: Он рӯз, ки ме берун оянд аз гӯрҳо шитобанда, гӯӣ эшон сӯи бе *мардумгоҳе* мешитобанд [ҷ.2,670].

М. Ҳасандӯст дар бораи этимологияи воҳиди луғавии ҷузъи *мардум* мулоҳиза ронда таъкид намудааст, ки он худ дар асл аз ду ҷузъ иборат буда, дар порсии бостон ҷузъи аввалаш шакли *-marta* «мард, табори инсон» ва ҷузъи дуюмаш *tauxman* «тухм»-ро дошт. Дар форсии миёна ба гунаи *mart-thōm > marthōm > martōm*- таҳаввул ёфт [153, ҷ. 4, 2592].

Шуморгоҳ [шумор < порсии миёна *ōšmar*-< порсии бостон *abi-šmāra*; аз пешванди – *abi* ва –*šmāra*, решаи *hmar* “ба ёд овардан” -153, ҷ. 3, 1903] намунаи дигари ин гуна воҳидҳои луғавӣ аст.

Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо, ин калима танҳо дар ФБС зикр шуда, “арсаи қиёмат, маҳшари мардум” шарҳ ёфтааст ва ҳамчун далел фақат аз ТТФТ як ҷумла (мардум...бимирад ва ба гӯр кунандаш ва ба *шуморгоҳ* бидорандаш ва растохез бубинанд) оварда шудааст [145, ҷ. 5, 4570]: Ва низ пайғомбари моро, салла-л-Лоҳу алайҳи, шаби меъроҷ аз он ҷо ба осмон бурдаанд ва гӯри Одам, алайҳи-с-салом, в-аз они Ҳавво он ҷост ва низ *шуморгоҳ* он ҷо бошад [ҷ. 1, 464]. Гуфто: «Наздик омад, ки мар аҳли Маккаро ба *шуморгоҳ* бояд рафтани ва эшон ба ғофилӣ андаранд, аз

баргаштагонанд» [ҷ. 1, 834]. Ва он гоҳ Исрофил, алайҳи-с-салом, ба сур андардамад ва растахез бархезад ва халқонро ҳашир кунанд ва ба шуморгоҳ оранд» [ҷ. 2, 844].

Ин пасванд ба чанде аз масдарҳо низ замима шуда, исми маконро сохтааст, ки калимаҳои *нишастангоҳ*, *зистангоҳ* аз ҳамин қабиланд. Маълум аст, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаи *нишастангоҳ* вучуд дорад [152, ҷ.1, 920-921], дар ФТЗТ унсури луғавии *нишастангоҳ* \ *нишастангаҳ* низ зикр шуда, ба се маъно қор фармуда шудани он: 1) ҷои нишаст; 2) ҷашнгоҳ; 3) ҷои тахт қайд шудааст [152, ҷ.1, 920]. Ба ҳар се маъноӣ қайдшуда *нишастангоҳ* \ *нишастангаҳ* дар ФТТ низ ишора гардидааст, аммо вожаи *зистангоҳ* дар ҳеҷ кадоми онҳо, инчунин ЛД ва ФБС дучор наомад.

Вожаи *нишастангоҳ* аз масдари *нишастан* ва пасванди *-гоҳ* сохта шуда, ҷузъи асосӣ дар забони санскрит ба гунаи *sīdati* дучор меояд, ки аз решаи *sid* ба маъноӣ “нишастан” ва дар порсии бостон аз асоси замони гузашта *śadnā* бо пешванди *ni* (*ni- śadnā*) сохта шудааст [153, ҷ. 4, 2759]. Мутарҷимон *нишастангоҳ*ро се маротиба [ҷ. 1, 286, 425; ҷ. 2, 148] мавриди истифода қарор додаанд: Шод шуданд бозмондагон ба *нишастангоҳ*и эшон хилофи пайғомбари Худой ва душх[в]ор доштанд, ки чиҳод кунанд ба хостаҳои эшон ва ба танҳои эшон андар роҳи Худой ва гуфтанд, ки: «Ма берун шавед андар гармӣ» [ҷ. 1, 522].

Вожаи *зистангоҳ* аз масдари *зистан* ва пасванди *-гоҳ* сохта шуда, ҷузъи асосӣ аз решаи *jīv* ба маъноӣ “зистан” ва дар порсии миёна *-zivist* аз асоси замони гузашта *ziv* бо пасванди *-ist* сохта шудааст [153, ҷ. 3, 1615].

*Зистангоҳ*ро мутарҷимон як маротиба ба маъноӣ “макони будубош” мавриди истифода қарор додаанд: Ва қардем рӯзро *зистангоҳ*е [ҷ. 2, 380].

Бо ёрии пасванди *-зор* мутарҷимон калимаи *пойчазорро* сохтаанд ва онро низ як маротиба қорбаст қардаанд: Ва пас, чун Билқис ба қанораи он бисот бирасид, Сулаймон, алайҳи-с-саломро, дид, ки бар тахт

нишаста буд ва он тахт пиндошт, ки бар сари об ниҳодааст ва он бисот пиндошт, ки чумла об аст ва пой бараҳна кард ва *пойчазори* пой баркашид, то он соқи пои вай падида омад [ҷ.2, 139].

Дар ФЗТ ва ФТЗТ, инчунин фарҳангномаҳои дигари мукамал, мисли ЛД ва ФБС мо бо истифодаи калимаҳои *пойча* \ *поча*, *пойчаназ* \ *почаназ* дучор гардидем [151, ҷ. 2, 78; 152, ҷ. 2, 109], аммо унсури луғавии *пойчазор* ба назар нарасид. Ба гумони мо, зери калимаи *пойчазор* мутарҷимон маънои “қисми поёнии пой то бучулак”-ро дар назар доранд.

Калимаи дигари нодир *табанча* аст, ки онро мутарҷимони асар ҳамагӣ як маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Ва ба дасти рост *табанчае* бар рӯи Фиръавн зад ва Фиръавн аз он ба тира шуд ва ўро аз канор андарандохт [ҷ. 2, 162].

Бино ба қайди ЛД, *табанча* шакли дигари *тапонча* буда, муодили вожаи арабии *латма*, *зарба* аст ва маънои “бо даст ба рӯй задан ҳангоми мусибат ва дилтангӣ”-ро доштааст [148, ҷ. 4, 6396]. Ҳамсадои аввали ин унсури луғавӣ дар осори ниёгон бо ду хел ҳарфи те: те-и дунукта ва итқӣ навишта шудааст. Дар осори адибони гузашта ин воҳиди луғавӣ инчунин дар шаклҳои *тапанча* ва *тавонча* низ дучор меояд [148, ҷ. 4, 6415].

Маълум мешавад, ки дар осори хаттии гузаштагон баробари шакли адабии ин воҳидҳои луғавӣ боз якчанд гунаи шифоҳии он вучуд доштааст. Ба гумони мо, калимаи мазкур бо феъли *тапидан* ба маънои “изтироб, беоромӣ” бояд робита дошта бошад.

Бояд гуфт, ки ҳоло низ калимаи *тапонча* дар байни тоҷикон ба қор меравад, вале он маънои “аслиҳаи оташбори дастии милкӯтоҳ”-ро дошта [152, ҷ. 2, 311], шакли дигаршудаи унсури луғавии *туфангча* мебошад.

Калимаи дигари нодире, ки вучуд доштанаширо мо аз ҷанге фарҳангномаҳо, монанди ФЗТ, ФТЗТ ва м. инҳо дучор нашудем, *водигоҳ* мебошад. Дар ТТФТ ин вожа низ доираи маҳдуди истифода дошта,

танҳо як дафъа дучор гардид: Ва Самудиён - он касҳо, ки буриданд гӯшаи кӯҳ ва *водигоҳ* [ҷ.2, 724].

Аз таҳлилу муқоиса бармеояд, ки *водигоҳ*, ки дар ТТФТ ба маънои “мавзеъ, сарзамин” омадааст, низ мисли калимаҳои *ҷойгоҳ*, *манзилгоҳ* сохта шуда, дар он истифодаи пасванди *-гоҳ* то андозае барзиёд ба назар мерасад.

Аз таҳлили чанд мисол мушоҳида мегардад, ки чунин воҳидҳои луғавӣ дар асари зикргардида низ кам ба кор рафтаанд. Пас, маълум мешавад, ки онҳо дар ҳамон даврони қадим ҳам басо кам истифода шудаанд. Аммо ин гуфтаҳо чунин маъно надорад, ки ҳамаи ин гуна воҳидҳои луғавӣ камистеъмоланд. Бо бархе аз чунин пасвандҳо дар ТТФТ вожаи зиёде ташаккул ёфтаанд, ки аксари онҳо имрӯз дар забони тоҷикӣ ба кор намераванд. Чунончи, бо ёрии пасванди *-гоҳ* мутарҷимон калимаҳои *ёвигоҳ*, *гулӯгоҳ*, *гармгоҳ*, *вошудангоҳ*, *даровардангоҳ*, *будангоҳ* ва даҳҳои дигарро сохтаанд, ки калимаҳои нодир ҳисоб меёбанд.

Аз баррасии чанд калимаи фавқуззикр аён аст, ки дар ТТФТ имкони калимасозии пасванди *-гоҳ* фарох буда, он метавонад бо калимаҳои марбут ба исм, сифат, масдар васл гардад ва воҳидҳои нави луғавӣ созад.

Ёвигоҳ яке аз вожаҳои басо нодири ТТФТ ҳисоб ёфта, дар матни асар ҳамагӣ як маротиба истифода шудааст: Мо сохта(ем) дӯзах мар кофиронро ба *ёвигоҳе* [ҷ.1, 750].

Калимаи мазкурро мо аз ҳеч як луғатнома пайдо накардем. Гумон мекунем, ки он шакли дигаре аз унсури луғавии *ёфагоҳ* аст. Муаллифи ФБС чор маънои вожаи *ёфаро* қайд намуда, яке аз онҳоро «танҳо ва бе ҳомӣ раҳошуда, бекас» эзоҳ додааст. Дар ҷои дигар *ёфаро* якҷоя бо феъли ёридихандаи *шудан* (*ёфа шудан*) оварда, маънои маҷмуи онро «гум шудан, нобуд шудан» шарҳ додааст. Пас, гумон кардан мумкин аст, ки *ёвигоҳ* ё *ёвагоҳ* маънои «мавзеи нобудӣ, макони фаромӯшшуданӣ»-ро дорад.

Гармгоҳ дар ТТФТ танҳо як дафъа ба кор рафтааст. Муаллифону мураттибони луғатномаҳо мавҷуд будани ин вожаро дар осори ниёгон ишора карда, дорои ду маъно: 1) ҷои гарм, макони боҳарорат; 2) вақти гармии ҳаво, қиём, пешин буданаширо зикр намудаанд [149, ҷ.1, 310; 151, ҷ. 1, 259]: Ва бар канораи Мадина яке деҳ буд ва онро «Қубо» хондандӣ ва бад-он Қубо фуруд омад. Ва *гармгоҳ* буд [ҷ. 1, 328].

Бино ба қайди дар ФБС зикршуда, ниёгон ин унсури луғавиро дар ду шакл: *гармгоҳ* ва *гармгаҳ* ба ҳамон маънои ишорагардида мавриди истифода қарор додаанд [145, ҷ. 6, 6151], дар ЛД ба ҷуз ин шаклҳо боз ба гунаи *гармгоҳон* ба кор рафтани ин вожа таъкид гардидааст [148, ҷ.12, 19102].

Аз як ишораи забоншинос Ю. Кенчаев маълум мегардад, ки дар «Таърихи Байҳақӣ» пасванди мазкур метавонист бо ҳар гуна унсурҳои луғавӣ: исмҳои мушаххас (*лашкаргоҳ, багалгоҳ*), сифатҳо (*гармгоҳ*) калимаҳои ифодакунандаи замон (*сахаргоҳ, гармгоҳ*), асоси замони ҳозираи феълҳо (*гурезгоҳ*) ҳамроҳ шуда, воҳидҳои нави луғавӣ созад [23, 127-128].

Чунонки дар боло ишора гардид, дар ТТФТ пасванди *-гоҳ* ба чанд масдар низ ҳамроҳ гардида, боиси ба вучуд омадани вожаҳои нави сохта шудааст. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаи *вошудан* ба маънои «кушода шудан, боз гардидан» [152, ҷ. 1, 286] ва *вогаштан* мавҷуданд [145, ҷ. 8, 8161], аммо *вошудангоҳ*, инчунин *вогаштангоҳ*, ки дар ТТФТ якмаротибагӣ ба кор рафтаанд, аз истифода хориҷ шудаанд. Аз маънои ҷумлаҳои зерин бармеояд, ки калимаи *вошудангоҳ*ро мутарҷимон дар ифодаи маънои «мавзеи зист, умргузаронӣ» ва *вогаштангоҳ*ро ба маънои «мавзеи гаштугузор» истифода намудаанд: Ва *вошудангоҳи* \bar{y} - дӯзах ва бадо *вогаштангоҳ*ҳо [ҷ. 1, 491].

Вобаста ба истифодаи чунин унсурҳои луғавии нодир ин нуктаро таъкид кардан бамаврид аст, ки тарҷумонҳои ТТФТ дар чараёни тарҷума кӯшидаанд, ки муодилҳои форсӣ-тоҷикии калимаҳои арабиро пайдо намоянд ва ба ин восита тавоно будани забони модарии хешро

собит намоянд. Забоншинос А. Б. Цобиров низ ҳангоми таҳлили забони китоби «Бахше аз тафсири куҳан» овардааст, ки дар асари мазкур калимаҳои нодире мисли *киштмандӣ* ба маънои «ҳар зироату рустани дар замин рӯянда» ба кор рафтаанд [71, 71].

Шарҳи калимаи сохтаи *даровардангоҳ*ро низ, ки дар ТТФТ ҳамагӣ як бор ба кор рафтааст, аз ҳеҷ фарҳангномаи бароямон дастрас пайдо накардем. Маънои унсури луғавии мазкурро бо таъя ба мазмуни ҷумла метавон «даромадгоҳ, мавзеи вуруд» эзоҳ дод: Дарорад эшонро *даровардангоҳе*, ки биписанданд онро, ки Худой доност ба халқи хеш ва бурдбор аст [ҷ. 1, 85].

Вобаста ба истифодаи чунин калимаҳо ин нуктаро қайд намудан бамаврид аст, ки дар ТТФТ ду навъи тарҷума мушоҳида мешавад: 1) тарҷумаи оятҳо; 2) тарҷумаи қиссаву ривоятҳо. Агар ҷумлаҳои ҳар ду навъи тарҷума бо ҳамдигар қиёс карда шавад, маълум мегардад, ки услуби баён дар тарҷумаи оятҳо нисбатан душвор ва печида буда, нишонаҳои тарҷума ва таъсири забони арабӣ эҳсос мегардад, вале забони қиссаҳо нисбатан равону сода мебошанд. Ачиб аст, ки қисми бештари калимаҳои нодир дар тарҷумаи оятҳо мушоҳида карда мешаванд. Чунончи, дар ҷумлаи поён мо бо истифодаи калимаи *будангоҳ* дучор мегардем, ки маънояш «манзил, ҷойи зист» буда, онро низ мутарҷимон танҳо як маротиба ба кор бурдаанд: Ва ҷовидон бошанд андар он. Сахт некуст он *оромгоҳ* ва *будангоҳ* [ҷ. 2, 56].

Аз байни фарҳангномаҳои ба мо дастрас *будангоҳ* фақат дар ФБС ишора гардида, маънояш «ҷойи иқомат» эзоҳ дода шудааст ва мурағбатии барои тасдиқи фикраш танҳо ҳамин ҷумлаи болоро аз ТТФТ зикр намудааст [145, ҷ. 2, 1057].

Аз рӯйи он ки калимаи *нисориши* дар ҳеҷ фарҳангнома зикр нашудааст, моро водор менамояд, ки маҳсули эҷоди тарҷумонҳои ТТФТ будани онро тахмин кунем.

Унсури луғавии *нисориширо* аз васли асоси замони ҳозираи феъли *нисордан*, ки он худ аз вожаи арабиасли *нисор* ва ҷузъи форсӣ- тоҷикии–

дан сохта шудааст [145, ҷ. 8, 7748] ва маънояш “пошидан, аз сари касе тангаву тилло рехтан, махсусан арӯсон” мебошад [151, ҷ. 1, 856; 152, ҷ. 1, 918], мутарчимон чор маротиба истифода кардаанд: Ва ёд кун, ки *нисориши* бад мекарданд дар дори андух ба халок кардан туро он касҳо, ки ногаравида шуданд дар Макка, то дар ҷой бидоранд дар банд ва зиндон ё то бикӯшанд туро ё то берун кунанд [ҷ. 1, 492]. Ва *нисоришу* сиголиши бадӣ кунанд ба ҷойи ту ва *нисоришу* сиголиш азоби эшон мекунад Худои азда ва чалла рӯзи Бадр. Ва Худой аст бехтарини ҳама *нисориш* ва сиголишкунандагон [ҷ.1, 493].

Имрӯз агарчи вожаи *нисориш* дар ҳамин шакл ба кор намеравад, вале он ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии номии *нисор кардан* дар гардиш қарор дорад.

Баъзеи чунин калимаҳои нодир бо роҳи ба решаи калима ҳамроҳгардии пасванди *-ӣ* сохта шудаанд. Унсурҳои луғавии *гозарӣ* ва *барзӣ* намунаи ҳамин гуна вожаҳо ба шумор мераванд.

Гозар дар асл калимаи сомӣ буда, дар матнҳои гузашта дар шаклҳои *гозар* ва *гозур* ба кор рафтааст ва маънои “шустагар, сапедкунанда”-ро дорад. Шакли қадимтари ин калима *гозар* будааст, зеро он дар забони порсии миёна дар ҳамин шакл дучор меояд [153, ҷ. 4, 2331].

Гозарӣ \ *гозуриро* дар гузашта адибоне мисли Волеҳи Ҷиравӣ дар ифодаи маъноҳои: 1) кори шустагарӣ; 2) маҷ. сафедӣ ба кор бурдаанд [151, ҷ. 1, 274].

Дар ТТФТ калимаи зикршударо якҷоя бо феъли ёридихандаи *кардан* дар ҷумлаи зерин дучор гаштем: Ва андар лашкаргоҳи пайғомбар, алайҳи-с-салом, занон буданд, ки *гозарӣ кардандӣ* ва ҷомаи мардон шустандӣ ва хезум чидандӣ, ба лашкаргоҳ овардандӣ [ҷ. 2, 605].

Мо аз чанде фарҳангномаҳо, аз ҷумла ФБС вожаи *барз* ва *барзӣ*-ро дучор нашудем, дар ЛД як маънои *барз* “замини фароҳу холӣ” шарҳ ёфтааст [148, ҷ. 3, 4569], *барзӣ* “деҳқон ва коштор” маънидод шудааст [148, ҷ. 3, 4575], аммо, ба назари мо, калимаи *барзӣ* дар ин ҷумлаи ТТФТ

дар ифодаи маънои “кишт, зироат” истифода шудааст: Ва илҳом дод Худои ту бо занбӯрони ангубин, ки фаро гиранд аз кӯҳҳо хонаҳо ва аз дарахтон низ ва аз он чӣ мардумон мекунанд аз *барзӣ* он оромгоҳ гиранд [ҷ. 1, 706].

Баъзан бо ёрии пасванди *-ӣ* калимаҳое сохта шудаанд, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ дар чунин шакл ғайриодӣ ба шумор мераванд. *Шубонӣ* аз чумлаи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ аст.

А. Хумоюнфаррух хангоми дар бораи пасванди *-бон* андешаронӣ кардан дар вожаи *шубон* низ вучуд доштани ҳамин унсури калимасозро ишора менамояд: “Калимаи *шубон* низ мумкин аст аз ҳамин таркиб (яъне *-бон* – Қ.А.) бошад, чи маънии он “нигаҳбони гӯсфанд” аст, вале ҳақиқати қисмати аввали он... маълуми нависанда нашуд... Ин ки *шаб* ё *шеб* калимаи ориёӣ аст, шакке нест ва мумкин аст аз решаи калимае бошад, ки калимаи англисии *шеб*, ки ба маънии “гӯсфанд” аст, аз он омада бошад” [142, 180].

Чунин тахмини ин муҳаққиқ ба асли масъала наздик аст, зеро сарчашмаи *шубон* аз *fšurāna*- и забони порсии бостон аст. Лозим ба қайд аст, ки гурӯҳи ҳамсадоҳои *fš*-и давраи бостон дар оғози калима минбаъд ба *š* бадал шудаанд [118, 50]. Чунин дигаргуниро метавон дар мисоли калимаи *шарм* низ мушоҳида намуд [90, 73-74].

Бояд гуфт, ки калимаи мазкур ба забони арабӣ низ дар шакли *шубон* иқтибос шудааст. Чунин шакли иқтибос бо сабаби ба талаффузи забони арабӣ мутобиқ буданаш аз шакли *шубон* гузаштааст. Дар ҳолати аз гунаи *чӯпон* гузаштанаш мо ивази ҳамсадои “ч”-ро ба “ш” мушоҳида мекунем. Маълум аст, ки ҳар калимаи дар забони тоҷикӣ бо ҳамсадои “ч” оғозёбанда дар сурати ба забони арабӣ роҳ ёфтани ба “ш” табдил меёбад [монанди *Чечен* – *Шешен* ва ғ].

Бояд гуфт, ки калимаи мавриди таҳлил дар ТТФТ ҳашт маротиба истифода гардидааст: Ва Исро ба сайёдӣ дода буд ва Яъқубро *шубонӣ* дода буд [ҷ. 1, 615]. Одам ҳар писареро пешае омӯхта буд. Қобилро

барзигарӣ омӯхта буд ва Ҳобилро шубонӣ ва гӯсфандон дар пеши Ҳобил карда [ҷ. 1, 348].

Мутарчимони асари номбурда дар як маврид вожаи *родӣ*-ро ба кор бурдаанд. Калимаи *род*, ки маънояш “босаховат, сахӣ, карим, чавонмард, кушодадаст” аст [148, ҷ. 2, 141], якчоя бо пасванди *-ӣ*¹ вожаи *родӣ*-ро сохтааст, ки маънои “олиҳимматӣ, чавонмардӣ, саховат”-ро дорад [148, ҷ. 2, 141]: Аммо он-к ба *родӣ* ва парҳезкорӣ [ҷ. 2, 728].

Дар асари мазкур дар як маврид унсури луғавии *писарина* ба кор рафтааст: Пас, Ҳавво бор бинход, кӯдаке бурун овард – *писарина*, некурӯй, дурустдасту пой [ҷ. 1, 485].

Истифодаи ин калимаро мо ба ҷуз ЛД дар дигар фарҳангномаҳо, ҳатто ФБС дучор нашудем. Бино ба қайди ЛД, *писарина* маънои “мансуб ба писар, нарина дар фарзанди одамӣ” [148, ҷ. 4, 5623]-ро дошта, дар осори ниёгон шакли *писарона* “мансуб ба писар”-ро низ доштааст [148, ҷ. 4, 5615].

Ҳоло дар забони тоҷикӣ чунин калимаҳо одатан бо пасванди *-она* сохта шуда, чинсияти табиӣ ва синну солро ифода менамоянд [13, 141]: *кафиши писарона, мактаби духтарона, содагиши кӯдакона*.

Бояд гуфт, ки ҳоло дар баъзе шеваҳои тоҷикӣ, мисли шимолӣ калимаи *мардина* ба назар мерасад, ки он низ дар қолаби вожаи *писарина* сохта шудааст. Маълум мегардад, ки чунин қолаби калимасозӣ таърихи беш аз ҳазорсола доштааст.

Маънои баъзеи чунин унсурҳои луғавии дар ТТФТ мустаъмал аз ҳозирашон тафовут доранд. Мо ин ҷо калимаи *гулӯгоҳ*-ро дар назар дорем, ки мутарчимон онро дар ду маврид дар ифодаи маънои “гузаргоҳи гулӯ, ҳалқум” ба кор бурдаанд: Ва бим кун эшонро рӯзи наздикӣ, чун дилҳо наздики *гулӯгоҳ* бошад хашмкунон, нест ситамкоронро ҳеч дилсӯзӣ ва на хоҳишгарӣ, ки фармон баранд ўро [ҷ. 2, 400]. ... омурзиш аз Худои эшон, чун он касе бувад, ки ў бошад андар оташ ва бичашонанд ўро обе гарм ва бибуранд *гулӯгоҳи* эшон ўро [ҷ. 2, 480].?

Ба чунин маъно калимаи мазкурро дигар адибони гузашта низ истифода намудаанд. Масалан, Низомии Ганҷавӣ дар байти зерин *гулӯгоҳро* ба маънои зикргардида ба кор бурдааст:

Забон банд кун, то сар орӣ ба сар,

Забон хушк беҳ, ё *гулӯгоҳ* тар. [151, ҷ. 1, 288]

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин калима ғайр аз маънои зикргардида бештар ҳамчун истилоҳи чуғрофӣ дар ифодаи маънои “оби борики байни ду қитъаи хушкӣ, ки баҳру укёнус ё кӯлро ба ҳам мепайвандад”, ба кор меравад [152, ҷ. 1, 340].

Ҳамин тавр, дар ТТФТ ба ҷуз унсурҳои сохтаи дар ҳар давр маъмул инчунин исмҳои нодире низ ба кор рафтаанд, ки аксари онҳо дар луғатномаҳои гузаштаву имрӯза қайд нашудаанд.

Тахмини мо ин аст, ки чанде аз ин гуна воҳидҳои луғавӣ аз ҷониби ҳуди мутарҷимони асар эҷод гардида, ба ин восита хостаанд, ки муодилҳои тоҷикии калимаҳои иқтибосиро пайдо намоянд ва онҳоро ба доираи гардиш ворид созанд.

3.3.2. Сифатҳои сохтаи нодир

Як хусусияти муҳимми забони ТТФТ дар ин аст, ки як қатор унсурҳои луғавӣ дар ду ё зиёда шакл мавриди истифода қарор гирифтаанд. Забоншинос М.Ҷабборова, ки масъалаи мувозихи унсурҳои луғавии дар ду асари тарҷумавии даврони Сомониён: ТТФТ ва ТТТ мустаъмалро ба риштаи таҳлил кашидааст, нақши ҳодисаҳои фонетикиро дар ташаккули бисёршаклии вожаҳо қайд карда навиштааст, ки “дар пайдо шудани варианти воҳидҳои луғавӣ аз байни ҳодисаҳои фонетикӣ беш аз ҳама нақши табдил ё бадалшавии овозҳо, афзоиши онҳо ва муҳаффаф шудани таркиби овозии воҳидҳои луғавӣ назаррас аст. Албатта, мақому мавқеи ҳар кадоми онҳо баробар набуда, балки яке бештар, дигаре камтар аст” [70, 134].

Ҳамин муҳаққиқ дар ҷойи дигар диққаташро ба дараҷаи истифодаи калимаҳои бисёрмувозӣ равона намуда, аз ин ҷиҳат бартарӣ доштани забони ТТФТ-ро дар муқоиса ба ТТТ ишора кардааст ва

навиштааст, ки як тафовути муҳимми ТТФТ аз ТТТ ин аст, ки “як қисми унсурҳои луғавӣ дар ТТФТ ба ду ё се шакл омадаанд, вале дар ТТТ чунин вожаҳо дар як шакл дучор меоянд” [70, 140].

Дар як ҳиссаи чунин калимаҳо на решаи воҳиди луғавӣ, балки унсури калимасозии он баробари гунаи маъмулӣ боз дар шакли ғайриодӣ ё нодир мавриди истифода қарор гирифтаанд. Чунончи, пешванди *бе-* дар як калима ба ҳамин шакли маъмул ба кор рафтааст, вале дар ҷои дигар дар ҳуди ҳамин унсури луғавӣ ё вожаи дигар пешванди мазкур ба гунаи *ве-* истифода шудааст. Аз ҳисоби омӯрӣ бармеояд, ки бо шакли *бе-* микдори фаровони сифатҳо (сую шаш вожа), аммо, баръакс, бо ёрии шакли *ве-* теъдоди ками воҳидҳои луғавӣ (ҳашт вожа) сохта шудаанд. Масалан, калимаи *бениёз* дар ТТФТ танҳо дар ҳамин шакли то имрӯз маъмул ба кор рафтааст ва, тибқи ҳисоби омӯрӣ, мутарҷимони асар онро чилу шаш маротиба мавриди истифода қарор додаанд: Аз дарвешон он касҳо, ки андар наёфтанд андар роҳи Худой, натавонанд рафтан андар замин, пиндорад эшонро нодони *бениёз* аз покизагӣ, бишносӣ эшонро ба рӯйи эшон нахоҳанд аз мардумон ба саҳтӣ ва он ҷӣ ҳазина кунед аз некӣ, ки Худой бад-он доност [ҷ. 1, 151]. Ва овоз диҳанд худовандони девор мардонеро, ки мешиносандашон ба пешониҳои эшон, гӯянд: «На *бениёз* мекунад аз шумо гирд омадани шумо, аз он ҷӣ будед, ме бузургманишӣ кунед» [ҷ. 1, 429]. Ва ҳар кӣ кофир шавад, ки Худой *бениёз* аст аз ҷаҳониён» [ҷ. 1, 203]. Ва агар ҷудо шаванд, *бениёз* кунад Худой ҳамаро аз фарохии ӯ [ҷ. 1, 291]. ...ӯст, ки ӯ *бениёз* аст аз зану фарзанд ва ӯрост он ҷӣ андар осмонҳо аст ва он ҷӣ андар замин аст ва нест наздики шумо ҳеч хуччате бад-ин [ҷ. 1, 561].

Ба гунаи *весутур* истифода шудани калимаи *бесутур* намунаи дигари ин гуна унсурҳои луғавӣ аст. Вожаи *сутур*, ки дар ФТЗТ “ҷорҳои саворӣ ё боркаш, чун асп, ҳар, ҳачир” тавзеҳ шудааст [152, ҷ. 2, 276], ба шакли ғайримеъёрии пешванди *бе-*, яъне *ве-* ҳамроҳ шудааст ва боиси пайдо гардидани гунаи *весутур* шудааст. Аз ҳисоби омӯрӣ бармеояд, ки шакли мазкур дар ТТФТ ҳамагӣ як дафъа ба кор рафтааст: Сирату одати

кавми ту, ё Муҳаммад, дар озурдан туро чун сирату одати касҳои Фиръавн аст во пайғомбари эшон ва он касҳое, ки аз пеши эшон буданд аз кофирон во пайғомбарони эшон, *весутур* шуданд [ҷ.1, 497].

Унсури луғавии *бедониширо* низ мутарчимон боз ба гунаи *ведониши* истифода кардаанд: Эшонанд он касҳое, ки кофир гаштанд ва боздоштанд шуморо аз масҷиди Ҳаром ва уштурони куштани, боздошта ё истода, ки бирасандӣ ба ҷои куштани хеш, вагарна мардоне будандӣ гаравидагон ва заноне гаравидагон, ки надонистандӣ эшонро, ки бисупурдедӣ эшонро, бирасидӣ шуморо аз эшон базаҳ ва гуноҳе *бедониши*, то андарорад Худой андар бахшоиши вай онро, ки бихоҳад [ҷ. 2, 495]. Ва аз мардумон кас аст, ки пайкор кунад дар ҳастии Худой ба *ведониши* ва пасравӣ мекунад ҳар деве ситанбаҳе [ҷ. 1, 845]. Ва аз мардумон кас аст, ки пайкор кунад андар ҳастии Худой ба *ведониши* ва бе баёне ва ҳуччате ва на китобе равшан [ҷ. 1, 846].

Бояд гуфт, ки баъзан дар чунин мавридҳо шакли ғайримаъмулӣ назар ба меъёрӣ бартарӣ пайдо кардааст. Чунончи, дар ТТФТ калимаи *бедониши* як маротиба, вале шакли *ведониши* се маротиба истифода шудааст.

Ин гуна унсурҳои ғайримаъмулӣ, ба назари мо, бо таъсири лаҳҷаҳои ҳамон даврон ба забони асар роҳ ёфтааст. Профессор Ф. Насриддинов низ дар хусуси маъмул будани калимаҳои гӯишӣ дар забони ин гуна тафсирҳо дар он замон ишора карда таъкид намудааст, ки “...таърихи таълифи ин китоб (ТТФТ- Қ. А.) ба замоне рост меояд, ки то ҳол забони мардумӣ ва забони илмӣ аз ҳам ҷудо нашуда буданд. Ҳамчунин имкон дорад, ки қисме аз вожаҳо марбут ба минтақаҳои ҳосе аз сарзамини Мовароуннаҳр бошад. Зеро пайдо омадани нусхаҳои мухталифи хаттӣ аз ин тафсир ва тафовутҳои онҳо аз ҳамдигар, ки бахше муҳими онҳо дар мавриди вожаҳост, аз ин нукта дарак медиҳад. Котибону носихон зимни китобату нусхабардорӣ қисме аз ин гурӯҳи вожаҳоро бар матни аслии ворид сохта, ки онҳо калимаҳои хос ба гӯиши маҳаллии эшон мебошад” [33, 61].

Унсури луғавии *вероҳ*, ки шакли аслияш *бероҳ* аст, низ аз чумлаи хамин гуна калимаҳои сохта ба ҳисоб меравад ва мутарчимон онро чор маротиба истифода кардаанд: Ва ҳар кӣ буд андар ин ҷаҳон нобино аз гаравиш, *ӯ* андар он ҷаҳон нобинотар ва кӯртар, *вероҳтар* аз роҳ [ҷ. 1, 726].

Бояд гуфт, ки мутарчимон гунаи дигари ин калима – *вераҳро* як маротиба истифода кардаанд: Бузургӣ карданд ва буданд гурӯҳи *вераҳон* [ҷ. 1, 826].

Ин унсури луғавӣ бо феъли ёвари кардан омада, ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии номӣ низ ба кор рафтааст: Гуфт Иблис: «Эй Худой, бидон-к маро гумшуда кардӣ, биёроям мар эшонро андар замин ва *вероҳ* бикунамашон ҳама ба чумла [ҷ. 1, 685]. Гуфт: «Ҳаққо, ки хастед шумо ва падарони шумо андар *вероҳии* пайдо» [ҷ. 1, 826].

Дар чумлаи зерини асари мазкур бар ивази шакли маъмулии *бебим* гунаи ғайримеъёрии *вебим* танҳо дар як ҳолат истифода гардидааст: Чун варпӯшед шумо он хоби нармро, *вебим* карданиро аз он ва фуруд овард аз осмон оби борон, то пок кунад шуморо бад-он ва то бибарад аз шумо палидии он дев ва то дарбандад сабр дар дилҳои шумо ва то ба чой бидорад бад-он пойҳои ро [ҷ. 1, 490].

Бартарӣ пайдо кардани шакли ғайримаъмулӣ аз маъмулӣ дар мавридҳои низ дида мешавад, ки пешванди *бе* – \ *ве*– ба унсурҳои луғавии иқтибосии арабӣ васл гардидааст. Калимаи *веимон*, ки гунаи *беимон* аст, аз чумлаи воҳидҳои луғавие аст, ки дар ТТФТ бо ёрии пешванди *–ве* сохта шуда, дар асар фақат як маротиба истифода шудааст: Он касҳо, ки бигаравидаанд ба Худой ва Муҳаммадро ба сидку ихлос ва ба ҳашм биёмаданд аз Макка ба Мадина... ба наздики Худой аzza ва ҷалла аз об додани ҳоҷӣ ва иморати масҷиди *веимон* ва эшонатанд – эшон пирӯзиёфтагон ба бихишт ва бирастагон аз дӯзах [ҷ. 1, 509].

Гурӯҳи дигари сифатҳои сохтаи дар ТТФТ вучуддошта низ мисли исмҳои сохтаи нодир бо ғайриодӣ будани худ аз дигар ҳамгурӯҳашон фарқ мекунанд. Иддае аз чунин вожаҳо мисли исмҳо ба дараҷае

нодиранд, ки шарҳашонро аз комилтарин фарҳангномаҳои бароямон дастрас, аз ҷумла ФФ, ЛД, ФБС, ки дар давраи ҳозира яке аз мукамалтарин луғатномаҳо ба шумор меравад, дучор нашудем. Калимаи *ҳамханд* яке аз ҳамин гуна унсурҳои луғавист. Вожаи мазкур дар натиҷаи васлшавии пешванди *-ҳам* ба асоси замони ҳозираи феъли *хандидан- ханд* ба вучуд омадааст. Ин унсури луғавӣ дар ТТФТ дар айни як ҷумла ду маротиба истифода шудааст: Худойро ва мусалмононро ва коржор мекунад во он ҳамбозгӯён ба ҷумла, *ҳамханд* сохта бо якдигар чунон-к коржор мекунанд во шумо ба ҷумла, *ҳамханд* сохта бо якдигар ва медонед, ки ҳаққо, ки Худой аст ба ёриву нусрат во парҳезкорон зи куфру нофармон шудан ба Худой [ҷ. 1, 515].

Аз мазмуни ҷумла бармеояд, ки шояд мутарҷимон зери ин унсури луғавӣ маънои “масҳарақунон, писхандзанон”-ро дар назар дошта бошанд.

Вожаи дигари аз фарҳангномаҳо дучорнагашта *боҳақ* аст, ки дар асар ду маротиба истифода шудааст. Ба гумони мо, калимаи мавриди таҳлил муодили унсури луғавии дар давраи ҳозира истифодашавандаи *ҳақдор* бояд бошад, ки дорои се маъно мебошад: 1) он кӣ ҳақ ба ҷониби ӯст; 2) он кӣ ба коре ҳуқуқ дорад; 3) сазовор [152, ҷ. 2, 481]. Дар ҷумлаи зерин калимаи номбурда ба маънои дуҷум истифода шудааст: Ва Худойи таоло ин оят бифиристонд, гуфт: «Мазгите, ки бунёди он парҳезкорон ниҳода бошанд аз рӯзи нахустин, *боҳақтар*, ки андар он ҷо бошӣ [ҷ. 1, 155]. Агар бинӣ, ки биистанд бар Худованди эшон. Гуфт: «Нест ин *боҳақ?*» [ҷ. 1, 382].

Вожаи *босаломатро* низ мисли чанд калимаи ғавқ мо аз кулли фарҳангномаҳо пайдо карда натавонистем. Дар ТТФТ ин унсури луғавӣ, ки, ба гумони мо, маънои «сӯхат, бидуни ҳеч зарар»-ро дорад, ду дафъа ба мушоҳида расид: Ва чунин гӯянд, ки ба он соат, ки Иброҳим, алайҳи-с-салом, ин суҳан бигуфт, Худой азза ва ҷалла вайро ба дӯстӣ гирифт ва вайро «халил»-и хеш ном кард ва фармон дод мар оташро ва Иброҳим,

алайхи-с-салом, сард гашт *босаломат* [ч. 1, 837]. ...биёвард Худои *ӯ* ба диле *босаломат* [ч. 2, 347].

Дар ТТФТ чанде аз вожаҳои нодир аз васли пешванди *но-* ва калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд омадаанд: *нохӯриш*, *нохучаста*, *ногандида*... Бояд гуфт, ки дараҷаи истифодаи ин калимаҳо дар асари мазкур ягона нест, аксари вожаҳои ба ин усул ташаккулёфта монанди намунаҳои дигар кам истифода шудаанд. Масалан, аз байни вожаҳои зикргардида *нохӯриш* дар қиёс бо дигар унсурҳои луғавӣ танҳо дар як маврид ба қор рафтааст: Ва дарахте берун ояд аз кӯхи Сино, бирӯяд, во равшан бувад ва *нохӯриш* бувад мар хӯрандагонро [ч. 1, 858].

Калимаи мазкур низ аз ҳеҷ қадом луғатнома дарёфт нагардид. Гумон мекунем, ки он шакли тасҳифшудаи *нонхӯриш* шояд бошад, ки маънои “чизи бо нон хӯрдашаванда, мисли гӯшт, панир, чурғот ва м.ин”-ро дорад [151, ч.1, 870].

Вожаи *нохучаста* низ дар натиҷаи васлшавии пешванди *но-* ва калимаи қадими *хучаста* ё *хучиста*, ки ниёгон онро дар ифодаи маъноҳои: 1) хуб, хуш, муборак; хушбахт; 2) як навъ гули зард истифода намудаанд, ба вучуд омадааст [151, ч. 2, 517].

Дар ТТФТ калимаи номбурда маротибае ба маънои “нохуш, номуборак” истифода гардидааст: Ва бифиристодем мо бар эшон боде сард андар рӯзгори *нохучаста*, то бичашонем эшонро азоби хоркунанда андар зиндагонии ин ҷаҳон ва азоби он ҷаҳон хоркунандатар ва эшонро набошад ҳеҷ ёриқунандае [ч. 2, 423].

Калимаи *ногандида* дар натиҷаи васлшавии пешванди *но-* ба шакли сифати феълии замони гузаштаи феъли *гандидан*, ки ниёгон онро дар ифодаи маъноҳои: 1) вайрон шудан, фосид шудан; 2) бўй гирифтани бадбӯ шудан ба қор бурдаанд, сохта шудааст [151, ч. 1, 251].

Мо аз байни фарҳангномаҳои бароямон дастарас дар ЛД дар қатори феъли *ногандидан* ва шакли сифати феълии *ногандиданӣ* вожаи *ногандидаро* дучор гардидем, ки чунин шарҳ ёфтааст: “Солим, беайб, ганданошуда, ки харобиву фасод дар он роҳ наёфтааст, бадбӯй

ношудааст” [148, ҷ. 14, 22226].

Мутарчимони тафсири номбурда *ногандидаро* як маротиба ба маънои “фосиднашуда, вайроннашуда” мавриди истифода қарор додаанд: Достони бихишт - он, ки ваъда карда шуд пархезкоронро – андар он чо чӯйхоест аз обе *ногандида* ва чӯйхо аз шир, ки нагардад таъм ва маззай он ва чӯйхо аз май ботаъм ва мазза ошомандагонро ва чӯйхо аз ангубини софикарда ва эшонро андар он чо аз ҳама меваҳо бошад ва омурзиш аз Худои эшон, чун он касе бувад, ки \bar{u} бошад андар оташ ва бичашонанд \bar{u} ро обе гарм ва бибуранд гулӯгоҳи эшон? [ҷ. 2, 480]

Истифодаи вожаи *нопероста* дар ЛД қайд шуда, шарҳаш ба таври зерин омадааст: “1) оростанашуда; 2) соф ва ҳамворнашуда, натарошида, нософ; 3) даббоғинашуда”. Муаллиф барои маънои аввал аз “Синдбоднома”, барои маънои дуюм аз “Мунтаҳй-ул-ираб” ва барои маънои сеюм аз “Нозим-ул-атиббо” далел овардааст [148, ҷ. 14, 22061].

Дар ТТФТ ин вожа ду маротиба ба маънои сеюм истифода шудааст: Ва ба ин наълайн бурун кардан ихтилоф бисёр аст. Гурӯҳе гӯянд, он наълайн аз пӯсте бибуд *нопероста* [ҷ. 2, 160]. Аммо он ки гуфт, «Фахлаъ наълайка», мегӯянд, аз баҳри он гуфт, ки он наълайн аз пӯсти хар буд *нопероста* [ҷ. 1, 808].

Дар ТТФТ якчанд сифати сохтаи аслии нодире мушоҳида мешаванд, ки дар натиҷаи бо якдигар васлгардии решаи калима ва пасванди –*манд* ташаккул ёфтаанд. Яке аз ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ калимаи *гумонманд* ба шумор меравад. Мураттибони ФТЗТ ин калимаро “шубҳадор, тардидкунанда, гумонбар” шарҳ додаанд [152, ҷ. 1, 342].

Дар асари мавриди таҳлил вожаи мазкур ба маънои ёдшуда ба қор бурда шудааст: Ҳаққо, ки дастурӣ, ки хоҳад воистиданро бо ту он касҳо, хоҳанд, ки менаграванд аз сидку ихлос ба Худой ва ба рӯзи вопасин ва ба гумон шудааст дар ҳақ(қ) дилҳои эшон, пас эшон дар шакку *гумонманди* эшон мегардиданд кӯру мутаҳаййир [ҷ. 1, 516]. Ва напароканданд, магар аз паси он-к омад бад-эшон дониши афзунчустани пешӣ эшон ва агар сухане аст, ки пеш гирифт аз Худои ту сӯи номзаде номбурда бигзорида

шавад миёни эшон, ки он касҳо, ки доданд бад-эшон китоб аз паси эшон андар гумонанд аз он *гумонманд* [ҷ. 2, 442].

Баъзе калимаҳои бо ёрии ин пасванд ташаккулёфта, ба пиндори мо, танҳо хоси забони ТТФТ аст. Ин гумонро бо ҳамин далел собит сохтан мумкин аст, ки он дар чанде аз фарҳангномаҳои ба мо дастрас дучор наомад. Дар ин ҷо метавон аз калимаи *базаҳманд* ёдовар гардид, ки мутарҷимон онро се маротиба ба кор бурдаанд: Хӯриши саҳт нохуши *базаҳманд* аст [ҷ.2, 465]. Ва ма пайкор кун аз он касҳо, ки ме хиёнат кунанд ба танҳои эшон, ки Худой на дӯст дорад он, ки бошад хиёнаткунанда ва *базаҳманд* [ҷ. 1, 289]. Чаро на боздошт эшонро худойпарастон ва зоҳидон аз гуфтори эшон *базаҳманд* ва хӯрдани эшон харом ? [ҷ. 1, 367]

Дар ФЗТ ва ФТЗТ калимаи *базаҳгар* «гунаҳкор, хатокор» мавҷуд аст [151, ҷ. 1, 131; 149, ҷ.1, 118], аммо *базаҳманд* дида нашуд. Дар ЛД низ *базаҳгар* ба ҳамон маънои ёдшуда вучуд дорад [148, ҷ. 3, 4720], вале дар он низ *базаҳманд* дучор нагардид. Дар ФБС дар қатори унсури луғавии *базаҳкор* инчунин *базаҳманд* ба ҳамон маънои фавқ зикр гардида, чун далел як ҷумлае аз ТТФТ оварда шудааст: Худой на дӯст дорад он ки хиёнаткунанда ва *базаҳманд* [145, ҷ. 2, 961]. Бино ба ишораи мурағтиби ФБС, дар ТТФТ калимаи *базаҳмандӣ* низ вучуд доштааст [145, ҷ. 2, 961].

Унсури луғавии *ёрмандро* дар гузашта чанде аз адибон, мисли Фирдавсӣ, Хусравӣ дар ифодаи маънои «дӯст; ёридиҳанда, кумақрасон» истифода намудаанд [148, ҷ. 15, 23676; 151, ҷ. 1, 415]. Дар ФБС низ ин калима зикр гардида, чун далел дар қатори ашъори ду шоир аз ТТФТ яке аз ҷумлаҳои зерин ба сифати шоҳид оварда шудааст [145, ҷ. 8, 8495].

Аз рӯйи ҳисоби омории мо, дар ТТФТ *ёрманд* се дафъа ба кор бурда шудааст: Ва мабош хиёнаткунонро *ёрманд* [ҷ. 1, 287]. Ки мунофиқон андар дарки фурутарин (бошанд) аз оташ ва наёбӣ эшонро *ёрманд* [ҷ.1, 293]. Ва мабош хиёнаткунонро *ёрманд* [ҷ. 1, 287].

Унсури луғавии *ишобмандро* мо ба ҷуз ФБС аз дигар луғатномаҳо дучор нагардидем. Мурағтиби ФБС калимаи мазкурро ба

сифати муродифи вожаи *шитобнок* зикр намуда, чун шоҳид ҳамин чумлаи зеринро аз ТТФТ овардааст [145, ҷ. 5, 4454]. Ин ҳолат далели он аст, ки *шитобмандро* танҳо мутарҷимони ТТФТ ба қор бурдаанд: Бигӯ, ки: «Худой *шитобманд* тари мақр аст, ки пайғомбарони мо менавиштанд, он ҷӣ мақр мекардед» [ҷ. 1, 556].

Калимаи *огоҳмандро* мураттибони ФТЗТ бидуни зикри шоҳид ишора намуда, маънояшро «хабардор, бохабар» шарҳ додаанд [152, ҷ. 2, 16], дар ФБС низ ин калима қайд гардида, ба сифати шоҳид ҳамин як чумлаи поён оварда шудааст [145, ҷ. 1, 139]: Ва Худой азза ва ҷалла *огоҳманде* аст доно бад-он ҷӣ мекунед аз неку бад [ҷ. 1, 508].

Ҳамин тавр, як ҳиссаи чунин унсурҳои луғавӣ дар баъзе луғатномаҳои муосир, монанди ФТЗТ зикр шудаанд. Чунончи, мураттибони ин фарҳанг калимаҳои *ранҷманд* «ранҷур, дардманд» [152, ҷ. 2, 149], *зӯрманд* «боқувват, қавӣ, тавоно, неруманд» [152, ҷ. 1, 531], *борвар* ё *боровар* «мевадор, босамар» [152, ҷ. 1, 232], *хоҳишигар* «илтимоскунанда» [152, ҷ. 2, 454], *дидавар* «1) бинанда, соҳиби чашми бино; 2) тезбин, нозукбин, хирадманд, доно» [152, ҷ. 1, 444]-ро бидуни овардани далел аз осори адибон шарҳ додаанд, вале эзоҳи вожаи *ҳақмандро* мо аз ин фарҳангнома пайдо накардем.

Дар ФТЗТ ғайр аз калимаҳои *ҳақманд* ва *ранҷманд* дигар унсурҳои луғавии зикргардида шарҳ дода шудаанд. Танҳо фарқи эзоҳи ин луғатнома ва ФТЗТ ин аст, ки дар он илова ба маъноҳои қайднамудаи вожаҳои *борвар* ва *хоҳишигар* як маънои дигари *борвар* (обистан, хомила) ва *хоҳишигар* (миёнарав, миёнҷӣ) низ таъкид гардидааст [151, ҷ. 1, 204, 368, 498]. Бояд гуфт, ки дараҷаи истифодаи воҳидҳои луғавии ишорашуда дар ТТФТ ҳар хел аст: яке бештар (мисли *борвар*, ки шаш дафъа истифода шудааст), дигаре камтар (монанди *ҳақманд*).

Аз байни фарҳангномаҳои дигар калимаи *ҳақманд* танҳо дар ФБС зикр гардида, маънояш «шоиста, сазовор» шарҳ дода шудааст ва чун далел чумлаи зерини ТТФТ қайд шудааст: Эӣ метарсед ва мешукӯҳед аз эшон ва шамшери эшон, эӣ муъминон? Пас, Худой азза ва ҷалла бисёр

ҳақмандтар аст ва сазовортар аст, ки битарсед аз \bar{u} ва аз азоби \bar{u} , агар хастед шумо ба гаравидагон ба Худои азда ва чалла [ҷ. 1, 508].

Ба ин тариқ, дар ҷумлаҳои зерин унсурҳои луғавии нодири *ранҷманд*, *зурманд*, *хоҳишигар* дучор меоянд: Коркунандаи *ранҷманд* [ҷ. 2, 722]. Гуфт Ифрит аз париён: «Ман биёрам ба ту он, пеш аз он ки ту бархезӣ аз ҷойгоҳи хеш ва ман ҳастам бар он *зӯрманд* ва устувор» [ҷ. 2, 99]. На манфаат кунадашон хоҳиши *хоҳишигарон* [ҷ. 2, 688].

Хонанда метавонад аз саҳифаҳои алоҳидаи ТТФТ бо вожаи нодири *забарин* дучор гардад, ки шарҳи онро низ мо аз фарҳангҳо пайдо накардем. Дар ЛД ин калима «мансуб ба забар, муқобили поин» эзоҳ дода шудааст. Аз чанд шохиде, ки дар ин фарҳангнома аз осори манзуму мансур, мисли «Худуд-ул-олам»- маҷхулмуаллиф, «Ат-тафҳим»-и Берунӣ, ашъори Фаррухӣ, Носири Хусрав, Саъдӣ омадааст, маълум мегардад, ки *забарин* нисбат ба дигар вожаҳои зикргардида дар рӯзгори қадим маъмул будааст [148, ҷ. 8, 12676; 153, ҷ. 5, 3825]: Табақи...*забарин* мурғонро буд [ҷ. 1, 597]. Ва он...лаби *забарин* бар кунгураи кӯшқи Фиръавн ниҳод ва хост, ки ҳама фуруъ барад [ҷ. 1, 815].

Иддае аз чунин калимаҳои нодир дар ТТФТ дар ифодаи ду маъно ба кор рафтаанд. Масалан, вожаи *борварро* мутарҷимон ба маъноҳои зерин ба кор бурдаанд:

1) Ба маънои «обистан, хомиладор»: Аммо талоқи зани *борвар* сабили \bar{u} ҳамчунон бошад, ки ҳар вақте, ки хоҳад, \bar{u} ро талоқ диҳад ва иддат он вақт, ки бор дорад [ҷ. 2, 643].

2) Ба маънои «босамар, ҳосилдиҳанда»: Акнун он дарахтон, ки *борвар* нестанд ва ба коре дигар наёяд, магар сӯхтанро, аз он оби андуҳ, ки Одам бар тавба қардан мегирист аз он бирустаанд [ҷ. 1, 50].

Хулоса, ТТФТ дар радифи осори дигари даврони Сомониён ҳазинаи арзишманди унсурҳои луғавии ноби тоҷикӣ ва иқтибосҳои зарурӣ ба шумор меравад. Лозим ба ёдоварист, ки қулли чунин калимаҳо аз ҷиҳати доираи маъноӣ ва хусусияти мувозиноки мухталиф буда, онҳо бо сабабҳои муайяни забониву ғайризабонӣ ба вучуд омадаанд.

Дар асар назар ба сифатҳои сермаъно теъдоди ҳамин гуна исмҳо бештар мебошад.

Хусусияти сермаъноӣ пайдо кардани унсурҳои луғавии ТТФТ асосан ба калимаҳои аслии тоҷикӣ хос буда, иқтибосҳои арабӣ хеле кам дорои ин гуна вижагӣ мебошанд.

Аз таҳлили мисолҳо мушоҳида мегардад, ки чанде аз чунин воҳидҳои луғавӣ дар асар низ хеле кам ба кор рафтаанд. Пас маълум мешавад, ки онҳо дар ҳамон даврони қадим низ басо кам истифода гардидаанд.

Доираи маъноии ҳиссае аз исмҳои сохтаи нодир назар ба сифатҳои сохта вусъатнок буда, онҳо танҳо хоси услуби нигориши ТТФТ мебошад.

Қиёси корбурди чунин унсурҳои луғавии марбут ба исму сифат дар тарҷумаи оёт ва қиссаву ривоёт нишон дод, ки ағлаби вожаҳои нодир дар матни тарҷумаи оёт ба мушоҳида расиданд.

Калимаҳои ба исму сифатҳои сохтаи нодирӣ дар ТТФТ мустаъмал дар оянда барои тақмили маводи луғатномаҳои тафсирий мадади калон хоҳад расонд.

ХУЛОСА

I. НАТИЧАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Баррасии хусусиятҳои исму сифатҳои сохта моро водор намуд, ки ба хулосаҳои зерин оем:

1. Аз таҳлили калимаҳои сохтаи мансуб ба исм ва сифати ТТФТ ба натиҷае расидан мумкин аст, ки асари мазкур на танҳо сарчашмаи беназири огоҳшавии мардум аз дину кеши хеш ба шумор меравад, балки он хазинаи бебаҳои забонамӯзӣ ҳисоб мешавад.
2. Дар ТТФТ агарчи исм аз нигоҳи соҳиб буданаш ба пешванд назар ба сифат бартарӣ надорад, вале ҳамон як пешванди *ҳам-* ба дараҷае имкони калимасозиро дорост, ки на ҳар пешванди сифатсоз ба он молик аст.
3. Пешванди *ҳам-* қариб аст, ки фақат ба вожаҳои аслии тоҷикӣ васл шуда, силсилаи унсурҳои луғавиро ба вучуд овардааст.
4. Дар асар шаш навъи пасвандҳои исмсоз: созандаи макон, шахс, маънӣ, шайъсоз ва м. инҳо ба назар расида, ҳар кадоми онҳо аз ду то панҷ ададӣ пасванд доранд [М-1].
5. Нақши кулли пасвандҳои дар ТТФТ вучуддошта аз нигоҳи имкони калимасозӣ ягона нест, балки баъзе басо фаъол, дигаре нисбатан фаъол ва дастаи сеюм қудрати ками вожасозӣ доранд.
6. Пасвандҳои исмсоз аз нигоҳи сохтани хелҳои исм ё гурӯҳи дигари калимаҳо мухталиф буда, баъзе чанд навъи исм (мисли исми шахс, маънӣ), иддае ба чуз исм боз дар бунёди калимаҳои марбут ба сифат низ ширкат доранд [М-5].
7. Қудрати васлгардии пасвандҳои исмсоз ба унсурҳои луғавии мансуб ба забонҳо ягона набуда, баъзе танҳо ба вожаҳои аслии тоҷикӣ ва бархе ҳам ба аслӣ, ҳам иқтибосӣ (арабӣ) ҳамроҳ шуда, калимаҳои наве сохтаанд [М-4].
8. Дар ТТФТ ҳолатҳои дар ду шакл ё зиёда аз он ба кор рафтани чанде аз вандҳо ба мушоҳида мерасанд. Чунин хусусият ҳам ба исму сифатҳои маъмулӣ, ҳам ба вожаҳои нодир хос буда, дар бархе ҳолат шакли

маъмулӣ ва дар мавриди дигар гунаи ғайримаъмулӣ бартарӣ пайдо намудаанд [М-9].

9. Аз ҳисоби оморӣ бармеояд, ки кулли исму сифатҳои сохтаи асари мавриди таҳлил аз нигоҳи дараҷаи корбурдашон ягона набуда, баъзеяшон қариб ҳазор маротиба (мисли вожаи *Худованд*), бархе даҳҳо дафъа ва иддае танҳо як-ду бор ба кор рафтаанд.
10. Сифатҳои асар дорои чаҳор пешванд буда, бархе аз онҳо танҳо дар як шакли мушаххас ва баъзе дар ду шакл ба кор рафтаанд.
11. Баъзе пешвандҳои сифатсоз, мисли *бо-* \ *ба-* аз пешвандҳои дигар монанди *бе-* аз нигоҳи имкони ҳамроҳгардиашон ба калимаҳои мухталифреша фарқ дошта, пешванди аввал бештар ба иқтибосҳои арабӣ, аммо пешванди дуюм, баръакс, асосан ба унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ замима шуда сифати нав сохтаанд.
12. Дар қиёс бо пасвандҳои созандаи сифатҳои аслии теъдоди ҳамин гуна унсурҳои сифати нисбисоз дар ТТФТ бештар мушоҳида мешавад.
13. Аз таҳлил бармеояд, ки дар бисёр маврид дар ТТФТ дар доираи айни як ҷумла истифода шудани як исм ё сифати сохта дида мешавад, вале дар ҳолатҳои алоҳида силсилавор ба кор рафтани ин гуна вохидҳои луғавӣ низ мушоҳида гардиданд [М-8].
14. Таҳлилу қиёс нишон медиҳад, ки бархе пасвандҳои сифатсоз низ мисли унсурҳои созандаи исмҳо дар як маврид исм, дар ҳолати дигар сифат ё зарф сохтаанд.
15. Сифатҳои сохтаи ТТФТ аз ҷиҳати “умр”-ашон ягона нестанд. Баъзеашон басо барвақт зухур намудаанд ва гурӯҳи дигарашон баъд пайдо шудаанд. Мо калимаҳои дар заминаи вожаҳои аслии тоҷикӣ ва вандҳо ташаккулёфтаре вожаҳои кӯҳан ва дар асоси калимаҳои иқтибосӣ (арабӣ) зухурнамударо калимаҳои баъд пайдогардида ҳисоб кардем [М-10].
16. Иسمу сифатҳои алоҳидаи ТТФТ хусусияти сермаъноӣ зоҳир намуда, аз ин ҷиҳат исмҳо назар ба сифатҳо афзалият доранд. Тибқи ҳисоби мо, дар асар дувоздаҳ адад исми сохта ва панҷ адад сифати сохта дар ифодаи ду ё

зиёда маъно ба кор рафтаанд. Аксари ин гуна воҳидҳои луғавӣ аслии тоҷикӣ ҳастанд [М-5].

17. Агар дар доираи исмҳои сермаъноӣ ба калимаҳои аз пешванду пасванд бунёдгардида хос бошад, пас, дар доираи сифатҳои танҳо онҳое дорои сермаъноӣ шудаанд, ки аз решаи вожа ва пасванд ба вучуд омадаанд.
18. Қисми бештари исмҳои сермаъноӣ бо ёрии пасвандҳои *-гоҳ* ва *-ии* сохта шуда, имкони васлгардии *-гоҳ* доманадор аст ва он бо исм, сифат, масдар ҳамроҳ шуда, унсурҳои нодиру беназир сохтааст [М-9].
19. Дар ТТФТ наздик ба сӣ адад исми сохта ва беш аз бист адад сифати сохта муайян карда шуданд, ки бо нодирии шакли худ ё, умуман, тарзи сохташавияшон фарқ карда, аксари онҳо аз ҳеч кадом фарҳангномаҳои кӯҳану муосири ба мо дастрас дарёфт карда нашуданд.
20. Дар асар калимаҳои нодире вомехӯранд, ки чӯзӣ калимасозии онҳо дар ду шакл: маъмулӣ ва ғайрмаъмулӣ ба кор рафтаанд. Дар чунин мавридҳои шакли нодир дар қиёс бо гунаи маъмулӣ кам мавриди истифода қарор гирифтаанд [М-11].

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲО

Мавриди пажӯҳиш қарор додани ҷиҳатҳои назариву амалии рисолаи моро водор сохт, ки барои омӯзиши амалии натиҷаҳои кори диссертсионӣ чунин тавсияҳоро пешниҳод намоем:

1. Ба андешаи ба таври комил омӯхтани гузаштаи дури калимаҳои сохта зарур меояд, ки онҳо дар макотиби олии барои донишҷӯёну магистрантон ҳамчун фанни интихобӣ омӯзонида шавад.

2. Мурағаб сохтани фарҳангномаи вожаҳои нодири осори классикон амри зарурӣ буда, ба луғатномаҳои муосир ворид кардани маводи онҳо аз аҳаммият холи нахоҳад буд.

3. Маводи дар ин асар вучуддошта ба китобҳои дарсии марбут ба таърихи забон ворид карда шуда, онҳо бояд аз ҳар ҷиҳат мавриди баррасӣ қарор дода шаванд.

4. Зарурате пеш омадааст, ки дар заминаи осори манзуму мансури ҳар давраи таърихи забон фарҳангномаҳои садаҳо тадвин ва тартиб дода шавад.

ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

Сарчашмаҳо

1. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Салимов Н. Ю., Зоҳидов Н., Ғиёсов Н., Ҳасанов А., Самеев А. – Хучанд: Нури маърифат, 2007. Ҷилди 1, 884 с.; ҷилди 2, 748 с.
2. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Салимов Н. Ю., Зоҳидов Н., Ғиёсов Н., Ҳасанов А., Самеев А. – Душанбе: Бухоро, 2014. 821 с.

Осори таҳқиқӣ ба забони тоҷикӣ

3. Абдуқодиров А., Каломи Камол / А. Абдуқодиров, А. Давронов – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1998. – 219 с.
4. Алишерзода Ф. Таҳлили қиёсии маъноиву сохтори соматизмҳои ашъори Фарзона ва «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ: автореф. дисс. докт. филос. (PhD): 6D021300 / Ф. Алишерзода. – Хучанд, 2022. – 59 с.
5. Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 336 с.
6. Аҳадов Ҳ. Калимаҳои сохта ва мураккаб дар «Фарҳанги Рашидӣ» / Ҳ. Аҳадов // Армуғон 1. Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 84-91.
7. Байзоев А. М. Хусусиятҳои калимасозии аффиксалии «Донишнома»-и Ибни Сино / А. М. Байзоев // Баъзе масъалаҳои актуалии филологияи Эрон. – Душанбе. 1990. – С. 82-92.
8. Бехбудӣ Н. Мулоҳизаҳо оид ба забони осори Рӯдакӣ / Н. Бехбудӣ // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – С. 116-139.
9. Бобомуродов Ш. Роҷеъ ба калимаҳои аз ҷиҳати шаклу сохтор тағйирёфта дар назми форсу тоҷик / Ш. Бобомуродов, В. А. Капранов // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 15-27.

10. Бухоризода А. Саргузашти калимаҳо / А. Бухоризода –Душанбе: Дониш, 2005. – 212 с.
11. Ваҳҳобов Т. Як назар ба баҳси атрофи масъалаи маданияти нутқ / Т. Ваҳҳобов // Масоили сохтмони забони тоҷикии адабӣ дар солҳои 20-90-уми садаи ХХ. Китоби III. Ҷилди 1. –Хучанд: Нури маърифат, 2020. – С. 3-17.
12. Ваҳҳобов Т. Марзбандӣ то ба кай? Як назар ба баҳси атрофи масъалаи маданияти нутқ / Т. Ваҳҳобов // Масоили сохтмони забони тоҷикии адабӣ дар солҳои 20-90-уми садаи ХХ. Китоби III. Ҷилди 2. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. –С. 368-375.
13. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик: дар се ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 355 с.
14. Ғаниева С. Оид ба актуалияти маъно / С. Ғаниева // Маводи конфронси илмию назариявӣ ва амалии устодону олимони ҷавон ба ифтихори 70-солагии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров. –Хучанд: Нури маърифат, 2002. – С.283-284.
15. Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / Д. Хоча. – Душанбе: Диловар. ДДМТ, 1998. 149 с.
16. Давлатзода Р. Усулҳои тафсири таҳфифи вожаҳо дар “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ / Р. Давлатзода. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. -167 с.
17. Забони адабии ҳозираи тоҷик: дар ду қисм. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
18. Зехнӣ Т. Чанд сухани судманд / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 157 с.
19. Зоҳидов А. Бори дигар роҷеъ ба сохти калима / А. Зоҳидов // Аз наҳви сухан то ҷавҳари маъно. –Хучанд: Меъроҷ. 2010. – С.131-136.
20. Кабириков Ш. Мавлоно – воҷасози беҳамто / Ш. Кабириков, Х. Кабириков // Забон – рукни тоат (маҷмуаи мақолаҳо). Китоби чорум. – Душанбе: Ханда, 2008. – С.142-152.

21. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷири гуфтор / Ш. Кабиров. – Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2021. – 317 с.
22. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б.Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 185 с.
23. Кенчаев Ю. Забони «Таърихи Байҳақӣ» (лексика, калимасозӣ) / Ю. Кенчаев. – Хучанд: ДДХБСТ. 2022. – 200 с.
24. Қосимов О. Доир ба баъзе хусусиятҳои пасванди -гор дар «Шоҳнома» / О. Қосимов // Армуғон. – Душанбе, 1989. – С.17-21.
25. Қосимова М.Н. Суффикси –ча / М. Н. Қосимова // Масъалаҳо филологияи тоҷик. – Душанбе, 1974. – С. 156-159.
26. Қосимова М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 102 с.
27. Қосимова М. Н. Вожаи «бад»: маъно, калимасозӣ, вазифаҳои грамматикӣ (дар асоси осори асрҳои IX-X) / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2011. – 91 с.
28. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Ҷилди 1 / М. Н. Қосимова. Душанбе, 2011. – 566 с.
29. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик/Н.Маъсумӣ. Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1959. – 293 с.
30. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб: иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 2 / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1980. – 349 с.
31. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик: иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ / Ҳ.Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 254 с.
32. Назарзода С. Забони тоҷикӣ ганҷи шойғони миллати тоҷик аст / С. Назарзода // Истиклолият ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон. Маводи конференсияи илмию амалии ҷумҳуриявӣ (шаҳри Душанбе, 4-уми октябри соли 2016) – С.11-19.
33. Насриддинов Ф. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафосири форсӣ-тоҷикӣ / Ф. Насриддинов. – Хучанд: Ношир, 2012. – 563с.

34. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Ниёзӣ. Сталинобод: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1954. – 50 с.
35. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ / С. Низомова. – Душанбе, 2010. – 178 с.
36. Олимҷонов М. Хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода) / М. Олимҷонов. – Хучанд: Меъроҷ, 2011. – 151 с.
37. Олимҷонов М. Корбурди веҷаи бархе аз пасвандҳои исмсоз дар шеъри Бедил / М. Олимҷонов // Номаи садоқат. – Хучанд: Ношир, 2012. – С.353 – 360.
38. Олимҷонов М. Калимаҳои мураккаби тобеъ бо ҷузъи «обила» дар назми Мирзо Бедил / М. Олимҷонов // Мазҳари маонӣ. – Хучанд: Ношир, 2013. – С.72-78.
39. Олимҷонов М. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2022. – 390 с.
40. Раҳматуллозода С. Таҳқиқи лингвистии морфемаи грамматикӣ / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни. 2021. – 120 с. (ба тоҷикӣ ва русӣ)
41. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-Муъҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 463 с.
42. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 76 с.
43. Рустамов Ш. Исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 215 с.
44. Рустамов Ш. Забон ва замон / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 255 с.
45. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
46. Саймиддинов Д. Қолабҳои воҷасозӣ дар номгузории бонкҳо / Д. Саймиддинов // Забони давлатӣ ва танзими истилоҳот (маводи

- конференсияи илмӣ-ҷумҳуриявӣ, шаҳри Душанбе, 18-уми сентябри соли 2012). – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С. 12-18.
47. Саймиддинов Д. Корбурди пасванди -чӣ дар забони тоҷикӣ // Пажӯҳишҳои забоншиносӣ / Д.Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С.114-126.
48. Саймиддинов Д. Як қолаби ғайримеъёрӣ / Д. Саймиддинов // Масоили сохтмони забони тоҷикии адабӣ дар солҳои 20-90-уми садаи ХХ. Китоби V. Ҷилди 2. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – С. 228-233.
49. Салимӣ Н. Адабиёти давраи Сомониён / Н. Салимӣ. – Душанбе: Муассисаи нашриятӣ «Дониш»-и АМИТ. 2021. – 276 с. (ба тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)
50. Саломиён М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV. – Душанбе: Матбааи «Фасл-4». 2020. – 158 с.
51. Султон М. Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ / М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2008. – 333 с.
52. Султон М. Ҳ. Забони пӯё ва поё \ М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2018. – 229 с.
53. Хоҷаев Д. Шамси Қайси Розӣ ва асосҳои дастури забони тоҷикӣ / Д. Хоҷаев // Маҷмуаи мақолати ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Рӯдакӣ ва забони тоҷикӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ» (28-29 майи соли 2008, Хучанд). – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С. 332-339.
54. Ҳалимов С. Дар бораи сифатҳои сохта ва мураккаби умумичузъ ва ё ҳамкомпонент / С. Ҳалимов // Иранская филология. – Душанбе, 1970. – С. 99-109.
55. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қисми 2. – Душанбе, 1975. – С.283-307.
56. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) / С.Ҳалимов. – Душанбе: УДТ. 1979. – 95 с.

57. Ҳалимов С. Баъзе хусусиятҳои забони осори манзум дар асрҳои XIII-XIV / С.Ҳалимов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе, 1990. – С. 85-92.
58. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) / С.Ҳалимов. – Душанбе, 2002. -95 с.
59. Ҳалимов С. Калимасозии сифат дар забони адабии тоҷик / С. Ҳалимов // Забон-рукни тоат (маҷмуаи мақолаҳо). Китоби чорум. – Душанбе: Ҳанда, 2008. – С. 235-247.
60. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (аз асрҳои IX-X то ибтидои асри XX) (васоити таълим) / С. Ҳалимов // Осор. Ҷилди II. – Душанбе: Суфра, 2022. – 595с.
61. Ҳасанов А. Ҳифзи вожаҳои як тафсири муътабари аҳди Оли Сомон дар шеваи шимолӣ / А. Ҳасанов // Шохроҳи ваҳдат. -2000. № 3-4, март-апрел. – С.21-25.
62. Ҳасанов А. Вижагиҳои ташаккули муштакот дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ / А.Ҳасанов // Ганҷинадори мероси ниёгон. –Хучанд: Ношир, 2007. – С.290-302.
63. Ҳасанов А. Ҷозибҳои забонии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ / А.Ҳасанов // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Румӣ-Гӯте: Муколамаи фарҳангҳо», ш. Хучанд, 16-18 –уми майи соли 2007. – С.152-161.
64. Ҳасанов А. Саҳеҳи маҳҷур ва ғалати машҳур / А.Ҳасанов // Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров ва 10-солагии таъсиси шӯбаи журналистика ва назарияи тарҷума. – Хучанд: Нури маърифат, 2007. – С. 59-63.
65. Ҳасанов А. Намунае чанд аз вижагиҳои забонии куҳантарин эътиқодномаи мактаби ҳанафӣи аҳли суннат ва ҷамоат / А. Ҳасанов // Мероси Имоми Аъзам ва фарҳанги миллӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2009. – С. 50-59.

66. Ҳасанов А. Вожаҳои мовароуннахрӣ дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / А. Ҳасанов // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Мақоми Абумаҳмуди Хучандӣ дар рушди илмҳои дақиқ», бахшида ба Соли маориф ва фарҳанги техникӣ (Хучанд, 21-22-юми октябри соли 2010). - Хучанд: Нури маърифат, 2010. – С.339-344.
67. Ҳасанов А. Соҳибқирони мулки суҳан / А. Ҳасанов // Суҳанвари мумтоз. – Хучанд: Нури маърифат, 2011. – С.161-176.
68. Ҳасанов А. Суҳане чанд оид ба мазмуну муҳтаво ва вижагиҳои забони тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / А. Ҳасанов // Гулистони маърифат. -Хучанд: Андеша, 2012. – С.49-70.
69. Ҳасанов А. Ин на суҳан, поре аз чон бувад / А. Ҳасанов // Ахтари ирфон. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – С.48-55.
70. Ҷабборова М.Т. Гунаҳои вожаҳо дар осори тарҷумавии асри Х (дар асоси маводи тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ва «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ) \ М.Т. Ҷабборова. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. -157 с.
71. Ҷобиров А. Б. Вижагиҳои забони «Бахше аз тафсири куҳан». Диссер. Номз. илм. филол.: 10.02.22. –Душанбе, 2018. -190 с.
72. Шокиров Т. Вожаофарӣ дар назми Мирзо Турсунзода / Т.Шокиров // Шоири Ватан (мачмуаи мақолаҳо). –Хучанд: Нури маърифат, 2001. – С. 86-91.
73. Шокиров Т. Иқтибосвожаҳои мунҳасир / Т. Шокиров // Забони давлатӣ ва рушди истилоҳот (мачмуаи мақолаҳо). Душанбе: Шарки озод, 2015 – С. 24-59.
74. Шукуров М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон. 1985. – 366 с.
75. Шукуров М. Часпаки «-гар» ва «-чӣ» / М. Шукуров // Забони мо ҳастии мост. – Душанбе: Маориф, 1991. – С.167-177.

Осори таҳқиқӣ ба забони русӣ

76. Абдуллаева З. Многозначность производной лексики в произведениях Низами (имя существительное, прилагательное, наречие):

автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / З. Абдуллаева. – Душанбе, 2017. – 25с.

77. Амонова Ф.Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках / Ф. Р. Амонова. – Душанбе: УДТ, 1982 –55 с.

78. Байзоев А. М. «Донишнома» Абуали ибни Сино (терминология и словообразование): автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / А. М. Байзоев. – Душанбе, 1992. – 24 с.

79. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование / Э. Бенвенист. – М.: Издательство иностранной литературы. 1955. – 259 с.

80. Благова Г. Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении / Г. Ф. Благова // Вопросы языкознания. – М.: Издательство АН СССР, 1968, № 6. – С. 81 - 97.

81. Бободжанова Д. А. Многозначные соматические лексические единицы «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / Д. А. Бободжанова. – Душанбе, 2009. – 26 с.

82. Боголюбов М.Н. К древнеиранскому словообразованию / М.Н.Боголюбов // Известия АН СССР.Серия литературы и языка. Том 37. -№1 –М.: Наука, 1978. – С.37-44.

83. Ганиева С. Роль лингвистического и экстралингвистического факторов в формировании словообразовательного значения / С. Ганиева // Маводи конференсияи илмию амалии олимон ва мутахассисони чавони Тоҷикистон (13-14 апрели соли 1989). Бахши забону адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1990. – С. 9-11.

84. Григорьев В. П. О взаимодействии словосложения и аффиксации / В. П. Григорьев // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1961, № 3. – С.71-77.

85. Давлатова М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Зайн-ул-ахбор» – Гардизи: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.661 / М. Давлатова. – Душанбе.1969. – 25 с.

86. Давронов А. Языковые особенности «Кабуснаме» Унсур-ул-меали Кейкавуса: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.02 / А. Давронов. – Душанбе, 1980. – 26 с.
87. Жирмунский В. М. О границах слова / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания. - М.: Издательство АН СССР, 1961, № 3. – С. 3-21.
88. Задорожный М. И. О границах полисемии и омонимии/ М. И. Задорожный. –М., 1971. – 69 с.
89. Ефимов А. И. История русского литературного языка / А. И. Ефимов. –М., 1971. – 294 с.
90. Ефимов В. А. Персидский, таджикский, дари / В. А. Ефимов, В. С. Расторгуева, Е. Н. Шарова // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – М.: Наука, 1982, – С. 5-230.
91. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. –М.: Просвещение. 1973. -303 с.
92. Калонова М. Дж. Структурно-семантический анализ словообразования именных частей речи (имя существительное и прилагательное) в поэзии Хафиза Ширази: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / М. Калонова. – Душанбе, 2017. – 23 с.
93. Касаткин Л. Л. Плотное и неплотное соединение морфем в слове / Л. Л. Касаткин // Вопросы языкознания. -М.: Наука, 2014, № 6. – С. 7-30.
94. Касеми М. Глагольная лексика в памятниках раннего периода новоперсидского (таджикского) языка: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / М. Касеми. – Душанбе, 2000. – 25 с.
95. Касимов О. Деривация в «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси / О. Касимов. – Душанбе, 2006. -189 с.
96. Касымов О. Х. Лексические единицы kada и gāh в «Шахнаме» / О. Х. Касымов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Силсилаи филология ва шарқшиносӣ. – 2009. – №2. – С. 9-14.

97. Касимов О. Роль суффиксальных морфем в образовании имён деятелей в «Шахнаме» / О. Касимов // Дастагули ирфон. Маҷмуаи мақолаҳо. – Хучанд: Нури маърифат, 2010. – С. 128-134.
98. Касимов О. Х. Лексика «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.22 / О. Х. Касимов. – Душанбе, 2011. – 53 с.
99. Касимов О. Словообразовательные особенности суффикса –ор в «Шахнаме» / О. Касимов // Маводи конференсияи илмию амалии олимони мухтассисони ҷавони Тоҷикистон (13-14 апрели соли 1989). Бахши забону адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1990. – С. 14-17.
100. Кожин А. Н. Переносное употребление слова / А. Н. Кожин // Русский язык в школе. – 1954. – № 3. – С. 20-26.
101. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 143 с.
102. Кубрякова Е. С. Аффикс / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С. 59.
103. Кубрякова Е. С. Словообразование / Е. С. Кубрякова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С. 467-468.
104. Лазар Ж. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X-XI вв н.э. / Ж. Лазар // Ҳаждаҳ мақола. Таърихи ташаккули забони тоҷикӣ аз назари олимони Шарку Ғарб. Мураттибон Ҳасанов А., Самеев А. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С. 99-109.
105. Левковская К. А. О специфике префиксации в системе словообразования (на материале немецкого языка) / К. А. Левковская // Вопросы грамматического строя. М., 1955. – С. 355-387.
106. Лившиц В. А. О внутренних законах развития таджикского языка / В. А. Лившиц // Ҳаждаҳ мақола. Таърихи ташаккули забони тоҷикӣ аз назари олимони Шарку Ғарб. Мураттибон Ҳасанов А., Самеев А. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С. 110-133.

107. Медведева Л. М. Типы словообразовательной мотивации и семантика производного слова / Л. М. Медведева // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1989, № 1. – С.86-97.
108. Милославский И. Г. О регулярных приращении значения при словообразовании / И. Г. Милославский // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1975, № 6. – С.65-72.
109. Мирзоев Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / Г. Мирзоев. -Душанбе, 1987. – 20 с.
110. Мирмухаммедов О. Т. Семантические поля разноструктурных глаголов «Таърих-и Байхаки»: автореф. канд. филол. наук: 10.02.22 / О. Мирмухаммедов. – Худжанд, 2011. – 26 с.
111. Мурясов Р.З. Словопроизводство и грамматические категории / Р. З. Мурясов // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1979, № 2. – С. 60-69.
112. Мурясов Р. З. Грамматика производного слова / Р. З. Мурясов // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1987, № 5. – С. 18-30.
113. Мухаммедова Н. А. Суффиксы «-ак» и «-ё» в персидском языке/ Н. А. Мухаммедова // Труды Ташкентского государственного университета. – Ташкент, 1972. Выпуск 425. – С. 45-55.
114. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование / В. Н. Немченко. –М.: Высшая школа. 1984. – 256 с.
115. Пассек В. В. К омонимии словоизменительных суффиксов (окончаний) в английском языке / В. В. Пассек // Вопросы языкознания. - М.: Издательство АН СССР, 1960, № 5. – С. 68-75.
116. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиков. Л.–М.: Издательство Московского университета, 1973. – 198 с.

117. Прокопович Н.Н. О влиянии словообразовательных связей части речи на построение словосочетаний // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1953, № 6. –С. 37-52.
118. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык// Основы иранского языкознания: в 5-ти томах. Том 2. Среднеиранские языки /В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова. –М.: Наука, 1981, – С. 6-146.
119. Рогожникова Р. П. Редкие слова в произведениях авторов XIX в. // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1982, № 1. - С. 78-86.
120. Рубинчик Ю. А. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке / Ю. А. Рубинчик // Иранское языкознание. –М., 1976. –С.199-209.
121. Рустамов Ш. Об одном способе словообразования в таджикском языке / Ш. Рустамов // VIII всесоюзная конференция «Актуальные проблемы иранской филологии», посвященная 60-летию образования СССР (тезисы докладов). –Душанбе, 1982. – С. 41-42.
122. Сигалов П. С. Словообразование / П. С. Сигалов. -Тарту, 1979. – 45 с.
123. Таджиев Д. Т. Слово об «вода» в современном таджикском языке // Тоchieв Д. Т. Осори мунтахаб / Д. Т. Тоchieв. – Душанбе: Деваштич, 2005. – С.108-138.
124. Улуханов И. С. Словообразовательные отношения между частями речи / И. С. Улуханова // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1979, № 4. – С.101-110.
125. Усмонов Р. Глагольная лексика в «Маснави маънави» Джалолуддина Руми: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22. / Р. Усмонов. –Худжанд, 2003. – 24 с.
126. Фазылов М. Ф. Некоторые особенности таджикского литературного языка эпохи Саманидов / М. Ф. Фазылов // Труды АН Тадж.ССР. Том XVII. – Сталинабад, 1954. – С.173-183.

127. Фельман Н. И. Окказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания. -М.: Издательство АН СССР, 1957, № 4. – С. 64-73.
128. Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XVвв: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.22 / Д. Ходжаев. –Душанбе, 2004. – 45 с.
129. Хоркашев С. Р. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.22 / С. Р. Хоркашев. – Душанбе, 2017. – 53 с.
130. Чхеидзе Т.Д. К вопросу о взаимоотношении суффиксации и композиции в новоперсидском / Т. Д. Чхеидзе // Тезисы докладов Всесоюзной конференции востоковедов по иранской филологии. –Баку, 1963. –С. 3-4.
131. Чхеидзе Т. Д. Именное словообразование в персидском языке / Т. Д. Чхеидзе. - Тбилиси, 1969. – 140 с.
132. Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа / Н. М. Шанский –М.: Учпедгиз, 1953. – 56 с.
133. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. –М.: Издательство Московского университета, 1968. – 268 с.
134. Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных в современном таджикском литературном языке (на примере суффикса –й \ -гй \ -вй): автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / Э. Шоев. – Душанбе, 1984. – 19 с.
135. Шокиров Т. Лингвостилистические особенности произведений Фазлиддина Мухаммадиева: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / Т. Шокиров. – Душанбе, 1986. – 25 с.

Осори таҳқиқӣ ба забонҳои хориҷӣ

136. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилдҳои 1-2 / М. Баҳор. – Техрон. 1352. – 432 с. (ба форсӣ)
137. Boyle Y. A. Grammar of modern Persian / Y. A. Boyle. Otto Harrassowitz. Wiesbaden. 1966. -111 p.

138. Lazard Y. La langue des plus anciens monuments de la prose persane / Y. Lazard. Paris 1963, 535 p.
139. Муҳаққиқ М. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / М. Муҳаққиқ // Ёдномаи Табарӣ. Техрон, 1369. – С. 735-753. (ба форсӣ)
140. Саббоғиён М. Забони тарҷума дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / М. Саббоғиён // Ёдномаи Табарӣ. – Техрон, 1369. –С. 385-599. (ба форсӣ)
141. Хонларӣ П.Н. Таърихи забони форсӣ: иборат аз се чилд. Чилди 2 / П. Н. Хонларӣ. – Техрон, 1352. – 349 с. (ба форсӣ)
142. Ҳумоюнфаррух А. Дастури чоми забони форсӣ. Чопи сеум / А. Ҳумоюнфаррух. – Техрон, 1364. – 1096 с. (ба форсӣ)
143. Ҷувайнӣ А. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ва таъсири он дар ҳифзу густариши забони форсӣ / А. Ҷувайнӣ // Ёдномаи Табарӣ. Техрон. 1369. – С. 601-608. (ба форсӣ)
144. Шир А. Э. Вожаҳои форсии арабишуда. Тарҷумаи Ҳ. Табибиён / А. Э. Шир. –Техрон: Муассисаи интишороти «Амири Кабир». 1386. (ба форсӣ)

Фарҳангномаҳо

145. Анварӣ Ҳ. Фарҳанги бузурги сухан / Ҳ. Анварӣ. Чилдҳои 1-8. – Техрон: Китобхонаи миллии Эрон. 1382. – 8592с. (ба форсӣ)
146. Бобомуродова Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик / Ш. Бобомуродов, А. Муъминов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 116с.
147. Деххудо А. Муқаддимаи “Луғатнома”-и Деххудо \ А. Деххудо. – Техрон: Муассисаи интишороти ва чопи Донишгоҳи Техрон. 1373. – 405 с. (ба форсӣ)
148. Деххудо А. Луғатнома:чилдҳои 1, 6, 13,14 / А. Деххудо. – Техрон, 1373. (ба форсӣ)
149. Муин М. Фарҳанги форсӣ. Чилди 4. Чопи даҳум \ М. Муин. - Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир. 1375. – С. 4241-5277. (ба форсӣ)

150. Ромпурӣ М. Ғиёс-ул-луғот: иборат аз се ҷилд. Ҷилдҳои 1-2. Таҳияи А. Нуров / М. Ромпурӣ. – Душанбе: Адиб, 1987-1988.
151. Фарҳанги забони тоҷикӣ: иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1, 951 с.; ҷилди 2, 948 с. –М.: СЭ. 1969.
152. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ: иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1, 949 с.; ҷилди 2, 944 с. –Душанбе, 2008.
153. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷилдҳои 1-4. \ М. Ҳасандӯст. -Техрон: Нашри осор, 1393. (ба форсӣ)

Мақолаҳои илмӣ интишорнамудаи унвонҷӯ

а) Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и ФР ва ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

[М-1]. Хусусиятҳои калимасозии пасванди -гоҳ дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. - Хучанд, 2016. № 1 (66) –С.87-92.

[М-2]. Баъзе хусусиятҳои корбурди вожаҳои аслии тоҷикии муаррабгардида дар забонҳои тоҷикиву русӣ / Паёми ДО. Душанбе, 2020. №6 (№89) -С. 145-148.

[М-3]. Баъзе хусусиятҳои пасвандҳои исми маконсози –истон, -зор, -када дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / Паёми ДО. -Душанбе, 2021. № 6 (95). -С.60-66.

[М-4]. Иқтидори калимасозии пешванди ҳам- дар тарҷумаи “Тафсири Табарӣ” / Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2022. № 2.(90) –С. 89

[М-5]. Хусусиятҳои ташаккули пасванди исми маънисози -ӣ дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / Паёми ДМТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе, 2022. №6 (ISSN-2413-516X). -С.103-107.

б) Мақолаҳо дар дигар нашрияҳои ҷумҳуриявӣ:

[М-6]. Корбурди пасванди –зор дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / Номаи ховаршиносон, Хучанд: «Нури маътифат», 2015. № 9. –С. 208-214

[М-7]. Пасвандҳои ифодакунандаи макон дар “Тарҷумаи “Тафсири Табарӣ” / Дастовардҳои олимони ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи анъанавии вилояти баҳшида ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хучанд: Меъроҷ, 2016, – С. 201-209

[М-8]. Баъзе хусусиятҳои корбурди пасвандҳои –гар, –бон, –ҷӣ/-ҷӣ, дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / Свет знаний и добра. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 30-летию Государственной независимости Республики Таджикистан. – Худжанд: Ношир, 2021. – С.525-531.

[М-9]. Иқтидори калимасозии пасванди “гоҳ” дар “Тарҷумаи “Тафсири Табарӣ” / Забон-хастии миллат. Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушқолот ва дурнамо» баҳшида ба 85-солагии д.и.ф., профессор Ҳомид Маҷидов (ш. Душанбе, 15-уми июни соли 2022-юм, ДМТ), - Душанбе, 2022. – С. 251-258.

[М-10]. Особенности суффикса -ин/-гин образующих относительных прилагательных в «Тарҷумаи «Тафсир Табарӣ» («Перевод комментария Табарӣ») Научно практический журнал “Рефлексия”. – Грозный: “Парадигма” 2021. № 2 (ISSN 1995-2473) – с. 26-28.

[М-11]. Особенности суффикса -нок/-нок образующих исходных прилагательных в «Тарҷумаи «Тафсир Табарӣ» («Перевод комментария Табарӣ») Peculiarities of the suffix -нок/-nok deriving original adjectives in “Tarjimai “Tafsir Tabari” (“Translation of Tabari’s commentary”) / Научный журнал «EO IPSO». – Москва: “Научная артель” 2022. № 6 (ISSN (p) 2712-9497, ISSN (e) 2542-1034) – с. 135-137.